

SIMAS KARALIŪNAS

KAI KURIE BALŲ IR SLAVŲ KALBŲ SENIAUSIŲJŲ SANTYKIŲ KLAUSIMAI

Baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problema kalbotyroje iškilo jau seniai. Ilgus metus tyrinėtojai ją nagrinėjo ir svarstė, tačiau vieningos nuomonės nepriėjo, ir tos problemos sprendimas, galima sakyti, dar daugiau susikomplicavo. Diskusijos ir ginčai tuo klausimu šiandien vyksta su tokia pat aistra, kaip ir prieš daugelį metų. Baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problemos aktualumą rodo ne tik tas faktas, kad ji, kaip viena svarbiausių slavų kalbotyros problemų, buvo plačiai svarstyta IV Tarptautiniame slavistų Maskvos suvažiavime (ta tema buvo skaityti keturi pranešimai), bet ir tai, kad Tarptautinio slavistų komiteto nutarimu 1962 m. buvo įsteigta Tarptautinė komisija baltų-slavų santykiams tirti, į kurią įėjo keliolika žymių slavistikos ir baltistikos specialistų iš vienuolikos Europos šalių¹. Baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problema kaip tik ir yra vienas tos komisijos darbo barų. Ši problema aktuali ir dėl to, kad ji taip pat įeina į didesnę indoeuropeistikos klausimų ratą. Nuo to, kaip sprendžiama baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problema, iš dalies priklauso ir daugelio baltų bei slavų kalbų istorijos klausimų sprendimas. Suprantama, baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problema siejasi ir su atskirais lietuvių kalbos istorijos klausimais.

Tai, kad dėl baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problemos „vyksta šiandien moksle aštrios diskusijos, atskirais atvejais įgyjančios net aktualios idėjinės-politinės prasmės“², kelia ir lietuvių lingvistams uždavinį neatidėliojant pasakyti šiuo klausimu savo nuomonę.

Baltų ir slavų kalbos, priklausydamos ide. kalbų šeimai, yra kilusios iš prieš keletą tūkstantmečių egzistavusio kalbinio junginio, vadinamo įvairiai – ide. pro-

¹ V Tarptautiniame slavistų Sofijos suvažiavime buvo patvirtinta tokia šios komisijos sudėtis: K. Korsakas (komisijos pirmininkas, TSRS), J. Safarevičius (pirmininko pavaduotojas, Lenkija), S. Bernšteinas (TSRS), I. Duridanovas (Bulgarija), V. Falkenhanas (VDR), K. O. Falkas (Švedija), V. Georgijevs (Bulgarija), V. Holtumas (Anglija), Č. Kudzinovskis (Lenkija), V. Kiparskis (Suomija), B. Larinas (TSRS), Chr. Stangas (Norvegija), R. Šmitleinas (Prancūzija), V. Toporovas (TSRS), P. Trostas (Čekoslovakija), A. Vračius (Rumunija).

² K. Korsakas, Lyginamoji kalbotyra ir tarybinės lietuvių filologijos uždaviniai, LKK, 6, 1963, p. 13.

kalbe, kalba, kalbine vienybe, kalbine bendryste ar bendrąja epocha³. Dėl to, kad baltų ir slavų kalbos yra kilusios iš ide. kalbinės bendrystės, jos turi daug bendrų bruožų, paveldėtų iš senų senovės, randamų taip pat ir kitose ide. kalbose. Tačiau, greta to, baltų bei slavų kalbos turi ir tokių bendrybių, kurių šių kalbų kilimu iš ide. kalbinės bendrystės paaiškinti negalima. Baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problemą ir sudaro tai, kaip atsirado baltų ir slavų kalbų inovacijos, t.y. tokios fonetikos, morfologijos ir leksikos bendrybės, kurios būdingos baltų ir slavų kalboms ir kurios už jų kalbinio arealo nepasitaiko.

Atsakant į klausimą, kaip atsirado baltų ir slavų kalbų inovacijos ir kokio pobūdžio buvo baltų ir slavų kalbų santykiai pirmaisiais šimtmečiais, joms išsiskyrus iš ide. kalbinės bendrystės, buvo sukurta keletas skirtingų teorijų. Baltų ir slavų seniausiųjų santykių problemos tyrinėjimo istorijai ir sukurtų teorijų išdėstymui yra skirtas pirmasis šio darbo skyrius.

Antrajame skyriuje dėl vietos stokos apsiribojama fonetinių reiškinių analize, duodama jų tyrinėjimo istorija, išdėstomos jų kilmės ir raidos koncepcijos.

Trečiajame skyriuje bandomi spręsti kai kurie baltų ir slavų (taip pat ir kitų ide.) kalbų seniausiųjų santykių chronologijos klausimai.

Darbo autorius, norėdamas kiek įmanoma išryškinti baltų ir slavų kalbų bendrybių kilmę ir jų atsiradimo laiką, remiasi baltų, slavų ir kitų ide. kalbų medžiaga. Iš baltų kalbų daugiausia operuojama lietuvių kalbos duomenimis, kurie neretai yra archaiški ir į kuriuos, sprendžiant šią problemą, ne visada būdavo pakankamai atsižvelgiama.

Dėstant medžiagą, ypač pirmojoje šio darbo dalyje, vadovautasi chronologiniu principu: tyrinėtojų darbai aptariami vienas po kito ta tvarka, kaip jie pasirodė. Tyrinėtojo veikla yra priskiriama vienam laikotarpiui – ir daugiausia tam, kada pasirodė svarbiausias tyrinėtojo darbas baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimu, nors atskirų jo straipsnių šiuo klausimu būta paskelbtų ir kitais laikotarpiais. Antai Chr. Stango pažiūros apžvelgiamos skyriuje apie XX a. trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečio darbus, nors vienas jo straipsnis pasirodė ir 1963 m., o J. Kurilovičiaus pažiūros – skyriuje apie pokario metų darbus, nepaisant, kad pirmasis jo straipsnis minėtu klausimu pasirodė dar 1934 m.

Šio darbo autorius jokių būdu nesiekia apskritai išspręsti baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problemos – kol kas ji tebėra per daug sudėtinga. Darbe daugiausia norima tiksliai nušviesti dabartinę baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problemos tyrinėjimo padėtį, nurodyti šiuo klausimu esamų teorijų stipriąsias bei silpnąsias puses ir pateikti argumentų tai teorijai, kuri atrodo autoriui esanti patikimiausia.

³ Darbe pakaitomis yra vartojami terminai „prokalbė“ (праязык, Ursprache), „kalbinė vienybė“ (языковое единство, Spracheinheit) ir „kalbinė bendrystė“ (языковая общность, Sprachgemeinschaft), tačiau kiekvienam jų yra suteikiama kitokia prasmė. Neryškaus dialektinio susiskaidymo kalbiniam vienetui, egzistavusiam priešistoriniais laikais, tinka terminas „prokalbė“. Didesnės dialektinės diferenciacijos priešistoriniam kalbiniam vienetui yra taikomas terminas „kalbinė bendrystė“. Kalbant apie koncepciją tų tyrinėtojų, kurie pripažįsta baltų-slavų kalbą, egzistavusią po ide. kalbinės bendrystės suirimo, yra vartojamas jų pačių terminas „baltų-slavų kalbinė vienybė“.

BALTŲ IR SLAVŲ KALBŲ SENIAUSIŲJŲ SANTYKIŲ TYRINĖJIMO ISTORIJA

Baltų ir slavų kalbų seniausųjų santykių tyrinėjimo istorija jau yra gana plačiai nušviesta. Bendrųjų teorinių teiginių, liečiančių šių kalbų seniausiuosius santykius, raidai yra skirtas platus N. Bogoliubovas ir T. Jakubaitės straipsnis¹. Tų santykių tyrinėjimo istoriją detalčiai aprašo V. Toporovas trijuose dideliuose straipsniuose². Čia daugiausia apsistojama prie svarbesniųjų, ypač teorinių tų santykių tyrinėjimo momentų. Vis tik tai šiame ir aukščiau minėtame darbe neišvengta kartojimosi.

Baltų ir slavų kalbų santykių klausimas lyginamojo-istorinio metodo kūrėjų darbuose

Mokslinis atskirų kalbų giminystės santykių tyrinėjimas prasidėjo XIX a. pradžioje, kai F. Bopo, R. Rasko ir J. Grimo darbai¹ padėjo ide. lyginamosios-istorinės kalbotyros pamatus.

Pirmieji komparatyvistai į kalbų giminystę pažiūrėjo naujai, remdamiesi kalbų lyginamosiomis studijomis.

Rasmus Raskas (1787–1832) savo darbuose nemaža vietos skyrė baltų ir slavų kalbų analizei. Jis pirmą kartą iškėlė baltų kalbų reikšmę mokslui, ir nuo to laiko šioms kalboms skiriama svarbi vieta lyginamojoje kalbotyroje. R. Raskas nurodė, kad baltų kalbos sudaro savarankišką ide. kalbų šaką ir kad jos yra giminingos su slavų ir germanų kalbomis.

Panašiai manė ir Francas Bopas (1791–1867). Jo nuomone², prūsų, lietuvių ir latvių kalbos sudarančios artimai giminingų kalbų grupė, kuri šliejasi prie slavų kalbų. F. Bopas pažymėjo, kad baltų kalbos nelaikytinos slavų kalbų sudėtine dalimi. Jis mėgino nustatyti reliatyvinę kalbų kilmės chronologiją, kurios principas yra toks: artimesnė ar tolimesnė kalbų giminystė priklausanti nuo jų vėlesnio arba ankstesnio išsiskyrimo. Remdamasis tuo, kad baltų kalbos yra daugiau giminingos slavų, negu kitoms kalboms, F. Bopas manė, jog šios kalbos, matyt, išsiskyrė gerokai vėliau. Baltų-slavų kalba nuo savo azijinės sesers, kurią esą galima vadinti sanskritu arba niekuo nevadinti, atsiskyrusi vėliau, negu klasikinės, germanų ir

¹ Н. Д. Боголюбова, Т. А. Якубайтис, История разработки вопроса о балто-славянских языковых отношениях, „Rakstu krājums (Veltījums akadēmiķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei)“, Rīgā, 1959, p. 331–375.

² В. Н. Топоров, Новейшие работы в области изучения балто-славянских языковых отношений, ВСЯ, 3, 1958, p. 134–161; Очерк истории изучения древнейших балто-славянских языковых отношений, УЗИСл, 17, 1959, p. 248–274; Из истории изучения древнейших балто-славянских языковых отношений, УЗИСл, 23, 1962, p. 3–43; dar plg. O. Szemerényi, The Problem of Balto-Slav Unity – A Critical Survey, „Kratylos“, 2, 1957, p. 97–123; A. Vraciu, Slava si baltica. Problema vechilor raporturi dintre ele în lumina noilor cercetari, „Romano-slavica“, 12, 1965, p. 283–297, kur apžvelgiami naujausieji šios srities tyrinėjimai.

¹ F. Bopp, Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache, Frankfurt am Main, 1816; R. Rask, Undersøgelse om det galme Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse, Kjøbenhavn, 1818; J. Grimm, Deutsche Grammatik, Göttingen, 1819 (II leid. 1822).

² F. Bopp, Über die Sprache der alten Preussen, Berlin, 1853, p. 80.

keltų kalbos, bet prieš azijinės dalies suskilimą į iranėnų ir indų kalbų šakas. Vadinasi, F. Bopas pirmasis iškėlė mintį dėl baltų-slavų prokalbės ir glaudžių baltų ir slavų kalbų ryšių su indų-iranėnų grupės kalbomis.

Baltų kalboms lygiateisę padėti kitų ide. kalbų tarpe pripažino ir Jakobas Grimas (1785–1863). Jo nuomone³, dažni leksikos atitikmenys rodo seną slavų ir germanų kalbų ryšį. Baltų ir slavų kalbos tarpusavy yra daug artimesnės, negu kiekviena jų atskirai germanų kalboms. Baltų kalbos tam tikru laipsniu esančios tarpininkės tarp slavų ir germanų kalbų. Tačiau tai nereiškia, kad baltų kalbos yra pastarųjų kalbų mišinys. Lygiai taip pat, J. Grimo nuomone, negalima manyti, kad slavų ir germanų kalbos seniausius savo sistemos elementus būtų pasiskolinusios iš baltų kalbų. Pagal J. Grimą, germanų, slavų ir baltų kalbų bendrybės ir panašumai atsiradę dėl to, kad tarp jų seniai egzistavusi bendrystė (Gemeinschaft)⁴.

Pirmųjų komparatyvistų pažiūras apibendrino ir toliau išplėtojo Augustas Šleicheris (1821–1868), daug vietos savo tyrinėjimuose skyres baltų kalbų giminystės klausimams. A. Šleicherio kalbų giminystės santykių supratimas yra susijęs su jo bendrąja ide. kalbų kilmės koncepcija.

A. Šleicheris sukūrė darnią genealoginės kalbų klasifikacijos hipotezę, pavadintą „genealoginio kalbų medžio“ teorija (Stammbaumtheorie). Pagal šią teoriją vieningoji ide. prokalbė (indogermanische Ursprache) pirmiausia suskilusi į dvi šakas: į baltų, slavų, germanų kalbų šaką (Slawodeutsch) ir į indų-iranėnų, graikų, italikų, keltų kalbų šaką. Didelė baltų, slavų, germanų kalbų šaka vėliau suskilusi į dvi mažesnes – germanų (Deutsch) ir baltų-slavų (Slawolitauisch). Tuo pačiu metu skilusi ir antroji ide. prokalbės šaka – pirmiausia į indų-iranėnų ir į graikų-italikų-keltų. Vėliau graikams atsiskyrus, likusi italikų-keltų prokalbė.

Baltų ir slavų kalbų šaka, A. Šleicherio vadinama baltų-slavų prokalbe (Slawolitauische Ursprache), vėliau suskilusi į slavų ir baltų kalbas-pagrindus (Grundsprache), kurios savo ruožtu vėl skilusios į atskiras kalbas⁵.

Vadinasi, F. Bopo iškelta mintį dėl baltų-slavų prokalbės A. Šleicheris išplėtojo ir įjungė į darnią ide. prokalbės skilimo teoriją. Jis aiškiai nurodė baltų-slavų prokalbės vietą ide. kalbų tarpe ir pripažino jos genetinius ryšius su germanų prokalbe. A. Šleicherio autoritetas buvo toks didelis, kad baltų-slavų prokalbės teorijos laikėsi daugumas kalbininkų XIX a. antrojoje pusėje ir net XX a. pradžioje.

Lyginamosios-istorinės indoeuropeistikos kūrimosi laikotarpiu buvo ginčijamasi ne dėl to, buvo ar nebuvo baltų-slavų prokalbė, – ją pripažino visi be išimties, – bet dėl jos vietos kitų ide. kalbų tarpe. R. Raskas baltų ir slavų kalbas laikė labiau giminingomis indų-iranėnų (arijų) grupės kalboms, o F. Bopas, J. Grimas ir A. Šleicheris teigė, kad baltų ir slavų kalbos yra genetiškai susijusios su germanų kalbomis. Ši baltų ir slavų kalbų vietos problema liko svarstymo objektu ir XX a. antrojoje pusėje.

³ J. Grimm, *Geschichte der deutschen Sprache*, Aufl. III, Leipzig, 1868, I, p. 9–10, 119; II, p. 711–712, 715.

⁴ J. Grimm, *op. cit.*, I, p. 119.

⁵ A. Schleicher, *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Aufl. III, Weimar, 1871, p. 6–7.

Baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių tyrinėjimas XIX a. antrojoje pusėje

A. Šleicheris mirė įsitikinęs, kad jam pavyko pastatyti tobulą ir užbaigtą indo-europiečių kalbotyros pastatą. Tačiau XIX a. antrojoje pusėje tas pastatas buvo pradėtas griauti. Ir jį ėmė griauti patys A. Šleicherio mokiniai. Antai Johanas Šmitas (1843–1901) kritiškai įvertino „genealoginio kalbų medžio“ teoriją. Jo nuomone¹, faktai rodo, kad baltų-slavų (Lituslawische) kalbos glaudžiai yra susijusios ir su germanų, ir su indų-iranėnų kalbomis. Dėl to, nurodo J. Šmitas, vienu pagrindu gali būti pripažinta tiek baltų-slavų-germanų prokalbė, tiek ir baltų-slavų-arijų prokalbė. Taigi baltų ir slavų kalbų vieta liekanti neaiški. Ji paaiškėsianti tada, kai, J. Šmito nuomone, bus pripažinta ne tik tai, kad baltų ir slavų kalbos neatsiskyrė nei nuo germanų, nei nuo indų-iranėnų kalbų, bet ir tai, kad jo organiškai jungia dvi pastarąsias kalbų grupes. Kaip tarp Europos ir Azijos geografiškai nesą jokių sienų, taip griežtai pravedamos demarkacijos linijos neturėtų būti ir tarp Europos bei Azijos kalbų. J. Šmitas priduria, kad visur galima matyti nenutrūkstamą perėjimą (continuierlicher Übergang) nuo vienos kalbos į kitą, ir jokių griežtų ribų ide. kalbiniame plote niekad nebuvo: du vienas nuo antro nutolę dialektai, pavyzdžiui, A ir X, buvę nenutrūkstamai susieti tarp jų esančių dialektų B, C, D ir t.t.

Turėdamas visa tai galvoje, J. Šmitas vietoj „genealoginio kalbų medžio“ teorijos pasiūlo „bangų“ teoriją (Wellentheorie): „Jos vietoj aš norėčiau pateikti vaizdą bangos, kuri, toldama nuo savo centro, plinta koncentriniais nuolat silpnėjančiais ratais“². Taigi, pagal jį, kalbiniai pakitimai tarsi bangos iš vienos kalbos į kitą sklisdavo.

Naujos J. Šmito idėjos buvo palyginti didelis žingsnis į priekį. Kai kurios jų (ide. dialektai, geografinio nenutrūkstamumo idėja ir kt.) buvo išplėtos XX a.

Svarbu pažymėti, kad baltų-slavų prokalbės teorija nekėlė J. Šmitui jokių abejonių. Jo tyrinėjimų objektas buvo baltų ir slavų kalbų vieta ide. kalbų šeimoje.

Kitas A. Šleicherio mokinyss Augustas Leskynas (1840–1916) bandė suderinti „genealoginio kalbų medžio“ ir „bangų“ teorijas. Jis manė³, kad baltų, slavų ir germanų kalbos galėjusios pergyventi bendrą istorinį etapą nepriklausomai nuo kitų ide. kalbų, taigi ir skilimą, kaip jis suprantamas A. Šleicherio teorijoje. Be to, visai tikėtina, kad baltų ir slavų kalbos buvusios ta grandimi, kuri jungusi germanų ir indų-iranėnų kalbas. A. Leskyno nuomone, nesą būtino reikalo pripažinti baltų-slavų-germanų prokalbę, nes tų kalbų linksniavimo sistemos, išskyrus kai kuriuos linksnius su bendru formantu *-m-*, nesančios jau tokios panašios⁴. Taigi „Vadinamoji „genealoginio kalbų medžio“ teorija visai neprieštarauja „perėjimo“ teorijai, jei taip trumpai pavadintume J. Šmito hipotezę“⁵.

¹ J. Schmidt, Die Verwandschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen, Weimar, 1872, p. 16–27.

² J. Schmidt, op. cit., p. 27.

³ A. Leskien, Die Declination im Slawisch-litauischen und Germanischen, Leipzig, 1876, p. XII.

⁴ A. Leskien, op. cit., p. 157–158.

⁵ A. Leskien, op. cit., p. XII.

Nei J. Šmito, nei A. Leskyno nedomino baltų ir slavų kalbų tarpusavio santykiai. Į juos atkreipė dėmesį J. Hanušas. Jano Hanušo (1858–1887) straipsnis⁶, pasirodęs 1886 m., buvo pirmasis, specialiai paskirtas baltų ir slavų kalbų seniausių santykių problemai.

J. Hanušas iškėlė du klausimus: 1) kas leidžia pripažinti bendrą baltų-slavų kalbinį periodą? 2) kaip galima tiksliau apibrėžti laiką, kada baltai ir slavai kalbėjo viena kalba? Atsakydamas į pirmąjį klausimą, J. Hanušas pateikė keliolika baltų ir slavų kalbų fonetikos ir morfologijos bendrybių: ide. sonantų likimą, įvardžiuotinių būdvardžių linksniavimą ir kt. Antrasis jo argumentas, rodantis bendrąjį baltų-slavų kalbinį periodą, buvo baltiškos kilmės Pabaltijo ugrų-finų kalbų skoliniai, kuriuos jis laikė baltoslavishkais (tuo metu mokslininkams dar nebuvo paašikėjusi jų grynai baltiška kilmė). Atsakydamas į antrąjį klausimą, J. Hanušas spėjo, kad baltų-slavų gentis turėjusi suskilti į baltus ir slavus maždaug tarp V a. pr. m. e. ir II m. e. amžiaus, nes Herodoto neurai, jo nuomone, buvę baltoslavai. Šitokio datavimo vėlesnieji tyrinėtojai nepatvirtino.

J. Hanušo straipsnis buvo tuo reikšmingas, kad jame konkrečiai buvo iškeltas klausimas dėl baltų ir slavų kalbų tarpusavio santykių ir kad pirmą kartą vienoje vietoje buvo pateiktos visos tuo metu žinomos baltų ir slavų kalbų bendrybės.

Greitai ne tik baltų ir slavų, bet ir visų ide. kalbų giminystės klausimai pasitraukė į antrąją vietą. Iš kilo visai nauji klausimai (garsų dėsniai, analogija, skoliniai), kurie ilgus metus buvo tyrinėtojų dėmesio centre⁷. Pasirodė vieno žymiausių jaunogramatikų (Junggrammatiker) mokyklos atstovo Karlo Brugmano (1849–1919) straipsnis⁸, kuriame buvo skeptiškai pažiūrėta į prokalbių teoriją: atskirų kalbų bendri naujadarai negalį būti argumentas, rodantis artimą kalbų giminystę, nes tie naujadarai galėję kiekvienoje kalboje atsirasti nepriklausomai. Vieninteliu kalbų giminystės argumentu, turinčiu įrodomąją galią, K. Brugmanas laikė fonetikos, fleksijos, sintaksės ir leksikos naujadarų visumą⁹.

Nors ir skeptiškai žiūrėjo K. Brugmanas į kalbų giminystės teorijas, jis vis dėlto manė, kad baltų ir slavų kalbos seniau pergyvenusios bendrystės epochą (Zeit der baltisch-slavischen Urgemeinschaft)¹⁰. Savo „Indoeuropiečių kalbų lyginamosios gramatikos apybraižoje“ K. Brugmanas pateikė septynias baltų ir slavų kalbų bendrybes, rodančias, jo nuomone, glaudžius tų kalbų ryšius¹¹:

- 1) ide. sonantų *ŋ, r* virtimas *in, ir* (plg. liet. *at-mintis* ir s. sl. *mьnъ, pa-mętъ*);
- 2) intervokaliinių geminatų supaprastėjimas;
- 3) įvardžiuotinių būdvardžių formų susidarymas su įvardžiu **io-* (plg. liet. *gerasis* ir s. sl. *dobryjъ*);

⁶ J. Hanusz, O dobre litewsko-słowiańskiej w stosunku do prajęzyka indoeuropejskiego, „Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności“, 11, Kraków, 1886, p. 249–272.

⁷ Plačiau žr. F. Specht, Die „indogermanische“ Sprachwissenschaft von den Junggrammatikern bis zum ersten Weltkriege, „Lexis“, 1, 1948, p. 229–263.

⁸ K. Brugmann, Zur Frage nach den Verwandtschaftsverhältnissen der indogermanischen Sprachen, „Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft“, 1, 1884, p. 226–256.

⁹ K. Brugmann, op. cit., p. 253.

¹⁰ K. Brugmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, I, Strassburg, 1897, p. 146.

¹¹ K. Brugmann, op. cit., p. 20–21.

4) *nt* kamieno dalyvių ir priebalsinio kamieno daiktavardžių perėjimas tam tikruose linksniuose į *i* kamieną (plg. liet. *vėžančio*, s. sl. *vezqšta* iš **vežontiō* ir liet. *vežqš*, s. sl. *vezy* iš **vežonts*; liet. *akmenimis*, s. sl. *kamenymi* ir liet. *akmuō*, s. sl. *kamy* iš **akmōn*)¹²;

5) ide. įvardžių **so*, **sā* pakeitimas įvardžiais liet. *tās*, *tā*, s. sl. *tō*, *ta*;

6) įvardžių vienaskaitos naudininko liet. *mānie*, pr. *mennei*, s. sl. *mně* susidarymas pagal vienaskaitos kilmininką;

7) *o* kamienių daiktavardžių vienaskaitos kilmininko pakeitimas abliatyvu (plg. liet. *vīlko*, s. sl. *vlōka* ir s. ind. *vīkāt*).

Šių K. Brugmano pateiktų baltų ir slavų kalbų bendrybių pakako, kad daugumas XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios kalbininkų įsitikintų, jog egzistavo baltų-slavų prokalbė.

XIX a. antrojoje pusėje, kaip ir anksčiau, vienas svarbiausių baltų ir slavų kalbų klausimų buvo jų vietos ide. kalbų šeimoje klausimas. Tačiau kaip tik šiuo metu atkreipiamas dėmesys į baltų ir slavų kalbų tarpusavio santykius: pasirodo pirmasis specialus, kaip matėme, šiai problemai skirtas J. Hanušo straipsnis, o K. Brugmanas pateikia bendrybes, charakterizuojančias baltų ir slavų kalbų tarpusavio santykius.

Nors daugumas šio laikotarpio mokslininkų baltų-slavų prokalbe neabejojo, tačiau kaip tik šiuo metu, XIX a. pabaigoje, pasigirsta dėl jos skeptiškų balsų. Tie balsai ypač stiprėja XX a. pradžioje.

1908—1912 m. diskusija dėl baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių

XX a. pradžioje baltų-slavų prokalbės teorija buvo pradėta smarkiai abejoti. Kritiškai buvo išnagrinėtos visos baltų ir slavų kalbų bendrybės, kurios paprastai buvo laikomos baltų-slavų prokalbės teorijos argumentais.

Į visas prokalbes buvo pradėta žiūrėti skeptiškai nuo jaunagramatikių laikų. Visus ide. kalbų grupavimus dialektais B. Delbriukas laikė abejotiniais, išskyrus indų-iranėnų prokalbę¹. Apie baltų-slavų prokalbę abejodamas kalbėjo P. fon Bradkė². Janas Boduenas de Kurtenė (1845–1929) 1903 m. rašė, kad argumentų už „lietuvių-slavų epochą“ esą nė kiek ne daugiau ir ko gero dar mažiau, negu prieš ją, ir kad todėl mes galime laikyti ją moksline fikcija³. Kazimieras Jaūnius (1848–1908) tvirtino, kad „netiesa, būk slaviška ir aistiška esančios dvy-naitės seserys: aistiška kalba yra slaviškosios sesuo, lygiai taip pat, kaip ir kitų indo-europiškųjų kalbų“⁴.

Minėtieji tyrinėtojai, nenurodydami argumentų, apsiribojo bendro pobūdžio samprotavimais, nukreiptais prieš baltų-slavų prokalbės teoriją.

¹² K. Brugmano knygoje „Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen“ (Berlin—Leipzig, 1922, p. 18) dalyviai ir priebalsinis kamienas atskirti, ir todėl ten nurodytos aštuonios ypatybės.

¹ B. Delbrück, Einleitung in das Sprachstudium, 3. Aufl., Leipzig, 1893 (I leidimas 1880 m.).

² P. von Bradke, Beiträge zur Kenntnis der vorhistorischen Entwicklung unseres Sprachstamms, Giessen, 1880.

³ И. Бодуэн-де-Куртенэ, Лингвистические заметки и афоризмы, ЖМНП, 346, 1903, p. 330.

⁴ К. Явнис, Грамматика литовского языка, Петроград, 1908—1916, p. 27.

Pirmasis argumentuotai prieš baltų-slavų prokalbės teoriją pasisakė Antuanas Mejė (1866–1936).

Dar 1905 m. A. Mejė rašė, kad baltų ir slavų kalbos neturinčios tiek inovacijų, kiek joms yra priskiriama, ir kad nesą pamato kalbėti apie baltų-slavų vienybės epochą (*d'une époque d'unité balto-slave*)⁵. 1908 m. pasirodžiusioje knygoje „Indoeuropiečių dialektai“⁶ didelį skyrių A. Mejė skyrė baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių charakteristikai.

Prieš pradėdamas nagrinėti K. Brugmano nurodytas baltų ir slavų kalbų bendrybes, A. Mejė pažymėjo, kad baltų ir slavų kalbų panašumas yra akivaizdus. Baltų ir slavų kalbų sistemų panašų charakterį, jo nuomone, lėmė šie veiksniai: 1) baltų ir slavų kalbos kilo iš ide. kalbinės bendrystės (*l'unité indo-européenne*) identišių dialektų (*de parlers indo-européens sensiblement identiques*), kurių neskyrė nė viena svarbesnė izoglosa; 2) baltų ir slavų kalbos savo raidoje nepergyveno radikalių sistemos lūžių (*aucune fracture brusque du système*), taigi jos yra konservatyvios ir archaiškos ir todėl išlaikė daug senovės ypatybių; 3) baltai ir slavai visą laiką gyveno gretimuose geografiniuose rajonuose panašiomis civilizacijos sąlygomis. Be to, A. Mejė nurodė, kad baltų ir slavų kalbų panašumą sustiprino skoliniai – ypač baltų kalbų iš slavų⁷.

Toliau A. Mejė detalai išnagrinėjo K. Brugmano suminėtas baltų ir slavų kalbų bendrybes.

1. Ide. sonantų *l, n, ŋ, r* panaši raida, be baltų ir slavų kalbų, buvusi dar germanų bei keltų kalbose. Tam tikrose pozicijose *u* greta sonanto atsirado graikų, lotynų ir armėnų kalbose. Todėl pridėtinio balsio *i, u* greta sonantų atsiradimas yra ide. kalbinės bendrystės dialektinis reiškiny, bet ne baltų ir slavų kalbų inovacija.

2. Geminatų supaprastėjimas yra ide. kalbų bendrosios tendencijos rezultatas, ir jis prasidėjo dar ide. kalbinėje bendrystėje. Baltų ir slavų kalbose, kaip ir armėnų kalboje, geminatos supaprastėjo, o kitose kalbose to neįvyko. Abejotinas geminatų buvimas pačioje ide. kalbinėje bendrystėje, kur daugiausia jos pasitaikydavo hipokoristinėje ir vaikų kalbos leksikoje.

3. Įvardžiutinių būdvardžių tipai abiejose kalbų grupėse detalėmis skiriasi, o jų reikšmė nesutampa. Įvardį **io-* labai panašiai greta daiktavardžių ir būdvardžių vartoja Avestos kalba (A. Mejė ypač akcentuoja tai, kad tiek Avestoje, tiek baltų ir slavų kalbose įvardis **io-* yra derinamas su tais žodžiais, su kuriais jis vartojamas).

4. Esamojo laiko vyriškosios giminės veikiamieji dalyviai perėjo į *io* kamieną pagal moteriškosios giminės dalyvius (*iā* kamienas), egzista vusius jau ide. kalbinėje bendrystėje. A. Mejė nurodė, kad būdvardžiai yra linkę pereiti į balsinį kamieną daug greičiau, negu daiktavardžiai (lietuvių kalba teturi *o* ir *u* kamieno būdvardžius, slavų kalbos – tik *o* kamieno). Šis perėjimas yra bendrosios ide. kalbų inovacijos išraiška, nes baltų ir slavų kalbų tikslus ekvivalentas randamas vakarų germanų kalbose (senojoje anglų, senojoje saksų ir senojoje vokiečių aukštaičių kalboje).

5. Įterpimas *-i-* į tokias formas, kaip liet. *akmen-i-mis*, s. sl. *kamen-o-mi*, būdingas ne vien baltų ir slavų kalboms, nes lygiai tokį pat reiškinį pažįsta lotynų (plg. *ped-i-*

⁵ A. Meillet, Etudes sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave, II, Paris, 1905, p. 201.

⁶ A. Meillet, Les dialectes indo-européens, Paris, 1908.

⁷ A. Meillet, Les dialectes indo-européens, Nouveau tirage, Paris, 1922, p. 40–41.

bus), armėnų (plg. *ot-i-wkh*) ir kt. kalbos. Be to, šių dviejų tipų suartėjimą palengvino tai, kad fonetiškai sutapo tiek *i* bei priebalsinio kamieno vienaskaitos galininkai, tiek ir jų daugiskaitos galininkai.

6. Parodomojo įvardžio senąjį vardininką **so-*, **sā-* (plg. skr. *sá*, *sā*, gr. *ὁ*, *ἡ*, got. *sa*, *so*) pakeitė kamienu **to-*, **tā-*, be baltų ir slavų, dar vakarų germanų kalbos (plg. s. saksų *thē*, *thia*, s. vok. aukšt. *der*, *diu*). A. Mejė pabrėžė, kad tai labai paprasčia inovacija, nes visos paradigmos formos, išskyrus vienaskaitos vardininką, prasiidėjo priebalsiu *t-*, kuris analogijos keliu labai lengvai galėjo būti perkeltas į vienintelį linksnį su pradiniu priebalsiu *s-*.

7. Įvardžio naudininkas liet. *manie*, *man*, pr. *mennei* neatitinka s. sl. *mně* nei šaknies, nei žodžio galo balsiais. A. Mejė pridūrė, kad šios baltų ir slavų kalbų formos yra puikus pavyzdys paralelinių, bet nepriklausomų viena nuo antros inovacijų, charakterizuojančių abi kalbų grupes.

8. Vienaskaitos genetyvas-abliatyvas liet. *vilko*, s. sl. *vlbka* atitinka sanskrito abliatyvą *vṛkāt*. Genetyvas ir abliatyvas susiliejo dėl to, kad visuose kamienuose, išskyrus *o* tipą, vienaskaitos genetyvas ir abliatyvas turėjo vieną ir tą pačią formą. Graikų kalba genetyvo formą vartojo abliatyvui reikšti, o baltų ir slavų kalbose, atvirkščiai, genetyvo funkciją įgijo abliatyvas. Neatrodė, pabrėžia A. Mejė, kad šis reiškinys būtų atsiradęs baltų-slavų vienybės laikotarpiu (à une période de communauté), nes prūsų kalba turi kilmininką *deiwas* „dievo“. Vadinasi, pridūrė jis, abliatyvo apibendrinimas lengvai paaiškinamas nepriklausoma kalbų raida.

Išnagrinėjęs šias baltų ir slavų kalbų bendrybes, A. Mejė padarė išvadą, kad „baltų ir slavų kalbų raida vyko paraleliai; dėl šio paralelizmo, suprantama, atsirado kai kurių identiškų formų, bet šios inovacijos neleidžia pripažinti tų kalbų raidos bendro periodo“⁸. Kaip ryškų paralelinės inovacijos pavyzdį A. Mejė nurodė de Sosiūro-Fortunatovo dėsnį, visai teisingai tvirtindamas, kad šis dėsnis veikė nepriklausomai lietuvių ir slavų kalbose.

Pateikęs analogiškų kitų ide. kalbų faktų ir iškėlęs daugiau panašių reiškinių, A. Mejė parodė, kad minėtosios baltų ir slavų kalbų bendrybės yra arba archaizmai, paveldėti iš praindoeuropietišųjų laikų, arba naujadarai. Jei reiškinys arba faktas yra archaiškas, vadinasi, baltų bei slavų, kaip ir kitos ide. kalbos, jį išlaikė. Taip pat ir naujadarai negali būti griežtas baltų-slavų prokalbės ar bendrosios epochos argumentas, nes jie galėjo atsirasti arba nepriklausomai baltų, slavų ir kitose ide. kalbose, arba tų kalbų kontaktų epochoje. Be to, A. Mejės nuomone, baltoslaviškosios inovacijos esančios tik panašios, bet ne identiškos (plg., pavyzdžiui, asmeninio įvardžio naudininką).

Naujos drąsios A. Mejės idėjos išklubino baltų-slavų prokalbės teorijos pamatus. Jo kritika parodė, kad esamų argumentų įrodyti baltų-slavų prokalbei nepakanka. Todėl prokalbės teorijos šalininkai buvo priversti ieškoti naujų faktų savo teiginiams ginti.

Pirmasis atsiliepė Viktoras Poržezinskis (1870–1929). Jo baltų ir slavų klausimui skirto darbo išvada buvo tokia: „baltų ir slavų kalbos pergyveno bendrą periodą, kurio metu atsirado nemaža naujadarų“⁹.

⁸ A. Meillet, op. cit., p. 45.

⁹ W. Porzeziński, Die baltisch-slavishe Sprachgemeinschaft, RSI, 4, 1911, p. 2–3.

Toliau savo darbe V. Poržezinskis stengiasi išryškinti kiek galima daugiau inovacijų, atsiradusių, jo nuomone, baltų-slavų prokalbėje, kurią jis vadina „baltų-slavų periodu“. Norėdamas apginti baltų ir slavų kalbų bendrybės nuo A. Mejės kritikos, V. Poržezinskis detaliai išanalizavo pirmą ir paskutinę K. Brugmano sumintų bendrybių. Tas bendrybės baltų ir slavų kalbų seniausųjų santykių klausimo sprendimui jis laiko labai svarbiomis. V. Poržezinskis pateikė ir naujų faktų, laikydamas juos baltoslaviškomis inovacijomis. Tokiomis inovacijomis jis laikė veiksmažodžių būtają laiką (preteritą), plg. liet. *nėšė, vėdė* ir s. sl. *nesě-achō, vedě-achō*. Skirtumas tarp baltų preterito ir slavų imperfekto, jo nuomone, esąs tas, kad baltų kalbų preteritas susidarė asigmatinio aoristo pamatu, o slavų kalbų imperfektas – sigmatinio aoristo pamatu¹⁰.

V. Poržezinskis gynė bendrąjį baltų ir slavų kalbų periodą (eine baltisch-slavisches Periode), o Janas Rozvadovskis (1867–1935) baltų ir slavų kalbų seniausiesiems santykiams nušviesti sudarė gana sudėtingą schemą¹¹. Jis skyrė tris baltų ir slavų kalbų tarpusavio santykių raidos periodus:

1) bendrystės periodas (doba prawspólności), trukęs greičiausiai III tūkstantmetį pr. m. e.;

2) periodas, kai santykiai tarp baltų ir slavų kalbų buvo nutrūkę ir jų raida vyko nepriklausomai (II ir I tūkstantmetis pr. m. e.);

3) naujo suartėjimo ir kaimyninių santykių periodas, kuris prasidėjo apie mūsų eros pradžią ir tęsiasi ligi šių dienų¹².

Į J. Rozvadovskio teoriją daugumas tyrinėtojų pažiūrėjo abejingai. Tik čekų kalbininkas O. Hujeris laikė ją „visai patikima“¹³. Be to, ir B. Gornungas yra tos nuomonės, kad baltų ir slavų kalbų kontaktai buvo ilgam laikui nutrūkę ir vėl naujai užsimezgę apie mūsų eros pradžią¹⁴.

J. Rozvadovskio teorija kelia rimtų abejonių. Abejotina, kad per du ar pusantro tūkstančio metų baltų ir slavų kalbos nebūtų palaikiusios jokių kontaktų, kurie vėl būtų užsimezgę tik apie mūsų eros pradžią. Ir toponimija, ir materialinė kultūra, ir istorinių šaltinių fragmentai leidžia manyti, kad baltai ir slavai greičiausiai nuo žilos senovės buvo kaimynai ir todėl, suprantama, galėjo palaikyti tam tikrus ryšius, atsispindėjusius ir jų kalbose.

Be to, vargu ar III tūkstantmetyje pr. m. e. baltų ir slavų santykiai buvo labai glaudūs, nes esama pamato manyti, kad tuo metu baltų dialektai galėjo būti artimesni germanų dialektams.

J. Rozvadovskis iš tikrųjų gynė baltų-slavų prokalbės teoriją, tačiau buvo priverstas ją modifikuoti ir nukelti į labai tolimą praeitį, nes senąją nepakeistą šios teorijos variantą jau buvo sunku ginti. J. Rozvadovskio pavyzdys rodo, kokią įtaką tuo metu turėjo A. Mejės idėjos.

Po V. Poržezinskio ir J. Rozvadovskio straipsnių baltų ir slavų kalbų seniausųjų santykių klausimo sprendimas pradėjo komplikuootis.

¹⁰ W. Porzeziński, op. cit., p. 24–25.

¹¹ J. Rozwadowski, O pierwotnym stosunku wzajemnym języków bałtyckich i słowiańskich, RSI, 5, 1912, p. 1–36.

¹² J. Rozwadowski, op. cit., p. 24.

¹³ О. Гуйер, Введение в историю чешского языка, Москва, 1953, p. 42.

¹⁴ Б. В. Горнунг, Из предыстории образования общеславянского языкового единства, Москва, 1963, p. 95.

Ivairiapusiškai baltų ir slavų kalbų seniausiuosius santykius ėmėsi nagrinėti. Janis Endzelynas (1873–1961), paskyręs tam klausimui visą monografiją.¹⁵

Pirmiausia J. Endzelynas iškėlė principinį klausimą: kokie kalbiniai faktai ir reiškiniai rodo artimus baltų ir slavų kalbų giminystės ryšius? Suprantama, kad tokie kalbiniai faktai ir reiškiniai turi būti tų kalbų inovacijos. Tačiau kad inovacijos turėtų įrodomąją galią, J. Endzelyno nuomone, jų privalo būti daug¹⁶.

Šiais principais vadovaudamasis, J. Endzelynas ir nagrinėjo baltų bei slavų kalbų fonetikos, gramatikos, sintaksės ir leksikos bendrybes, taip pat ir skirtumus. Ypač išsamiai jis analizavo fonetinius reiškinius. J. Endzelynas aiškiai parodė, kad tokie bendri baltų ir slavų kalbų fonetikos reiškiniai, kaip geminatų supaprastėjimas, skardžiųjų ir skardžiųjų aspiruotųjų priebalsių sutapimas, galūninio *-m* perėjimas į *-n*, taip pat priebalsių *-d*, *-t* nukritimas žodžio gale, yra arba ide. kalbinės bendrystės dialektiniai reiškiniai, arba nepriklausomai atsiradę jau atskirose ide. kalbose, ir todėl jie neturi įrodomosios galios.

Ne vieną naują faktą, bendrą baltų ir slavų kalboms, taip pat ne vieną seną tų kalbų skirtumą pastebėjo J. Endzelynas morfologijoje ir sintaksėje. Jis pateikė ir didelį baltų bei slavų kalbų bendrosios leksikos sąrašą (apie 200 žodžių).

Nepaprastai kruopščiai peržvelgęs baltų ir slavų kalbų bendrybes ir skirtumus, J. Endzelynas tų kalbų seniausiuosius santykius taip apibūdino: „Dar bendrojoje indoeuropiečių prokalbėje „slavų“ tarmė šiuo tuo jau skyrėsi nuo „baltų“ tarmės, užimdama maždaug vidurį tarp „arijų“ ir „baltų“ tarmių. Kai indai-iranėnai, ide. prokalbei skylant, teritoriškai nuo slavų atsiskyrė, pastarieji, būdami artimiausi baltų genčių kaimynai, pergyveno su jais bendrąją epochą, kurios metu jų kalbos buvo dar taip artimos, kad slavai suprato baltų kalbą, o baltai – slavų. Tuo metu jų kalbos praturtėjo daugeliu naujų, joms bendrų žodžių, jose atsirado kai kurių (nedaug!) bendrų fonetikos, morfologijos ir sintaksės pakitimų. Vadinasi, galima kalbėti apie „slavų-baltų epochą“; termino „slavų-baltų prokalbė“ geriau nevartoti, nes jis lengvai sukelia mintį apie visišką kalbinę vienybę. Kad slavų kalba nuo baltų kalbos skyrėsi jau ide. prokalbėje, rodo ir ta aplinkybė, jog atskirų slavų kalbų artimumas baltų kalboms, atrodo, yra vienodo laipsnio (tiesa, kai kurios baltų tarmės išnyko, nepalikusios jokių rašto paminklų). Vargu ar galima abejoti, kad visos slavų kalbos yra vienodai nutolusios nuo baltų kalbų. Prūsų kalba kai kuo skiriasi nuo lietuvių bei latvių kalbų ir suartėja su slavų kalbomis. Išskyrus pr. *twais*, *swais* (s. sl. *tvoi*, *svoi*), kur sutapimas greičiausiai atsitiktinis, specialiais gramatikos srities panašumo atvejais mes susiduriame ne su bendrais naujadarais, o su senovės išlaikymu (plg., pavyzdžiui, pr. *noūson*, *tebbei*, *wans*: s. sl. *nasъ*, *tebě*, vy ir niekatrąją giminę), todėl šitie sutapimai nerodo didesnės (palyginti su lietuvių ir latvių) prūsų kalbos giminystės su slavų kalbomis“¹⁷.

Remdamasis labai senais, jo nuomone, tų kalbų skirtumais (pavyzdžiui, ide. *s* virtimas *š* po *r*, *k* baltų ir *ch* po *k*, *r*, *i*, *u*, slavų kalbose; ide. *kh* virtimas *k* baltų ir *ch* slavų kalbose ir kt.), skirtingai nuo baltų-slavų kalbinės vienybės teorijos šalininkų J. Endzelynas manė, kad baltų ir slavų kalbos kilo iš ide. kalbinės bendrystės skirtingų dialektų. Skirtingai nuo A. Mejės paralelizmo teorijos J. Endzelynas teigė,

¹⁵ И. Эндзелин, Славяно-балтийские этюды, Харьков, 1911.

¹⁶ И. Эндзелин, *op. cit.*, p. 3.

¹⁷ И. Эндзелин, *op. cit.*, p. 200–201.

kad, suskilus ide. kalbinei bendrystei, baltų ir slavų kalbos suartėjo ir pergyveno bendrą epochą. Padaryti pastarąją išvadą J. Endzelyną privertė tokios baltų ir slavų kalbų inovacijos: ide. *r, l, m, n* virtimas *ir, il, im, in* ir *ur, ul, um, un*; daugiskaitos naudininko galūnė **-mus*; ide. *eu* ir *ēu* virtimas baltų ir slavų kalbose į *jau*, iš kur vėliau atsirado slavų *ju*; įvardžiutinių būdvardžių susidarymas; *o*-kamienių daiktavardžių senojo vienaskaitos kilmininko pakeitimas abliatyvu; įvardžio **mun-* atsiradimas; predikatyvinis įnagininko vartojimas; neiginio kilmininkas; pagaliau didelės dalies leksikos panašumas¹⁸.

Taigi baltų ir slavų kalbų bendrosioms inovacijoms paaiškinti J. Endzelynas sukūrė konvergencijos teoriją. J. Endzelynas buvo tos nuomonės, kad kalbinės bendrybės nebūtinai suponuoja bendrąją kalbų prokalbę, egzistavusią po ide. kalbinės bendrystės suirimo: dalis tų bendrybių gali būti sąlygojama bendra kalbų kilme iš ide. kalbinės bendrystės; dalis jų gali atsirasti kalboms geografiškai suartėjus ir užmezgus kontaktus.

J. Endzelyno idėja, kad geografinis sąlytis, kaimynystė ir įvairaus pobūdžio kontaktai gali sukelti kalbose bendrų naujų reiškinių arba sudaryti sąlygas vienos kalbos naujadarams persilieti į kitą kalbą, buvo kalbos moksle palyginti naujas dalykas. Tiesą sakant, J. Endzelyno koncepcijos geografinis momentas priminė J. Šmito geografinio nenutrūkstamumo idėją. Ši J. Endzelyno idėja derinosi su natūraliojo kalbų gyvavimo faktais: dėl geografinio sąlyčio skirtingose kalbose atsiranda bendrų pakitimų ir kalbos suartėja (plg. Balkanų pusiasalio kalbas).

Naujoji J. Endzelyno teorija buvo vertinama prieštaringai. Baltų-slavų kalbinės vienybės (prokalbės) teorijos šalininkai laikė J. Endzelyną esančiu jų pusėje. J. Rozvadovskis rašė, kad, jo įsitikinimu, visų ligi tol pripažinta baltų-slavų prokalbės teorija esanti įrodyta ir kad ją naujais argumentais sustiprinęs J. Endzelynas¹⁹. A. Mejė, recenzuodamas J. Endzelyno knygą, pareiškė, kad J. Endzelyno padarytos išvados, išskyrus subtilius niuansus, nesiskiriančios nuo jo išvadų²⁰.

Tokią prieštaringą vertinimą sukėlė nepakankamas recenzentų įsigilinimas į naująją teoriją ir, be to, tam tikras J. Endzelyno teiginių neapibrėžtumas. J. Endzelynas, darydamas apibendrinamojo pobūdžio išvadas, buvo labai atsargus. Lyg norėdamas patikslinti ir paaiškinti kitų nelabai suprastą savo poziciją, J. Endzelynas prie baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimo grįžo 1931 m.

Straipsnyje, skirtame baltų ir slavų kalbų veiksmazodžiui²¹, J. Endzelynas ypač pabrėžė ide. dialektų, iš kurių kilo baltų ir slavų kalbos, didelį panašumą. Ir po ide. prokalbės suskilimo baltų ir slavų protėviai kurį laiką greičiausiai pasilikę kaimynais ir palaikę kalbinius kontaktus. Šiuo kalbinės bendrystės periodu (in dieser Periode der Sprachgemeinschaft) atsiradusios kai kurios kalbinės inovacijos. Tačiau jos buvusios labai negausios, nes baltų ir slavų kalbos anuo metu buvusios labai

¹⁸ И. Эндзелин, оп. cit., p. 200. Be šių bendrųjų baltų ir slavų kalbų bruožų, 1938 m. J. Endzelynas nurodo dar tris: dažni kirčio perkėlimo atvejai; įvardžio 1-ojo asmens daugiskaitos kilmininkas **nōs(s)ōm*; bendratis su **-et(e)i* greta esamojo laiko *ī*-kamienių formų, žr. J. Endzelins, Latviešu valodas skaņas un formas, Rīgā, 1938, p. 9–10; plg. J. Endzelynas, Baltų kalbų garsai ir formas, Vilnius, 1957, p. 7.

¹⁹ J. Rozwadowski, op. cit., p. 6–7. Plg. dar A. Šachmatovo ir N. Joklio recenzijas, žr. A. Шахматов, ИОРЯС, 17, 1912, p. 281–290; N. Jokl, AfslPh, 35, 1913, p. 307–317.

²⁰ A. Meillet, RSL, 5, 1912, p. 153.

²¹ J. Endzelin, Zur slavisch-baltischen Konjugation, APh, 2, 1931, p. 38–46.

konservatyvios. J. Endzelinas mano, kad ta prasme galima kalbėti apie baltų-slavų kalbų bendrystę (slavisch-baltische Sprachgemeinschaft), o jeigu norima, ir apie prokalbę (Ursprache)²².

Iš šio straipsnio aiškiai matyti J. Endzelino pažiūros į baltų ir slavų kalbų seniausiuosius santykius: po ide. kalbinės bendrystės suskilimo baltų ir slavų kalbos sudariusios atskirus kalbinius vienetus, kurių santykiai buvę kontaktų pobūdžio.

Šiame straipsnyje J. Endzelinas, darydamas išvadą baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimu, rėmėsi tų kalbų veiksmažodžio bendrybėmis, nes monografiijoje „Baltų ir slavų kalbų etiudai“ veiksmažodis liko beveik neliestas. Priešingai A. Mejės nuomonei, kad baltų ir slavų kalbų veiksmažodžio struktūros esančios labai skirtingos, J. Endzelinas bandė parodyti, jog ir šioje srityje baltų bei slavų kalboms esama daug bendrų dalykų. Pavyzdžiui, ide. optatyvas, J. Endzelino nuomone, slavų kalbose imtas vartoti imperatyvo reikšme. Toks pat likimas jį ištikęs ir baltų kalbose: prūsų kalboje jis reiškia imperatyvą, lietuvių kalbos permissyvas (pavyzdžiui, *tenešiẽ*) kilęs iš ankstesniojo optatyvo.

Baltų kalbos turi sigmatinį būsimąjį laiką. Kad jį turėjusios ir slavų kalbos, rodo, J. Endzelino nuomone, dalyviai *byšęšt-* arba *byšqšt-* (plg. liet. *būšiančio*) ir kt.

Tokios nuomonės dėl baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių J. Endzelinas buvo ligi pat savo gyvenimo pabaigos. Tai rodo jo straipsnis „Senieji baltų-slavų kalbiniai ryšiai“²³, kur jis vėl pakartojo ankstesnius savo teiginius.

1908–1912 m. diskusija²⁴ seniausiųjų baltų ir slavų kalbų santykių problemos tyrinėjimo istorijoje suvaidino svarbų vaidmenį. Ji parodė, kad tų kalbų seniausiųjų santykių problema nėra tokia paprasta ir lengvai išsprendžiama, kaip buvo manoma XIX a. Pereitojo amžiaus tyrinėtojų visuotinai pripažinta baltų-slavų prokalbės teorija pasirodė esanti tikrai viena iš kelių hipotezių, kurią, kaip ir kitas, reikia pagrįsti ir ginti.

1908–1912 m. diskusija taip pat parodė to meto kalbotyros silpnąją pusę ir jos metodo trūkumus. Beveik tų pačių kalbinių faktų analizės pagrindu buvo sukurta keturios teorijos, skirtingai interpretuojančios baltų ir slavų kalbų bendrybių (inovacijų) kilmę ir jų charakterį. Po šios diskusijos baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problemos sprendimas dar labiau susikomplicavo, ir, matyt, todėl dėmesys teoriniams tyrinėjimams atslūgo. Dėl to darosi suprantamas kai kurių tyrinėtojų skeptiškas požiūris į 1908–1912 m. diskusiją. Aleksandras Briukneris (1856–1939) pavadino ją „tuščiu dalyku“²⁵, nes juk A. Mejė neneigė baltų ir slavų kalbų struktūrų panašumo, o baltų-slavų vienybės (prokalbės) teorijos atstovas sąžiningai nurodęs bruožus, skiriančius baltų ir slavų kalbas. Pats A. Briukneris įrodinėjo baltų-slavų kalbų vienybę, remdamasis leksika. Baltų ir slavų kalbų

²² J. Endzelin, op. cit., p. 45.

²³ Я. М. Эндзелин, Древнейшие славяно-балтийские языковые связи, „Известия Академии наук Латвийской ССР“, 3 (56), 1952, p. 33–46; „Труды Института языка и литературы АН Латвийской ССР“, 2, 1953, p. 67–82.

²⁴ Ją plačiau yra aprašęs В. Gornungas, žr. Б. В. Горнунг, Из истории изучения балтийско-славянских языковых отношений (научная полемика 1911–1912 г.г.), „Rakstu krājums“, p. 109–132.

²⁵ A. Brückner, Die lituslavische Spracheinheit, KZ, 46, 1914, p. 217–239.

kamienų darybos atitikmenys, jo nuomone, esantys svarbesni, negu visi K. Brugmano nurodytieji punktai²⁶.

Tokia padėtis, kad vienu ir tų pačių kalbinių faktų pagrindu buvo sukurtos keleturios skirtingos hipotezės, greičiausiai susidarė dėl to, kad tuo metu nepakankamai buvo ištirtos slavų ir ypač baltų kalbos, nebuvo žinoma lyginamųjų reiškinių chronologija, trūko faktinės medžiagos daugiau ar mažiau įtikinamiems teoriniams apibendrinimams. Todėl K. Būga buvo visiškai teisus, rašydamas, kad „šitą klausimą (t.y. baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimą – S.K.) bus galima išspręsti tik visapusiškai ištyrus baltų ir slavų kalbas“²⁷.

Nepaisant to, kad šiandien baltų kalbų tyrinėjimas yra smarkiai suintensyvėjęs, daugelį baltų kalbų istorijos klausimų dar reikia išspręsti istoriniu-lyginamuoju metodu arba naujai peržiūrėti, remiantis paskutiniaisiais lingvistikos pasiekimais (nekalbame kol kas apie struktūrinį baltų kalbų tyrinėjimą, kuris dar paliktinas ateičiai). Čia suminėtos aplinkybės, taip pat vėlyvas baltų kalbų rašto paminklų pasirodymas, fragmentiški prūsų kalbos tekstai, kitų baltų kalbų – kuršių, sėlių ir kt. – rašto paminklo nebuvimas ir trukdo sėkmingai spręsti baltų bei slavų kalbų seniausiųjų santykių problemą.

Baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių tyrinėjimas XX a. antrajame dešimtmetyje

Kazimieras Būga (1879–1924) 1908–1912 m. diskusijoje nedalyvavo, tačiau savo nuomonę dėl baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių ne kartą yra pasakęs.

Jau „Aistiškuose studijuose“, K. Jauniaus mokslo paveiktas, K. Būga aisčių prokalbę¹ laikė viena ide. prokalbės dukterų, „kuri kaipo tikrasis vaikas užlaikė labai daug ir savo motinos privalumų ir ypatybių“². Apie bendrą baltų ir slavų kalbų prokalbę ar epochą K. Būga nė negalvojo.

Straipsnyje apie lietuvių kalbą, 1910 m. parašytame lenkų enciklopedijai³, baltų-slavų vienybės teoriją K. Būga pavadino dogma, kuri atsiradusi dėl dviejų priežasčių: 1) dėl baltų ir slavų tautų artimos kaimynystės, 2) dėl gana gausių slaviškų skolinių ir šiaip svetimybių, esančių lietuvių kalboje, nes praėjusio amžiaus kalbininkai nemokėję atskirti, kas lietuviška ir kas ne. Čia K. Būga daro labai įdomią prielaidą: jeigu aisčiai gyventų ne prie Baltijos jūros, o kur nors toliau nuo slavų, pavyzdžiui, Irane arba Pirėnų pusiasalyje, niekam nė į galvą neateitų ieškoti artimos baltų giminystės su slavais⁴.

Toliau K. Būga rašė, kad dabartiniai baltų-slavų vienybės teorijos šalininkai neiškėlę nė vieno įtikinamo argumento jai paremti. Septyni K. Brugmano punktai,

²⁶ A. Brückner, op. cit., p. 236.

²⁷ K. Būga, RR, I, p. 433.

¹ Vartojami K. Būgos terminai.

² K. Būga, Aistiški studijai, I, Peterburgas, 1908, p. 10.

³ Kaž. Būga, Litewski język, „Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana“, serja I, 43–44, Warszawa, 1910, p. 624.

⁴ Loc. cit.

K. Būgos nuomone, jokių būdu nerodą artimesnės baltų ir slavų kalbų giminystės (powinnowactwa). Todėl aisčių kalbų grupę, pabrėžia K. Būga, reikia skirti nuo slavų kalbų grupės ir laikyti ją atskiru ide. šeimos nariu⁵.

Straipsnyje „Kalbų mokslas bei mūsų senovė“ (1913) seniausiesiems baltų ir slavų kalbų santykiams charakterizuoti K. Būga pacituoja J. Endzelyno išvadą⁶, padarytą monografijoje „Baltų ir slavų kalbų etiudai“. Iš to matyti, kad K. Būga buvo J. Endzelyno konvergencijos teorijos šalininkas.

Straipsnyje „Šis-tas iš lietuvių ir indoeuropiečių senovės“ (1924) K. Būga rašė: „Kiti kalbininkai tiki, kad kalbos bendrybės, kurių turi gana daug aisčių ir slavėnų kalba, rodančios aisčius ir slavėnus turėjus dar ir atskirą prokalbę po indoeuropiškiosios. Tuo aš netikiu, nes nerandu nė vieno kalbos fakto, kuris būtinai verstų mus pripažinti tariamąją aisčių-slavėnų prokalbę.

Visos aisčių ir slavėnų kalbos bendrybės terodo tik tai, kad aisčių gyvenama kaimynais su slavėnais (išretinta cituojant — S.K.) nuo nebeatmenamų laikų, t.y. nuo indoeuropiškiosios gadinės.

Kaimynų kalbos, net ir nebūdamos tarp savęs giminaitės, dažnai turi bendrų fonetikos ypatybių: mat, jos, iš vieno centro išėjusios, tarsi vilnys gali užlieti ir kaimynų kalbos visą plotą arba dalį“⁷.

Ypač svarbūs yra K. Būgos teiginiai baltų ir slavų bendrosios leksikos klausimais.

Remiantis tik tuo, kad baltų ir slavų bendrajai leksikai nerandama atitikmenų kitose ide. kalbose, negalima, K. Būgos nuomone, teigti, kad baltų ir slavų kalbos turėjusios dar ir atskirą prokalbę. Kadangi baltai ir slavai nuo senovės buvę kaimynai, todėl esą visai nenuostabu, kad jų kalbose yra nemaža bendrų žodžių. Tai viena baltų ir slavų kalbų bendrosios leksikos atsiradimo priežastis. Antrąją priežastimi K. Būga laiko baltų ir slavų kalbų kilmę iš ide. kalbinės bendrystės: baltų ir slavų kalbų bendrieji žodžiai galėję būti „indoeuropiečių prokalbės slavėnų ir aisčių tarmių grupės žodžiais“. Visi tie bendrieji baltų ir slavų kalbų žodžiai, K. Būgos nuomone, tiek terodą, „kad senų senovėje šiaurės rytų indoeuropiečių dviejų tarmių (t.y. baltų ir slavų tarmių — S.K.) turėta tiems daiktams kiti vardai, nesutinką su vakariečių ir pietiečių indoeuropiečių prokalbės tarmių vardais“⁸.

Antai, pavyzdžiui, varnai ar varnui vadinti baltai ir slavai vartoja vieną žodį, o italikai ir graikai tam tikslui turėję visai kitą žodį, plg. liet. *várna*, lat. *vārna*, pr. *warne*, sl. **varnā* (rus. *ворона*, lenkų *wrona*, čekų *vrána*, serb.-chorv. *vrāna*); liet. *vařnas*, pr. *warnis*, sl. **varnъ* (rus. *ворон*, lenkų *wron*, čekų *vran*, serb.-chorv. *vrân*) ir lot. *cornix* „varna“, gr. *κορώνη* „varna“; lot. *corvus* „varnas“, gr. *κόραξ* „varnas“⁹. K. Būga ypač pabrėžia tą mintį, jog „Bendrieji žodžiai dar nerodo, kad slavėnai su baltais būtų kilę ne tiesiog iš indoeuropiečių prokalbės kaimynių tarmių, bet per pereiginį laipsnį, vadinamąją bendrą „slavėnų aisčių prokalbę“¹⁰.

⁵ K. Būga, loc. cit.

⁶ K. Būga, RR, I, p. 407–408.

⁷ K. Būga, RR, III, p. 595.

⁸ K. Būga, RR, II, p. 169.

⁹ Varnos ir varno pavadinimai nėra specifinė baltų ir slavų kalbų bendrybė, nes tokį pat žodį tam reikalui turi ir tocharų kalba, plg. toch. B *wrauņa* (žr. E. Schwentner, IF, 63, 1958, p. 167).

¹⁰ K. Būga, loc. cit.

Vadinasi, K. Būgos nuomone, baltų ir slavų kalbų bendroji leksika atsirado dėl to, kad:

a) baltų ir slavų kalbos kilo iš ide. kalbinės bendrystės, kur baltų ir slavų dialektai jau turėjo tik jiems vieniems būdingų žodžių;

b) baltų ir slavų kalbos istorijos bėgyje betarpiškai ribojosi ir buvo kaimynės.

Toks baltų ir slavų kalbų bendrosios leksikos kilmės interpretavimas neprarado savo vertės ir šiandien. Ilgalakis giminųjų kalbų kontaktavimas iš tikrųjų gali sukelti ne tik analogiškus fonetikos ir morfologijos reiškinius, bet ir sąlygoti bendros leksikos atsiradimą.

Ūga nerado nė vieno fakto, rodančio baltų ir slavų kalbų vienybę (jo terminu, prokalbė), ir todėl buvo griežtai prieš ją nusistatęs, o rusų kalbininkai A. Šachmatovas ir A. Sobolevskis, dirbę tuo pat metu, baltų-slavų kalbų vienybę neabejojo.

Aleksejus Šachmatovas (1864–1920), pažymėjęs, kad baltų ir slavų kalbų ypatingu artumu vargu ar galima abejoti, rašo: „Šis artumas negali būti atsitiktinis ir priklausyti tiktai nuo bendros jų kilmės iš indoeuropiečių prokalbės; ir baltų, ir slavų kalbos turi daug bendrų nukrypimų nuo senųjų santykių, ir šitie bendrieji nukrypimai liudija jų bendrą gyvenimą tuo metu, kada jos jau atsiskyrė nuo kitų indoeuropiečių kalbų. Vadinasi, reikia pripažinti baltus ir slavus kilus iš bendrų protėvių (от одного общего родоначальника), kurie jau buvo atsiskyrę nuo giminės, kalbėjusios indoeuropiečių prokalbe. Baltų ir slavų kalbų protėviu, kurį galima vadinti baltų-slavų prokalbe, buvo kalba tos indoeuropiečių giminės, kuri, išsiskyrusi iš indoeuropiečių šeimos, tik paskui suskilo į dvi — baltų ir slavų šakas“¹¹.

Iš citatos matyti A. Šachmatovo pažiūra į baltų ir slavų kalbų seniausiuosius santykius: jis neabejodamas teigia buvus baltų-slavų vienybę, tiek lingvistinę, tiek ir etninę, egzistavusią po ide. kalbinės bendrystės suirimo.

Originalią ir įdomią slavų tautų ir kalbų genezės hipotezę sukūrė Aleksejus Sobolevskis (1856–1929). Spręsdamas slavų prokalbės susidarymo problemą, jis ypatingą dėmesį skyrė ide. *s* refleksams slavų kalbose. Po *i*, *u*, *r* ir *k* slavų kalbose ide. *s* virto *ch*, visose kitose pozicijose jis išliko nepakitęs. Šitą fonetinį dėsnį A. Sobolevskis suabsoliutino ir padarė išvadą, kad slavų prokalbė yra dviejų kalbų junginys: *s*-kalbos ir *ch*-kalbos¹².

Ch-kalba priklausanti iranėnų kalbų šakai ir esanti greičiausiai viena skitų kalbos tarmių. Iš tos kalbos kilę žodžiai su *ch* vietoj *s*. O *s*-kalba, A. Sobolevskio nuomone, esanti „artima baltų kalboms, sudariusi anksčiau su jomis vieningą, slavų-baltų, arba slavų-lietuvių, kalbą“¹³. Jai priklausanę žodžiai ir formos su *s* vietoj senojo *s*; šito pasikeitimo į *ch* baltų-slavų kalboje niekada nėra buvę.

Taigi A. Sobolevskis buvo įsitikinęs, kad baltų ir slavų tautos kažkada šnekėjusios viena kalba. Toji vieningoji baltų-slavų kalba, jo nuomone, egzistavusi ligi pat mūsų eros pradžios, t. y. ligi to laiko, kai prie Baltijos jūros susidūrę skitai su baltais-slavais.

Apie hipotetinius baltus-slavus ir jų kalbą A. Sobolevskis nieko daugiau negalėjo pasakyti: „Iš kur į Baltijos pajūrį pateko tautos su *s*-kalba protėviai, baltų-slavų

¹¹ А. Шахматов, Очерк древнейшего периода истории русского языка, „Энциклопедия славянской филологии“, вып. II, Петроград, 1915, р. IX.

¹² А. Н. Соболевский, Русско-скифские этюды, ИОРЯС, 27, 1924, р. 334.

¹³ А. Н. Соболевский, *op. cit.*, р. 334.

tauta, mes nežinome; vargu ar iš vakarų, pietvakarių ar rytų. Neturime pagrindo jos ieškoti nė tarp Herodoto minimų tautų“. O tauta su *ch*-kalba, jo nuomone, yra senas Baltijos pajūrio gyventojas, davęs vardą ir Nemuno upei¹⁴.

A. Sobolevskio hipotezė susilaukė griežtos kritikos ir buvo atmesta¹⁵. Ir A. Šachmatovo, ir A. Sobolevskio hipotezėms trūko argumentacijos, paremtos baltų ir slavų kalbų faktinės medžiagos analize. A. Šachmatovo ir A. Sobolevskio pavyzdys lyg patvirtino K. Būgos žodžius, kad, sprendžiant klausimus, susijusius su kalbų geneze, pirmiausia būtina gerai ištirti pačias kalbas.

Baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problema XX a. trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje

XX a. trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje mokslininkai daugiausia tyrė pačias baltų ir slavų kalbas. Nagrinėdami atskirus jų fonetikos, akcentologijos, morfologijos ir leksikologijos klausimus, tyrinėtojai darydavo ir bendresnio pobūdžio išvadas, liečiančius tų kalbų seniausiuosius santykius. Šitoks induktyvinis baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimo sprendimas, paremtas gausios faktinės medžiagos analize, metodologiškai buvo nepaprastai reikšmingas.

Didelės reikšmės baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių tyrinėjimui turėjo N. van Veiko studija, skirta tų kalbų kirčio ir intonacijų sistemų kilmei¹, ir R. Trautmano baltų bei slavų kalbų žodynas².

Savo knygos įvade Nikolajus van Veikas (1880–1941) nurodė, kad tarp A. Šleicherio ir J. Rozvadovskio teorijų nesą jokio principinio skirtumo: abu tyrinėtojai pripažįstą „baltoslaviskąjį periodą“. Toliau N. van Veikas sąmojingai pridūrė, kad ir A. Mejės teorija labai nesiskirianti nuo A. Šleicherio teorijos, nors iš pirmo žvilgsnio jų skirtumas gali pasirodyti labai didelis. Mat, baltų-slavų dialektai (galima sakyti esą ir „prokalbė“), anot A. Mejės, egzistavę ide. kalbinėje bendrystėje ligi jai suskylant, o A. Šleicheris, kaip rodanti jo „genealoginio kalbų medžio“ schema, pripažįstas jų egzistavimą dar po ide. kalbinės bendrystės (A. Šleicherio terminu, prokalbės) suskilimo. Pats N. van Veikas buvo tos nuomonės, kad tie ide. kalbinės bendrystės dialektai, iš kurių vėliau susiformavo baltų ir slavų kalbos, sudarę gana glaudžią (*zusammenhängendes*), nors ir dialektiškai diferencijuotą visumą (*Ganzes*) dar ir tada, kai kitos ide. kalbų grupės, pavyzdžiui, indų-iranėnų, jau buvo atsiskyrusios. Šitas kontinuumas, matyt, ilgai netvėręs, nes žinomoje kalbose ryškesnių pėdsakų nepalikęs. Todėl teoriškai įmanomą baltų-slavų kalbinę vienybę, sako N. van Veikas, praktiškai mes galime ignoruoti³.

Prabaltiškiesiems ir praslaviškiesiems dialektams rekonstravęs dvi intonacijas – cirkumfleksą ir akūtą, – N. van Veikas pažymėjo, kad „tai jokių būdu nerodo

¹⁴ A. Н. Соболевский, *op. cit.*, p. 332.

¹⁵ Kritišką A. Sobolevskio hipotezės įvertinimą yra davęs A. Pogodinas, žr. А. Л. Погодин, Теория акад. А. Н. Соболевского о двойном происхождении славянского племени, „Slavia“, 9, 1930–1931.

¹ N. van Wijk, *Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme* (Ein Beitrag zur Erforschung der baltisch-slavischen Verwandtschaftsverhältnisse), Amsterdam, 1923.

² R. Trautmann, *Baltisch-slavisches Wörterbuch*, Göttingen, 1923.

³ N. van Wijk, *Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme*, 2. Aufl., 's – Gravenhage, 1958, p. 13.

artimesnės abiejų kalbų grupių giminystės, nes: 1) prabaltiškųjų ir praslaviškųjų intonacijų kokybę galima nustatyti tik labai neapibrėžtai; 2) panašius intonacijų santykius turi ir graikų kalba“⁴.

Reinholdo Trautmano (1883–1951) „Baltų ir slavų kalbų žodynas“ yra stambiausias ir pilniausias baltų ir slavų kalbų leksikos rinkinys. Jį daugiausia sudaro bendrieji baltų ir slavų kalbų žodžiai, nors jame yra duota ir tokių, kurie egzistuoja tik vienoje kalbų grupėje arba net tik vienoje kalboje. Taip atsitiko, matyt, todėl, kad R. Trautmanas buvo įsitikinęs baltų-slavų kalbų vienybės (baltisch-slavische Sprachgemeinschaft) buvimu⁵: baltų kalbų žodžiai, dabar neturintys atitikmenų slavų kalbose, jo nuomone, seniau galėję būti ir slavų kalbose.

R. Trautmano pateiktos leksikos didelės dalies negalima laikyti baltoslaviskąja: dalis abiejų kalbų grupių bendrųjų žodžių turi atitikmenų kitose ide. kalbose ir todėl greičiausiai yra paveldėta iš ide. kalbinės bendrystės, dalis yra tik vienoje kalbinėje grupėje ar net kalboje.

R. Trautmano žodynas buvo svarbus baltų ir slavų kalbų leksikos, o taip pat ir tų kalbų seniausiųjų santykių tyrinėjimui. Tačiau, be to, sprendžiant baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimą, jis darė ir tam tikrą neigiamą poveikį. Tyrinėtojus sugestionavo pats tokio žodyno sudarymo faktas: jei iš baltų ir slavų kalbų leksikos galima parašyti tokį didelį žodyną, tai dėl tų kalbų egzistavusios vienybės negali būti jokios abejonės! Akivaizdus pavyzdys čia gali būti šie F. Špechto žodžiai: „Kad baltų ir slavų kalbos seniau pergyveno bendrą raidą, kurią galima paaiškinti tik baltų ir slavų prokalbės teorija, po R. Trautmano „Baltų ir slavų kalbų žodyno“ pasirodymo, nebeturėtų kelti abejonių“⁶.

Kyla klausimas, kokia yra iš tikrųjų leksikos reikšmė, tyrinėjant kalbų giminystės santykius. Ryšium su tuo prisimintini A. Mejės teiginiai apie baltų ir slavų kalbų leksikos raidą. Keldamas baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių ir leksikos reikšmės klausimus ir ne kartą prisimindamas R. Trautmano žodyną, straipsnyje „Slavų kalbų žodyno kilmė: I. — Baltų-slavų vienybės problema“⁷ jis nurodė:

1. Prarastieji elementai žodyną charakterizuoja taip pat, kaip ir išlaikytieji. Baltų ir slavų kalbos prarado daug senųjų ide. žodžių, juos pakeisdamos naujais. Antai baltų ir slavų kalbos neteko senojo „tėvo“ pavadinimo (s. ind. *pitā*, gr. *πατήρ*, lot. *pater*). Vietoj jo baltai pradėjo vartoti naujadarą: liet. *tėvas*, lat. *tēvs* ir pr. *tāws*, o slavai — ekspresyvinės kilmės s.sl. *ot-ecb* (dėl priesagos plg. būdvardį s. sl. *ot-čnyb* „tėvo“). Ta aplinkybė, kad baltų ir slavų kalbos neteko senųjų žodžių ir vietoj jų susikūrė skirtingus pakaitalus, rodo, kad baltai ir slavai turėjo panašias gyvenimo sąlygas ir jų kalbos kito paraleliškai.

2. Baltų ir slavų kalbų leksikos atitikmenys nerodo, kad baltų ir slavų kalbos turėjo bendrojo gyvenimo periodą, buvusį po ide. epochos, nes ta bendroji baltų ir slavų kalbų leksiką yra paveldėta iš ide. kalbinės bendrystės dialektų, plg., pavyzdžiui, liet. *miglā*, s. sl. *mьgla* ir gr. *ο-μίχλη*⁸.

⁴ N. van Wijk, op. cit., p. 46.

⁵ R. Trautmann, op. cit., p. V.

⁶ F. Specht, Zur baltisch-slavischen Spracheinheit, KZ, 62, 1934, p. 248.

⁷ A. Meillet, Les origines du vocabulaire slave: I. — Le problème de l'unité balto-slave, RÉSI, 5, 1925, p. 5–13.

⁸ A. Meillet, loc. cit.

3. Paralelinę baltų ir slavų kalbų raidą rodo leksikos darybiniai formantai. Antai nomina instrumenti vediniuose baltai turi priesagą *-tlo- (liet. -kla-), o slavai — priesagą *-dhlo, plg. liet. *árklas* ir s. sl. *ralo*, čekų *rádlo*. Šios priesagos yra panašios, bet ne tapatingos, ir abi jos yra senos: pirmoji atitinka lot. -culum (plg. lot. *pōculum* „taurė“), o antroji — lot. -bulum (plg. lot. *pābulum* „pašaras“) ir gr. -θλον (plg. gr. γένεθλον).

4. Ryškus baltų ir slavų kalbų skirtumas yra tas, kad ide. leksiką baltų kalbos išlaikė geriau, negu slavų. Pavyzdžiui, baltų kalbos gerai išlaikė žmogaus ir vyro pavadinimus (plg. s. liet. *žmuo*, pr. *smoy* ir lot. *hemō* ar *homō*, got. *guma*; liet. *výras*, lat. *vīrs*, pr. *wijrs* ir s. ind. *vīráh*, lot. *vir*, s. air. *fer*, got. *waír*), o slavų kalbos jų neteko.

Baigdamas savo straipsnį, A. Mejė rašo: „Baltų ir slavų kalbų žodyno indoeuropietiškoji dalis yra kilusi iš vienos ir tos pačios ide. dialektų grupės. Tačiau pakanka pasklaidyti Trautmano Baltisch-slavisches Wörterbuch, kad įsitikintum, jog tarp ide. kalbinės bendrystės ir istorinės baltų bei slavų kalbų epochos nebuvo jokio periodo, kurio metu būtų susiformavęs abiejoms kalbų grupėms bendras žodyno fondas. Yra paralelizmas, nėra vienybės“⁹.

Įdomu, kad A. Mejės nuomonė apie baltų ir slavų kalbų leksiką yra labai artima K. Būgos nuomonei — šių kalbų bendrąją leksiką abu tyrinėtojai laiko: 1) kilusia iš ide. kalbinės bendrystės dialektų ir 2) atsiradusią nepriklausomai, paraleliai, abiem kalbų grupėms gyvenant nuo seno kaimynystėje.

Iš tikrųjų dėl baltų ir slavų kalbų bendrosios leksikos visiškai nebūtina pripažinti baltų-slavų kalbinę vienybę: tai leksikai atsirasti pakako įvairių kontaktų, kuriuos savo istorijoje yra turėję baltai ir slavai. Be to, sprendžiant baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimą, leksikos reikšmės negalima perdėti, nes žodynas, kaip žinoma, yra labiausiai kintanti kalbos sistemos dalis.

Norėdamas pagrįsti baltų ir slavų kalbų vienybės teoriją, be leksikos argumento, Francas Špechtas (1888–1949) pasitelkė keletą jo pastebėtų gramatikos bendrybių¹⁰, kaip antai: parodomųjų įvardžių vienaskaitos vietininko pakeitimą galininku su postpozicija (liet. *tamė*=s. sl. *tomb* iš **tamen*), griežtą *men* ir *n* kamienų skyrimą, vyriškosios giminės nomina agentis su formantu *-tēr- netekimą (plg. ide. **patēr* ir liet. *tėvas*, s. sl. *otcъ*) ir kt.

N. van Veikas, R. Trautmanas ir F. Špechtas baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimą sprendė, remdamiesi savo konkrečių tyrinėjimų išvadomis. Visai kitokiu keliu ėjo italų neolingvistai. Sutinkamai su teoriniais savo bendrosios lingvistikos principais jie daugiausia mėgino nustatyti baltų ir slavų kalbų charakterį.

Iš pradžių Vitorijas Pizanis pripažino¹¹, kad baltų ir slavų kalbos po ide. kalbinės bendrystės suskilimo pergyveno bendrą raidos periodą. Baltų ir slavų kalbų izoglosos, kertančios tų kalbų plotą, V. Pizanio nuomone, leidžiančios manyti, kad baltų ir slavų kalbų teritorijos pasiliko vieningos gana ilgą laiką po ide. kalbinės bendrystės suskilimo. Bendrąjį šių kalbų raidos periodą V. Pizanis vadino bendrystės

⁹ A. Meillet, op. cit., p. 13.

¹⁰ F. Specht, op. cit., p. 248–259.

¹¹ V. Pisani, Balto e slavo, StB, 2, 1932, p. 1–22 (=Linguistica generale e indoeuropea, Milano, 1947, p. 65–82).

epocha (bet ne prokalbė), kurią jis datavo maždaug V amžiumi pr. m. e. ir IV m. e. amžiumi. Tačiau vėliau V. Pizanio pažiūros pasikeitė: jis manė, kad, remiantis izoglosų sistema, vargu ar galima kalbėti apie baltų-slavų bendrystę, taip pat vargu ar galima kalbėti apie baltų ir slavų prokalbę, nes ji, atrodo, niekad neegzistavusi¹².

Kitas italų neolingvistas Matejas Bartolis (1874–1946), išanalizavęs keletą baltų ir slavų kalbų atitikmenų, priėjo išvadą, kad chronologinę baltų kalbų padėtį apsprendžia tai, jog priešetinių naujadarų jose esą daugiau, negu germanų kalbose, ir žymiai mažiau, negu senojoje indų kalboje¹³. Nesutikdamas su M. Bartolio išvada, Džulijanas Bonfantė išreiškė nuomonę¹⁴, kad baltų kalbos, ypač lietuvių kalba, esančios ir archaiškos, ir konservatyvios, o slavų kalbos – konservatyvios, bet ne archaiškos. Dž. Bonfantė nurodė keletą archaizmų, kartu pridurdamas, kad ir baltų kalbos neatsispyrusios inovacijų bangoms,ėjusioms iš centro (graikų, armėnų ir kt. kalbų)¹⁵.

Norvegų kalbininkas Christijanas Stangas ne tik analizavo baltų ir slavų kalbų seniausiuosius santykius, bet ir parašė stambių veikalų, kuriuose nušvietė baltų ir slavų kalbų veiksmazodžio ir akcentologijos istoriją.

Viename savo straipsnyje¹⁶ Chr. Stangas iškėlė klausimą: ką gi pagaliau reiškia sąvoka „kalbinė vienybė“? Jo nuomone, kalbinę vienybę galima suprasti dvejopai:

1) vienybė, kuriai būdingi individualūs (ne dialektiniai ir ne socialiniai) nukrypimai;

2) vienybė, kada kalbantieji jaučia, jog jų kalba yra viena ir ta pati, nors ir suskilusi į dialektus (pagal šią definiciją, pavyzdžiui, vokiečių kalba yra viena kalba, o švedų ir norvegų – dvi, nors skirtumas tarp pastarųjų yra mažesnis, negu tarp šiaurės ir pietų vokiečių tarmių; tokia kalbinė vienybė, Chr. Stango nuomone, remiasi politiniais ir kultūriniais santykiais).

Pirmojo tipo vienybės tarp baltų ir slavų kalbų po ide. kalbinės bendrystės suirimo negalėję būti, nes, pavyzdžiui, ide. *s* likimas po *k*, *r*, *i*, *u* slavų kalbas priartina prie indų-iranėnų kalbų. Antrojo tipo vienybės buvimo tarp šių kalbų po minėtojo suirimo kalbos mokslo duomenimis įrodyti negalima.

Baltų ir slavų kalbų seniausiuosius santykius Chr. Stangas vaizduoja taip:

Baltų ir slavų kalbos kilusios, galima sakyti, iš to paties ide. dialekto. Tačiau tarp jų esą labai senų skirtumų: skirtingas ide. *s* po *k*, *r*, *i*, *u* likimas (žr. šio darbo p. 81 tt.), skirtingos *satəm*-fenomeno detalės (plg. liet. *klausyti* ir sl. *slyšati*, žr. šio darbo p. 186 tt.) ir kt. Vėliau, kai ide. kalbinė bendrystė suskilo, baltų ir slavų kalbos pergyvenusios tam tikrą periodą, kurio metu jų teritorijos buvusios apjuostos keleto naujų izoglosų. Vienos jų apėmusios visą tų kalbų teritoriją, o kitos – tik jos dalį. Tokios izoglosos esančios *r*, *l*, *ŋ*, *ŋ* virtimas *ir*, *il*, *im*, *in*, ir *ur*, *ul*, *um*, *un* (žr. šio darbo p. 76), veiksmazodžio tipas su *-auju* : *-ujq*, nomina agentis liet. *artójas*, pr. *artoys*, s. sl. *ratajb* ir kt. Kol, Chr. Stango nuomone, egzistuojanti galimybė susidaryti naujoms

¹² V. Pisani, Glottologia indoeuropea, Torino, 1949, p. 26.

¹³ M. Bartoli, Il carattere conservativo dei linguaggi baltici, StB, 3, 1933, p. 1–26.

¹⁴ G. Bonfante, „Arcaico“ e „conservativo“ nel gruppo baltico, StB, 5, 1935–1936, p. 30–37, plg. „Indogermanisches Jahrbuch“, 21, 1937, p. 326.

¹⁵ Plačiau apie tai žr. В. Н. Топоров, Из истории изучения древнейших балто-славянских языковых отношений, p. 22–25.

¹⁶ Chr. S. Stang, Einige Bemerkungen über das Verhältnis zwischen den slavischen und baltischen Sprachen, NTS, 11, 1939, p. 85–98.

izoglosoms, tol esą galima kalbėti apie gyvąją izoglosinę teritoriją (Iso-glossengebiet).

1963 m. Chr. Stangas savo pažiūras į baltų ir slavų kalbų seniausiuosius santykius detalizuoja ir konkretizuoja¹⁷. Jis išreiškia nuomonę, kad skirtingas ide. *s* po *k, r, i, u* likimas ir kai kurie skirtingi *satəm*-fenomeno refleksai (*klausyti : slyšati*) baltų ir slavų kalbose savo amžiumi nesiekia ide. kalbinės bendrystės laikų.

Aptaręs kai kurias baltų ir slavų kalbų inovacijas, Chr. Stangas prieina išvadą, kad šios kalbos po ide. kalbinės bendrystės suskilimo sudariusios vieningą dialektinę sritį (Dialektgebiet), kurioje atsiradę tų kalbų naujadarai ir dėl kurios galima vartoti išsireikimą „baltų-slavų kalbos“ („Baltisch-slavisch“). Antra vertus, jo nuomone, pripažintina ir tai, kad šioje dialektinėje srityje kryžiuosi tam tikros senos izoglosos, skyrusios baltų dialektus nuo slavų. Baltų-slavų dialektinės srities skilimas vykęs etapais, nes yra izoglosų, kurių vienos apimančios slavų-rytinių baltų, kitos – slavų-prūsų arealą.

Savo darbuose Chr. Stangas dažnai vartoja išsireikimą „baltų-slavų kalbos“. Knygoje „Slavų kalbų akcentuacija“¹⁸ nurodoma, kad termino „baltų-slavų kalbos“ („Balto-Slavonic“) jis nevartoja absoliučiai vienalytės kalbos prasme. Šiuo terminu jis supranta „dialektinį plotą, kuris yra tiek vienalytis, kad jame atsiradę kalbiniai pakitimai gali apimti visą plotą arba jo dalį“¹⁹. Tokia Chr. Stango nuomonė dėl baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių patvirtino jo knygos „Slavų ir baltų veiksmažodis“ pagrindinės išvados²⁰. Anksčiau baltų ir slavų veiksmažodžio sistemų bendrumai turėję būti daug didesni, o jų esamojo laiko sistemos po ide. kalbinės bendrystės suirimo turėjusios būti labai panašios²¹. Vėliau dėl skirtingų raidos tendencijų šių kalbų veiksmažodžio sistemos viena nuo antros nutolusios.

Chr. Stangas iškelia ir didelių baltų bei slavų kalbų veiksmažodžio struktūrinių skirtumų. Baltų, kaip ir germanų, kalbos neturi sigmatinio aoristo ir, matyt, niekad jo nėra turėjusios. Slavų sigmatinis aoristas labai sutampa su indų-iranėnų: abu turi pailgintą šaknies vokalizmo laipsnį. Ryšium su tuo Chr. Stangas konstatuoja, kad baltų ir slavų kalbos aoristo atžvilgiu priklausė, galimas daiktas, skirtingoms geografinėms sferoms. Slavų kalbose nėra ilgos šaknies preterito, kurį turi baltų, germanų, keltų, italikų ir albanų kalbos. Baltų kalbose paplitęs sigmatinis būsimasis laikas, kurio neturi slavų kalbos. Čia būsimąjo laiko funkciją ėmė atlikti perfektyvinis esamasis laikas, todėl sigmatinio būsimąjo laiko nebereikėjo.

Chr. Stango analizė rodo, kad kai kurie struktūriniai tipai ir kategorijos (pavyzdžiui, nazaliniai ir *i*-kamieniai veiksmažodžiai, optatyvas) veikiau yra konvergencinės arba net paralelinės raidos padariniai.

Iš XX a. trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečių baltų bei slavų kalbų seniausiųjų santykių tyrinėjimo apžvalgos matyti, kad šio laikotarpio tyrinėtojai, išskyrus R. Trautmaną ir F. Špechtą, neranda duomenų, leidžiančių pripažinti neabejo-

¹⁷ Chr. Stang, Über das Verhältnis zwischen slavischen und baltischen Sprachen, „Prace językoznawcze“, 5, 1963, p. 393–394.

¹⁸ Chr. S. Stang, Slavonic accentuation, Oslo, 1957.

¹⁹ Chr. S. Stang, op. cit., p. 174.

²⁰ Chr. S. Stang, Das slavische und baltische Verbum, Oslo, 1942.

²¹ Chr. S. Stang, loc. cit., p. 268, 271.

tiną baltų-slavų kalbinę vienybę. Atvirkščiai, konkrečių akcentologinių ir morfologinių reiškinių tyrinėjimas leido padaryti tokias išvadas, kurios rodė baltų ir slavų kalbų seniausiuosius santykius buvus kontaktinio pobūdžio.

Baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių tyrinėjimas pokario metais

Baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problemos tyrinėjimas suaktyvėjo po antrojo pasaulinio karo. Buvo paskelbta keliolika specialiai šiai problemai skirtų straipsnių. Šių kalbų seniausieji santykiai charakterizuojami taip pat ne viename stambiame baltų ar slavų kalbų istorijos veikale. 1950 m. išėjusi E. Frenkelio knyga „Baltų kalbos“¹ buvo akstinas pasirodyti J. Endzelyno straipsniui, į kurį savo ruožtu atsiliepė J. Otremskis, A. Zenas ir kt. (žr. žemiau). Kilo, galima sakyti, tam tikra diskusija. Ypač aktyviai baltų ir slavų kalbų seniausieji santykiai buvo diskutuojami, ruošiantis IV Tarptautiniam slavistų Maskvos suvažiavimui.

Pokario metais baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių tyrinėjimams yra būdinga tai, kad juose detalios analizuojamos žinomos ir konstatuojamos naujos šių kalbų bendrybės ir skirtybės, keliamas jų chronologijos klausimas. Be to, šiuo metu vengiama kurti baltų ir slavų kalbų seniausiuosius santykius naujai interpretuojančių hipotezių, pasitenkinama 1908–1912 m. iškeltų teorijų modifikacija, detalesne argumentacija ar jų kritika.

1946 m. pasirodė dviejų lenkų lingvistų darbai, skirti baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problemai², – J. Safarevičiaus straipsnis „Dėl baltų-slavų bendrystės klausimo“³ ir T. Ler-Splavinskio knyga „Apie slavų kilmę ir protėvynę“⁴.

Janas Safarevičius savo straipsnyje konstatavo, kad, iš vienos pusės, tokios baltų ir slavų kalbų inovacijos, kaip esamojo laiko daryba iš aoristo šaknų (plg. liet. *dúomi*, s. sl. *damъ* ir s. ind. *ádām*, gr. *ἔδομεν*), tipo *minėti* išvedimas iš perfekto šaknies **men-*, esančios labai senos ir todėl jos negalėjusios atsirasti baltų ir slavų kalboms antrą kartą suartėjus. Taip teigdamas J. Safarevičius, be abejo, turėjo galvoje J. Endzelyno konvergencijos teoriją. Tokios ir panašios inovacijos, jo nuomone, rodančios, kad bendrystės epocha tikriausiai yra buvusi ir kad ji egzistavusi betarpiškai po ide. kalbinės bendrystės, ją pratęsdama⁵. Antra vertus, tokie seni baltų ir slavų kalbų skirtumai, kaip esamojo laiko priesagos **-do* vartojimas (plg. s. sl. *idą* ir liet. *eimi*, liet. *vérda*, kurio nėra slavų kalbose), J. Safarevičiaus nuomone, rodo, kad šių kalbų bendrystės epocha (okres wspólnoty) nebuvo ilgalaikė. Jis mano, kad baltų-slavų bendrystė suirusi ne dėl geografinių kontaktų, bet dėl iranėnų genčių antplūdžio.

Vėliau J. Safarevičiaus pastabos dėl baltų ir slavų kalbinės vienybės pasidaro dar kritiškesnės⁶. 1961 jis rašo, kad „baltų-slavų bendrystės epochos buvimas nėra visai tikras“⁷. Toliau J. Safarevičius nurodo, kad baltų ir slavų kalbų bendrybės

¹ E. Fraenkel, Die baltischen Sprachen, Heidelberg, 1950.

² Karo metais yra išėjęs H. Pedersenio straipsnis „Et baltoslavisk problem“ (In memoriam Kr. Sandfeld, København, 1943), su kuriuo šio darbo autoriui, deja, neteko susipažinti.

³ J. Safarewicz, Przyczynki do zagadnienia wspólnoty bałto-słowiańskiej, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności“, 46, 1946, p. 199–202.

⁴ T. Lehr-Splawinski, O pochodzeniu i praojczyźnie słowian, Poznań, 1946.

⁵ J. Safarewicz, op. cit., p. 200.

⁶ J. Safarewicz, Bałto-słowiańskie stosunki językowe, „Słownik starożytności słowiańskich“, I, 1 (A–B), Wrocław–Warszawa–Kraków, 1961, p. 79–80.

⁷ J. Safarewicz, op. cit., p. 79.

daugiau yra panašios į paralelines, nepriklausomai atsiradusias inovacijas (plg. *o*-kamienių daiktavardžių vienaskaitos kilmininko galūnę — liet. *-o*, s. sl. *-a* ir pr. *-as*). Netgi tokią labiausiai į akis krintančią baltų ir slavų kalbų bendrybę, kaip įvardžiuotiniai būdvardžiai, jis laiko nepriklausomai susiformavusia vienoje ir antroje kalbų grupėje. Baltų-slavų bendrystės epochą, J. Safarevičiaus nuomone, siekia tik šio reiškinio užuomazgos. Jis mano, kad baltų ir slavų kalbos kilusios iš vieno ide. kalbinės bendrystės dialekto ir kad baltų-slavų bendrystės epocha, jeigu, žinoma, ji buvusi, galėjusi egzistuoti II tūkstantmečio pr. m. e. pirmojoje pusėje⁸.

Kiek kitokiu aspektu baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimą sprendė kitas lenkų lingvistas Tadeušas Ler-Splavinskis (1891–1965). Knygoje „Apie slavų kilmę ir protėvynę“ jis glaustai išdėstė savo koncepciją: „slavų ir baltų protėviai kadaise pergyveno bendrosios kalbinės raidos epochą, kuri tęsėsi dar ir po to, kai ryšiai su kitų ide. dialektų grupėmis jau buvo nutrūkę“⁹. T. Ler-Splavinskis vadovaujasi tuo metodologiniu principu, kad inovacijos daug tikriausiai rodančios bendrą kalbų raidą, negu praindoeuropietiškieji archaizmai, kurie, jo nuomone, lengvai galėjo išlikti ir tų kalbų savarankiškoje raidoje. Savo teiginiui paremti T. Ler-Splavinskis sumini keletą bendrų baltų ir slavų kalbų inovacinių fonetikos, morfologijos ir leksikos pakitimų. Svarbiausiu argumentu jis vis dėlto laiko žodyno bendrybes, kurių, jo nuomone, esą taip daug, kad jos sudaro didelį (net iš 1600 pozicijų) baltų ir slavų kalbų etimologinį žodyną (turimas galvoje R. Trautmano žodynas).

T. Ler-Splavinskio nuomone, seni morfologijos ir ypač žodyno skirtumai nepatvirtina tezės apie pirminį baltų ir slavų kalbų vienumą. Pirma, šie skirtumai rodo, kad tie ide. dialektai, kuriais kalbėjo baltų ir slavų protėviai ide. kalbinės bendrystės laikais, buvę artimi, tačiau gerokai ir skyręsi tiek gramatikos, tiek ir žodyno sudėtimi. Tai anaipol nesutrukdytų susiformuoti bendroms jų raidos tendencijoms, veikusioms ir po ide. kalbinės bendrystės suskilimo ir vėliau suartinusioms abi dialektų grupes jau jų bendrosios epochos metu. Antra, seni baltų ir slavų kalbų skirtumai rodo, kad bendroji baltų-slavų epocha (doba wspólnosci językowej bałto-słowiańskiej) egzistavusi labai tolimoje praeityje. Šią epochą pakeitęs gana ilgas savarankiškos ir nepriklausomos prabaltų ir praslavų dialektų raidos etapas, kurio metu atsiradę skirtingų gramatinės sandaros formacijos tendencijų ir padidėjusios žodyno skirtybės, iš dalies paveldėtos dar iš ide. kalbinės bendrystės. Tuo metu kontaktai tarp abiejų dialektinių grupių labai susilpnėję, tačiau galutinai nutraukti nebuvę. Praėjus kuriam laikui, šie kontaktai vėl pagyvėję, ir jų atspindys buvęs baltų kalbų skoliniai iš slavų ir slavų — iš baltų.

Ši T. Ler-Splavinskio koncepcija¹⁰, išdėstyta 1946 m. knygoje „Apie slavų kilmę ir protėvynę“, vėlesniaisiais metais buvo plėtojama daugelyje straipsnių¹¹, bet jos esmė liko ta pati.

⁸ J. Safarewicz, op. cit., p. 80.

⁹ T. Lehr-Splawinski, op. cit., p. 23.

¹⁰ Jos kvintesenciją žr. ВЯ, I, 1958, p. 37–41 ir „Сборник ответов на вопросы по языкознанию (К IV Международному съезду славистов)“, М., 1958, p. 152–157.

¹¹ T. Ler-Splavinskio darbų, paskelbtų 1946–1955 m., bibliografiją žr. V. Falkenhahn, ZfSl, 2, 1956, p. 49–88; jo darbų (tame tarpe ir baltų bei slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimu), išspausdintų 1951–1961 m., bibliografiją žr. „Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Splawinski“, Warszawa, 1963, p. 7–8.

Paminėtinas T. Ler-Splavinskio straipsnis, kuriame jis bando charakterizuoti tuos ide. dialektus, iš kurių kilo baltų ir slavų kalbos¹².

T. Ler-Splavinskio nuomone, ide. dialektai, iš kurių vėliau susiformavo baltų ir slavų kalbos, nesudarę ide. kalbinės bendrystės metu kompaktiškos vienumos, bet susidėję iš keleto artimai giminingų tarmių, turėjusių gana gausių skirtumų. Baltų ir slavų kalbų ide. dialektiniam pagrindui charakterizuoti T. Ler-Splavinskis pateikia tokias to pagrindo nevienalytiškumą rodančias ypatybes:

I. Reiškiniai, būdingi baltų ir nepažįstami slavų kalboms:

a) baltų kalbos, kaip ir visos ide. vakarų kalbos (išskyrus germanų), skiria ide. *ō* ir *ā*, o slavų kalbose, kaip indų-iranėnų bei germanų, ide. ilgieji balsiai sutapo (žr. šio darbo p. 61 tt.);

b) ide. junginys *sr-* liko sveikas lietuvių kalboje (plg. liet. *sraujà* ir s. ind. *srá-vati*), o latvių, prūsų, slavų ir visose ide. vakarų kalbose virto *str-* (plg. s. sl. *struja*)¹³;

c) skirtinga skaitvardžio „pirmas“ daryba, plg. liet. *pirmas*, pr. *pirmas*, s. angl. *forma*, s. saks. *formo* (priesaga **-mo-*) ir s. sl. *prvъ* (priesaga **-uo-*, kaip indų-iranėnų, tocharų ir, tur būt, ilirų);

d) skirtinga skaitvardžių „vienuolika“ ir „dvylika“ daryba, plg. antrąjį sandą **-leiq-* (liet. *vieniolika*, *dvylika*, got. *ainlif*, *twalif*, s. vok. aukšt. *einlif*, *zwalif*) ir senosios slavų kalbos sintaksinį junginį (*jedînъ na desęte*, *dъva na desęte*);

e) prūsų kalba išlaikė ide. medialinę 1-ojo asmens galūnę *-mai* (pr. *asmai* „esu“, plg. gr. *-μει*).

II. Reiškiniai, būdingi slavų ir nepažįstami baltų kalboms:

a) slavų, kaip ir indų-iranėnų, ide. *s* po *k*, *r*, *i*, *u* virto (*š* >) *ch*, o lietuvių kalboje tik po *r*, *k* (plg. s. sl. *mъchъ*, *ucho* ir liet. *mûsos*, *ausis*; plačiau apie tai žr. p. 81 tt.);

b) nomina agentis su sufiksu *-telb* (plg. het. *-talla-*);

c) sufiksas **-es-*, kaip ir hetitų, kūno dalių pavadinimuose (plg. s. sl. *ucho* *ušese*, *oko* *očese*);

d) būdvardinių abstraktų sufiksas *-ostb* (plg. het. *-ašti*)¹⁴;

e) deverbaliųjų būdvardžių, turinčių dalyvinę funkciją, daryba su priesaga **-lo-* (plg. s. sl. *bylъ* ir het. *dalugnula* iš *dalugnu-* „ilginti“)¹⁴;

f) sufiksų **-no-* || **-jo* vartojimas sudaryti intranzityviniams ir tranzityviniams tos pat šaknies veiksmažodžiams, bendras su germanų kalbomis (plg. s. sl. *užasnąti* : *užasiti* ir got. *usgeisnan* : *usgaisjan*);

g) perfekto 1-ojo asmens fleksijos *-ě* (s. sl. *vedě* = lot. *vidi*) ir medialinės 3-ojo asmens galūnės *-tъ* < **-tor* išlaikymas.

Šie seni baltų ir slavų kalbų skirtumai rodo, kad ide. kalbinės bendrystės skilimo metu baltų ir slavų dialektai skyrėsi daugeliu gramatinių ypatybių. Kadangi baltų ir slavų kalbų teritorijos ilgus amžius betarpiškai ribojosi, — ta aplinkybė, be abejo, spartino skirtumų niveliacijos ir bendrybių atsiradimo procesą, — tai ide. kalbinės bendrystės skilimo meto skirtumai, T. Ler-Splavinskio nuomone, galėję būti daug gausesni ir didesni.

¹² T. Lehr-Splawinski, Podstawy indoeuropejskie wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej, „Z polskich studiów slawistycznych“, Warszawa, 1958, p. 125–136.

¹³ Lietuvių kalboje esama pavyzdžių ir su *str-*, plg. liet. *straijas* „greitas (apie vandenį)“, *strėbti*, *stragūs*.

¹⁴ Šiuos du sufiksus, atrodo, turi ir baltų kalbos, plg. liet. *biaūr-astis* (: *biaurūs*) ir *dėg-las* (: *dėgti*).

Iš T. Ler-Splavinskio teorijos matyti, kad 1) baltų ir slavų kalbas jis kildina iš tokių ide. kalbinės bendrystės dialektų, kurie nebuvo identiški, ir kad 2) baltų ir slavų dialektai suartėję tik vėliau. Nors iš paviršiaus T. Ler-Splavinskio teorija ir primena J. Endzelyno konvergencijos koncepciją, tačiau iš esmės jos smarkiai skiriasi: lenkų lingvistas pripažino ne tik lingvistinę, bet ir etninę baltų bei slavų giminybę.

Panašiai baltų ir slavų kalbų seniausių santykių klausimą sprendžia ir André Vajanas, kuris nedvejodamas pripažįsta baltų-slavų vienybės periodą (*une période d'unité balto-slave*)¹⁵. Jo nuomone, bendrų baltų ir slavų kalbų bruožų gausumas, ypač tokių stebinančių, kaip įvardžiutiniai būdvardžiai, aiškiai rodo, kad po ide. kalbinės bendrystės suirimo gana ilgą laiką egzistavęs baltų-slavų kalbinės vienybės periodas. Viena, prancūzų slavistas pripažįsta, kad baltų kalbos skiriasi nuo slavų ne daugiau, kaip švedų nuo vokiečių, kita, jis yra priverstas konstatuoti, kad slavai be vargo jaučia savo kalbų giminystę, tuo tarpu lietuvių kalba jiems yra visai svetima.

Baltijos venetus (*Vénèdes de la Baltique*) A. Vajanas yra linkęs laikyti baltais-slavais, kurie apie mūsų eros pradžią savo kalba dar mažai skyrėsi. Jo nuomone, bendrąją baltų-slavų kalbą reikia išivaizduoti kaip tarmių junginį (*un faisceau de parlers*), kurio centro ir pakraščių tarmės tarpusavy daugiau ar mažiau skyrėsi. Baltų-slavų gentis, toliau teigia prancūzų slavistas, į dvi grupes perskyrusios apie mūsų eros pradžią išiveržusios germanų giminės, ypač gotai iš Skandinavijos, ir tuo būdu galutinai išardžiusios baltų-slavų kalbų vienybę, jau susiskaldžiusią dialektais.

A. Vajanas kelia uždavinį rekonstruoti baltų-slavų kalbą. Tokiu atveju baltų ir slavų kalbų tyrinėtojams tektų operuoti trimis rekonstruotais kalbiniais modeliais — indoeuropietiškuoju, baltoslaviškuoju ir prabaltiškuoju resp. praslaviškuoju.

Straipsnyje „Baltų-slavų kalbinė vienybė“¹⁶ A. Vajanas gana detalai išanalizavo baltų ir slavų kalbų bendrybes ir skirtumus, ypač akcentuodamas identišumą tų faktų, kuriuose A. Mejė išsiaiškino šių kalbų skirtumus (pavyzdžiui, veiksmazodyje). Straipsnio pabaigoje A. Vajanas kelia uždavinį skirtingiems baltų ir slavų kalbų reiškiniams ir faktams surasti vieningą pamatą¹⁷. Iš straipsnio matyti, kad ne vienam baltų ir slavų kalbų reiškiniui A. Vajanas ir bando surasti kaip tik toki bendrą pirminį pamatą. Kai kuriuos vėliau susiformavusius slavų kalbų reiškinius iš tikrųjų, atrodo, galima interpretuoti, remiantis baltų kalbų duomenimis. Antai A. Vajanas visai pagrįstai nurodo, kad slavų kalbų imperfekto fleksijoje galima atpažinti išplėstus priesagomis **-ējā-* ir **-ājā-* kamienus (plg. s. sl. *viděa-* ir *iskaa-*), kurie randami tik baltų kalbose (plg. liet. *mylėjo* ir *ieškójo*). Tačiau A. Vajano nurodomas kitų reiškinių bendras pirminis pamatas kelia didelių abejonių. Pavyzdžiui, A. Vajanas mano, kad liet. *nėša* yra vienaskaitos 3-ojo asmens **nešeti* ir daugiskaitos 3-ojo asmens **nešanti* formų susiliejo rezultatas. Vargu ar baltų kalbos kadaise yra turėjusios tematinį veiksmazodžių vienaskaitos ir daugiskaitos

¹⁵ A. Vaillant, *Grammaire comparée des langues slaves*, I, Lyon—Paris, 1950, p. 13—15; *Le problème de l'unité balto-slave*, BSL, 51, 1955, p. XIII—XV.

¹⁶ A. Vaillant, *L'unité linguistique balto-slave*, „Filologija“, I, Zagreb, 1957, p. 23—35.

¹⁷ „Il faut retrouver l'unité initiale là où elle a cessé d'être apparente“, — A. Vaillant, op. cit., p. 34.

3-ojo asmens galūnes *-ti ir *-nti. Tam įrodyti trūksta duomenų. Savaimė suprantama, kad minėtąsias vienaskaitos ir daugiskaitos 3-ojo asmens formas A. Vajanas atstatė, remdamasis vien slavų kalbų atitinkamais faktais, plg. s. rus. *nesetb* ir *nesoutb*.

1950 m., kai pasirodė A. Vajano „Slavų kalbų lyginamoji gramatika“, išėjo ir baltų kalbų istorijos veikalas — E. Frenkelio knyga „Baltų kalbos“¹⁸. Abiejų knygų autoriai nemažą dėmesį skyrė baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimui, tačiau sprendė jį visai priešingai. A. Vajanas yra karštas baltų-slavų kalbinės vienybės teorijos šalininkas, o E. Frenkelis laikosi nuomonės, kad baltų ir slavų kalbų bendrybės ir naujadarai atsiradę dėl ilgaamžės kaimynystės.

Žymus vokiečių baltistas, lietuvių kalbos etimologinio žodyno autorius¹⁹ Ernstas Frenkelis (1881–1957) savo knygoje „Baltų kalbos“ detalai išanalizavo bendrus ir skirtingus baltų ir slavų kalbų fonetikos, akcentologijos, morfologijos, sintaksės ir leksikos reiškinius. Daugeliui nagrinėjamų reiškinių jis pateikė paralelių iš kitų ide. kalbų, parodydamas, kad tie reiškiniai nėra būdingi tik baltų ir slavų kalboms. Taip pat jis nurodė ir didelius struktūrinius baltų ir slavų kalbų skirtumus.

E. Frenkelis pripažįsta, kad baltų ir slavų kalbas jungia daug izoglosų, kurios atsiradusios, jo nuomone, dėl to, kad 1) baltų ir slavų kalbos, būdamos nutolusios nuo ide. kalbų aktyvių santykių ir mainų centro, išlaikė seną pavidalą ir 2) jos buvo ilgus amžius kaimynės²⁰. Be to, šių grupių kalbose neretai pastebima paraleliai atsiradusių pakitimų, kurie tačiau patys savaime nerodo glaudesnio baltų ir slavų kalbų ryšio. Pasitaiko ir žymių skirtumų, ypač žodyno ir sintaksės. Kartais slavų kalbos turinčios mažiau senovės bruožų, negu baltų. Baltų, slavų ir germanų kalbos sudarančios sąjungą Prahos lingvistinės mokyklos prasmė²¹.

Į E. Frenkelio knygą atsiliepė J. Endzelynas²² (žr. šio darbo p. 19), atskirais klausimais polemizavęs su E. Frenkeliu, o kiek vėliau pasirodė dideli J. Otremskio ir A. Zeno straipsniai. Baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimo sprendimu šie straipsniai priminė 1950 m. pasirodžiusius darbus: kaip ir tada, viename jų buvo įrodinėjama baltų ir slavų kalbinė vienybė, o antrajame ji buvo neigiama.

Straipsnyje „Slavų-baltų kalbinė vienybė“ Janas Otremskis²³ peržiūrėjo ankstesnę savo poziciją baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimu. 1947 m. jis rašė, kad „baltų-slavų prokalbės niekad nebuvo“²⁴, nes jos pripažinti neleidžias skirtingas ide. *s* po *k*, *r*, *i*, *u* likimas baltų ir slavų kalbose. 1954 m. J. Otremskis jau mano, kad baltų ir slavų kalbos kilusios iš vienos baltų-slavų kalbinės grupės dialektų. Tą grupę reikia laikyti vienybe, kilusia iš vienos kalbos, savo ruožtu išsiskyrusios iš ide. kalbinės grupės²⁵. Baltų ir slavų kalbų žodynas, J. Otremskio

¹⁸ E. Fraenkel, *Die baltischen Sprachen (Ihre Beziehungen zu einander und zu den indogermanischen Schwesteridiomen als Einführung in die baltische Sprachwissenschaft)*, Heidelberg, 1950.

¹⁹ E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg—Göttingen, 1955 tt.

²⁰ E. Fraenkel, op. cit., p. 75.

²¹ E. Fraenkel, op. cit., p. 75.

²² Я. М. Эндзелин, *Древнейшие славяно-балтийские языковые связи*, 1953, p. 67–82.

²³ Я. С. Отрембский, *Славяно-балтийское языковое единство*, ВЯ, 1954, 5, p. 27–42, 6, p. 28–46.

²⁴ J. Otrebski, „*Slavia Occidentalis*“, 18, 1947, p. 448.

²⁵ Я. С. Отрембский, ВЯ, 6, p. 43.

nuomone, esąs toks panašus, kad baltai ir slavai, kalbėdami savo kalbomis, suprastę vieni antrus ne tik vienybės epochoje, bet ir ilgą laiką po jos suskilimo. Baltų ir slavų kalbose J. Otremskis visur mato buvus identiškus reiškinius ir vykus panašius procesus: sigmatinį aoristą turi slavų kalbos – ji bus turėjusios ir baltų kalbos, kur jis vėliau sutapęs su būsimuoju laiku; slavų kalbose diftongai *oi* ir *ei* virto *ě* ir *i* – panašus procesas vykęs ir baltų kalbose, kur diftongai *oi* ir *ei* virte *ie* ir kt. Silpnoji J. Otremskio argumentacijos pusė ta, kad įvairių chronologinių epochų reiškinius jis laiko vykusiais vienu metu – ir ilgųjų balsių *ō* bei *ā* sutapimą, ir ide. skiemeninių sonantų refleksiją, ir diftongų *oi* bei *ei* monoftongizaciją, ir ide. palatalinių gomurinių priebalsių asibilizaciją, ir kirčio nukėlimą pagal de Sosiūro-Fortunatovo dėsnį (apie kai kuriuos jų plačiau žr. antrojoje šio darbo dalyje). Be to, baltų ir slavų kalbų reiškinius jis analizuoja, nesiedamas jų su kitų ide. kalbų panašiais reiškiniais. Antai junginio *tt* virtimo *st* negalima laikyti būdingu baltų ir slavų kalbų reiškiniu ir, vadinasi, baltų-slavų kalbinės vienybės argumentu, nes tą reiškinį pažįsta ir kitos ide. kalbos (iranėnų ir graikų). Kadangi junginys *tt* virto *st* gana vėlai (jau susiformavus atskiroms ide. kalbinėms grupėms) ir todėl nepriklausomai iranėnų ir graikų kalbose, tai jis galėjo pakisti nepriklausomai taip pat ir baltų bei slavų kalbose²⁶. Norėdamas parodyti baltų ir slavų kalbų vardažodžio fleksijos visišką tapatumą, J. Otremskis rekonstruoja baltų ir slavų kalbų skaitvardžio „trys“ paradigmą²⁷, tačiau neatkreipia dėmesio į tai, kad beveik lygiai tokias pat linksnių galūnes turi kitos ide. kalbos – germanų, senoji indų ir kt.

Karštas baltų-slavų kalbinės vienybės teorijos šalininkas A. Vajanas ne kartą yra pažymėjęs, kad baltų-slavų kalbą reikia įsivaizduoti susidedančia iš dialektų, o J. Otremskio nuomone, baltų ir slavų kalbos kilusios iš vienos kalbos, kuri išsiskyrusi iš ide. kalbinės grupės ir tik vėliau suskilusi į dialektus.

Prieš A. Vajano, J. Otremskio ir kt. ginamą baltų-slavų kalbinės vienybės teoriją kategoriškai yra nusistatęs Alfredas Zenas²⁸. Jis mano²⁹, kad senieji baltai (Urbalten) gyvenę į šiaurę nuo Pripetės pelkių (Pripet- oder Rokitno-Sümpfe). Iš vakarų, šiaurės ir rytų senųjų baltų gentis supė ugrai-finai, o iš pietvakarių tiesioginiai baltų kaimynai – senieji germanai (Urgermanen). Nepereinamos Pripetės pelkės skyrusios baltus nuo slavų, trukdžiusios jų bendravimą ir galutinai izoliavusios baltus ir jų kalbą. A. Zenas rašo, kad dėl Pripetės pelkių neišbrendamumo negalėję būti jokių tiesioginių baltų ryšių su slavais³⁰.

Baltų sodybos į šiaurę nuo Pripetės, toliau teigia A. Zenas, nebuvusios pirminės. Prabaltai (Vorbalten) gyvenę į vakarus ar pietvakarius nuo Pripetės pelkių, kur jų kaimynais buvę slavai, germanai ir, galimas daiktas, ilirai. Čia jie sudarę valstybinio pobūdžio vienybę (staatliche Einheit), bet ne ilirų-germanų-slavų-baltų prokalbę (Ursprache). Savarankiškam baltų kalbiniam tapsmui, kitaip sakant, jų kalbinei bendrystei (Urbaltisch) susiformuoti, reikėję, kad pasikeistų jų kaimynų – praslavų

²⁶ W. Porzig, Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets, Heidelberg, 1954, p. 76–78.

²⁷ Я. С. Отрембский, ВЯ, 6, p. 28–29.

²⁸ A. Senn, On the Degree of Kinship between Slavic and Baltic, „The Slavonic and East European Review“, 20, 1941, p. 251–265; Die Beziehungen des Baltischen zum Slavischen und Germanischen, KZ, 71, 1954, p. 162–188.

²⁹ A. Senn, Die Beziehungen des Baltischen zum Slavischen und Germanischen, p. 162–188.

³⁰ A. Senn, op. cit., p. 164.

ir pragermanų (Vorslaven und Vorgermanen) – kalbos, o pačių prabaltų kalba dar galėjusi pasilikti „praindoeuropietiška“ („urindogermanisch“).

A. Zenas mano, kad baltai su slavais į kontaktus suėję tik po slavų ekspansijos į šiaurę: rytiniai baltai – su rytiniais slavais, o prūsai – su vakariniais slavais.

A. Zenas nurodo tokias bendras baltų ir slavų kalbų ypatybes: a) postkonsonantinio *i* išnykimas prieš priešakinės eilės balsius, b) *nt* dalyvių perėjimas į *io* kamieną, c) daugiskaitos naudininko galūnė *-mus*, d) asmeninių įvardžių vienskaitos I asmens formos su **mun-*, e) asmeninių įvardžių I asmens daugiskaitos kilmininkas **nō(s)sōm*³¹.

Visos baltų ir slavų kalbų bendrybės, anot A. Zeno, yra arba archaizmai, paveldėti iš ide. laikų, arba naujadarai, atsiradę kiekvienoje kalbų grupėje nepriklausomai.

Iš straipsnio „Baltų kalbų santykiai su slavų ir germanų kalbomis“ lyg ir atrodo, kad A. Zenas laikosi paralelizmo teorijos. Tačiau vėlesniame straipsnyje „Baltų ir slavų santykiai“³² A. Zenas sakosi nesąs A. Mejės paralelizmo teorijos šalininkas ir priduria, kad jis netikis paraleline raida dviejų kaimyninių kalbų, kurių atstovai daugiau kaip tūkstantį metų išgyveno glaudžią simbiozę. Gausūs baltų ir slavų kalbų atitikimai ir panašumai, A. Zeno nuomone, atspindi tai, kad praeityje rusai ir lenkai turėjo politinę ir kultūrinę įtaką lietuviams ir latviams.

Skirtingai nuo J. Otremskio ir A. Zeno, į baltų ir slavų kalbų seniausiuosius santykius Valteris Porcigas pažiūrėjo visai kitu metodologiniu požiūriu. Knygoje „Indoeuropiečių kalbinio ploto skaidymasis“³³ autoriaus padarytos išvados baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimu yra itin svarbios ne vien dėl to, kad šių kalbų tarpusavio santykių lyginimas su kitų ide. kalbų grupių (pavyzdžiui, indų-iranėnų ar keltų-italikų) tarpusavio santykiais leidžia geriau matyti, kas yra tie baltų ir slavų kalbų seniausieji tarpusavio santykiai ir kokią teoriją geriausiai paaiškina jų kilmę. Tos išvados ypač svarbios ir todėl, kad, norėdamas apibūdinti baltų ir slavų kalbų seniausiuosius santykius, V. Porcigas vartoja visai kitą metodą. Jis rašo: „Mūsų žinios leidžia spręsti, kad abi kalbų grupės visą laiką buvo kaimynės. Dėl to atsirado daugelis tik joms būdingų naujadarų, kurie beveik visi yra leksikos ir žodžių darybos. Fonetikos ir fleksijos naujovių baltų ir slavų kalbos, atrodo, neturi. Galimas daiktas, kad kaimyniniai jau galėjo būti ir tie dialektiniai arealai, iš kurių baltų ir slavų kalbos paveldėjo didelę savo sistemų dalį. To įrodymui tiesioginių duomenų yra maža. Baltų ir slavų kalbų skiemeninių sonantų refleksacija, kuri vyko jau atskirose kalbose, yra vienoda, tačiau pati savaime ji neturi jokios įrodomosios galios. Mūsų spėjimas dėl pirminių arealų kaimynystės būtų patvirtintas arba paneigtas, jei abi kalbų grupės su kitomis kalbomis turėtų vienodą arba dažnai skirtingą santykį“³⁴.

Iš citatos matyti, kad pirminių baltų ir slavų dialektų arealų santykiams, kitaip sakant, baltų ir slavų kalbų seniausiesiems santykiams apibūdinti V. Porcigas atsako tradicinio baltų ir slavų kalbų bendrybių ir skirtumų argumento: šių kalbų

³¹ A. Senn, op. cit., p. 185.

³² A. Senn, The Relationships of Baltic and Slavic, „Ancient Indo-European Dialects“, Berkeley and Los Angeles, 1966, p. 139–151.

³³ W. Porzig, Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets, Heidelberg, 1954.

³⁴ W. Porzig, op. cit., p. 140.

inovacijos, jo nuomone, atsiradusios dėl ilgalaikės baltų ir slavų kalbų kaimynystės. Dėl to V. Porcigas, norėdamas geriau charakterizuoti baltų ir slavų kalbų seniausiuosius santykius, lygina juos su kitų ide. kalbinių grupių santykiais. Peržvelgęs baltų bei slavų, iš vienos pusės, ir, iš kitos, indų-iranėnų kalbų santykius ir nustatęs, kad šių kalbų arealą juosia dvidešimt viena izoglosa, V. Porcigas padarė tokią išvadą: indų-iranėnų ir baltų kalbų santykis beveik yra tolygus indų-iranėnų ir slavų kalbų santykiui; vadinasi, II tūkstantmečio pr. m. e. pirmojoje pusėje baltų ir slavų kalbų ryšiai turėjo būti glaudūs³⁵.

V. Porcigo požiūriui artimas yra ir Antano Salio požiūris. A. Salys rašo: „Aki-vaizdus ir visų pripažįstamas abiejų kalbinių grupių panašumas yra lengvai paaiškinamas tuo, kad jos kilo iš dviejų kaimyninių ide. dialektų, kurie palaikė kontaktus dar ir paskutinės ide. kalbinės vienybės dizintegracijos stadijos metu. Prabaltų (pre-Balts) migracija į šiaurę maždaug apie 2000 m. pr. m. e. nutraukė kontaktus su praslavais (pre-Slavs), ir dėl tos priežasties abi kalbinės grupės pradėjo plėtotis savarankiškai. Dėl slavų ekspansijos nauji kontaktai apie VI m. e. a. užsimezgė šiaurėje ir šiek tiek anksčiau pietuose“³⁶.

Apie labai glaudžius baltų bei slavų kalbų ryšius rašo Manus Loimanas. Savo straipsnyje „Baltų ir slavų kalbos“³⁷ jis visų pirma pažymėjo, kad baltų-slavų kalbinės vienybės teorija (die baltoslavische Theorie) yra tapusi principinio ginčo auka: ginčijamasi dėl tų principų, kuriais remiantis, interpretuotinos baltų ir slavų kalbų bendrybės. Toliau autorius, išvardijęs kelias baltų ir slavų kalbų bendrybes, didžiausią straipsnio dalį paskyrė šių kalbų veiksmažodžio sistemų santykiams nagrinėti. M. Loimanas teigia, kad baltų *-ā*, *-ē* preteritas iš esmės yra panašus į slavų tematinį ir sigmatinį aoristą. Pateiktos veiksmažodžio bendrybės, jo nuomone, yra be išimties seni naujadarai, rodą glaudų ryšį tarp baltų ir slavų kalbų.

Remdamasis tais naujadarais, M. Loimanas mano, kad po ide. kalbinės bendrystės suirimo baltų ir slavų kalbas jungė didokas izoglosų pluoštas, kuris šias dvi kalbų grupes skyrė nuo kitų kalbų. Todėl, jo nuomone, baltų-slavų pirminė bendroji pakopa, buvusi tokio pat tipo, kaip indų-iranėnų, yra vienintelė tinkama tų izoglosų pluošto interpretacija³⁸.

Teiginį apie baltų-slavų kalbinę vienybę M. Loimanas grindė veiksmažodžio sistemų bendrybėmis, o J. Kurilovičius – daugiausia prosodiniais santykiais.

Ježas Kurilovičius pagrindiniais baltų-slavų kalbinės vienybės teorijos argumentais laiko šiuos reiškinius³⁹: a) apofonijos „pilnasis laipsnis: nulinis laipsnis“ pakeitimą; b) dviejų tipų priešpastatymų *eR* : *iR*, *eR* : *uR* (kur *R* žymi sonan-

³⁵ W. Porzig, op. cit., p. 169.

³⁶ A. Salys, *Baltic Languages*, „Encyclopaedia Britannica“, 3, 1964, p. 53.

³⁷ M. Leumann, *Baltisch und Slavisch*, „Corolla linguistica, Festschrift F. Sommer“, Wiesbaden, 1955, p. 154–162.

³⁸ M. Leumann, op. cit., p. 162.

³⁹ J. Kuryłowicz, *Bałto-słowiańska jedność językowa*, „Słownik starożytności słowiańskich (Zeszyt próbny)“, Warszawa, 1934, p. 4–7; *L'apophonie en indo-européen*, Wrocław, 1956, p. 209–243, 286–308; *L'accentuation des langues indo-européennes*, Wrocław–Kraków, II leid., 1958, p. 162–356; *O jedności językowej bałto-słowiańskiej*, BPTJ, 16, 1957, p. 71–113; *О балто-славянском языковом единстве*, ВСЯ, 3, 1958, p. 15–49.

tus *l, r, m, n*) atsiradimą; c) kiekybinius pakitimus (naujų ilgumų atsiradimą); d) kirčio ir intonacijų pakitimus.

Ypač svarbia inovacija J. Kurilovičius laiko baltų ir slavų kalbų intonacijas, kurias jis vadina esminių, būdingiausių šių kalbų bruožu⁴⁰. Jo nuomone, graikų kalbos intonacijų sistema ir baltų bei slavų kalbų intonacijų sistema yra susiformavusios nepriklausomai viena nuo kitos, ir todėl jų negalima laikyti paveldėtomis iš ide. kalbinės bendrystės. Kurilovičius mano, kad graikų galūninių skiemenų intonacijos atsiradusios jau istoriniais laikais, o baltų ir slavų akūtas yra kirčio atitraukimo į ilgą skiemenį rezultatas.

J. Kurilovičius, vadovaudamasis prosodiniais principais, taip periodizuoja baltų ir slavų kalbų istoriją :

- 1) baltų-slavų epocha (nuo intonacijų atsiradimo);
- 2) lietuvių kalbos epocha (nuo de Sosiūro dėsnių veikimo);
- 3) bendroji slavų epocha (nuo jerų susilpnėjimo ir neoakūto atsiradimo)⁴¹.

Kaip M. Loimanas ar J. Kurilovičius, baltų-slavų kalbinės vienybės teorijos nedvejodamas laikosi ir Peteris Aruma. Šiai teorijai pagrįsti jis stengiasi pateikti naujų faktų. Derivatų su elementu *b(h)* analizei skirtame straipsnyje⁴² P. Aruma apgailestaudamas konstatavo, kad baltų ir slavų kalbų žodžių darybos santykiai labai mažai tyrinėti, o priesagos paprastai yra linkusios kitėti ir dėl to sudarančios gerą dirvą kalbų skirtybėms rasti. Vis dėlto, jo nuomone, baltų ir slavų kalbų derivacijoje „nuostabūs sutapimai aptinkami kiekviename žingsnyje“⁴³. Trumpųjų balsių, ypač *i* bei *u*, pailginimą ir dažną ilgųjų balsių *ū* bei *ī* vartojimą, kaip ir intonacijų sistemą, P. Aruma laiko labai svarbiais faktais baltų ir slavų kalbinės vienybės klausimo sprendimui⁴⁴.

1964 m. išleistame „Praslaviškosios gramatikos“ pirmajame tome⁴⁵ P. Aruma teigia, kad baltų ir slavų kalbos kilusios iš gana vieningo ide. kalbinės bendrystės arealo, nes šios kalbos, palyginus su kitomis indoeuropiečių kalbomis, turi labai daug bendrų izoglosų. Po indoeuropiečių kalbinės bendrystės iširimo baltų ir slavų kalbos sudariusios vienybę (*sprachliche Einheit*), kuri, galimas daiktas, buvo suskilusi į du pagrindinius dialektus. Baltų ir slavų kalbos, P. Arumos nuomone, seniau galėjusios būti tokios artimos, kaip indų-iranėnų kalbos. Šią tezę esą sunku pagrįsti todėl, kad baltų ir slavų kalbų rašto paminklai pasirodę labai vėlai, praėjus pusantro – dviem tūkstantmečiams po indų ir iranėnų kalbų paminklų pasirodymo. Gausūs vėlesnių laikų tyrinėjimai (P. Aruma turi galvoje darbus, pasirodžiusius po 1908 – 1912 m. diskusijos) baltų-slavų vienybės teoriją pademonstravę kaip įrodytą faktą⁴⁶. Toliau P. Aruma nurodo, kad nesama jokių duomenų, kuriais remdamiesi galėtume nustatyti baltų-slavų vienybės laiką. Vis dėlto jis linkęs manyti, kad IV a. pr. m. e. baltų-slavų vienybė (anot P. Arumos, kalba) jau skilo.

⁴⁰ J. Kuryłowicz, *L'accentuation des langues indo-européennes*, p. 163.

⁴¹ J. Kuryłowicz, *op. cit.*, p. 163.

⁴² P. Arumaa, *Die Verwandtschaftsverhältnisse zwischen Baltisch und Slavisch*, *ZfslPh*, 24, 1955, p. 9–28.

⁴³ P. Arumaa, *op. cit.*, p. 28.

⁴⁴ P. Arumaa, *De l'unité balto-slave*, „*Scando-Slavica*“, 9, 1963, p. 86.

⁴⁵ P. Arumaa, *Urslavische Grammatik (Einführung in das vergleichende Studium der slavischen Sprachen)*, I. Band (Einleitung · Lautlehre), Heidelberg, 1964.

⁴⁶ P. Arumaa, *op. cit.*, p. 19–20.

Osvaldas Semerenjis taip pat mano, kad senovėje egzistavęs bendrosios baltų-slavų kalbos periodas (a period of common language). Dideliame savo straipsnyje „Baltų-slavų vienybės problema – Kritinė apžvalga“⁴⁷, peržvelgęs daugelį baltų ir slavų kalbų bendrybių ir konstatavęs kai kurių jų (pavyzdžiui, esamojo laiko neveikiamųjų dalyvių priesagos *-mo-, plg. liet. *nėša-mas*, s. sl. *neso-mъ* ir het. *ašima-* „mylimas“) archaiškumą, jis priėjo išvadą, kad baltų ir slavų kalbų inovacijomis laikytinos šios bendrybės: 1) palatalizacija; 2) balsio *i* ir (po gomuriinių priebalsių) *u* atsiradimas prieš ide. *l, m, n, r*; 3) ide. priebalsio *s* po *k, r, i* ir *u* virtimas *š*; 4) kirčio inovacijos; 5) įvardžiuotiniai būdvardžiai; 6) dalyvių *io* linksniavimas; 7) *o*-kamienių vardažodžių vienaskaitos kilmininko galūnė *-ā(*t*); 8) naujos būdvardžių laipsnių priesagos; 9) pirmojo asmens įvardžių vienaskaitos šaknis *men- (*mun-) ir daugiskaitos kilmininkas *nōsōm; 10) įvardžiai *tos/*tā vietoj ide. *so/*sā; 11) esamojo laiko paradigma *dōmi, *dōsi, *dōst-, *dōdnt-; 12) būtojo laiko kamienai -ē ir -ā; 13) veiksmažodžiai su liet. -āju = s. sl. -uja; 14) bendrasis žodynas⁴⁸.

Šios svarbiausiosios baltų ir slavų kalbų inovacijos, O. Semerenjo nuomone, negali būti paaiškintos atsitiktinumu ar paraleline raida. Vadinasi, jos rodo, kad tarp baltų ir slavų būta bendrojo kalbos ir gyvenimo periodo⁴⁹.

Tačiau reikia pridurti, kad kai kurių O. Semerenjo suminėtų baltų ir slavų kalbų bendrybių, atrodo, negalima laikyti inovacijomis. Antai dalyvių *io* linksniavimą turi gotų kalba; ide. *s* po *k, r, i, u* virto *š* taip pat indų-iranėnų kalbose, ir, be to, yra duomenų manyti, kad tas procesas vyko nepriklausomai kiekvienoje kalbų grupėje (žr. šio darbo p. 81tt.); ide. įvardį *so/*sā pakeitė ir vakarų germanų kalbos (plg. s. saksų *thē, thiā* ir s. vok. aukšt. *der, diu*); būtojo laiko kamienus su -ē ir -ā turi ir italikų kalbos (plg. lot. *dicē-bam, amā-bam*)⁵⁰.

Priebalsių palatalizacija, atrodo, nėra labai senas, prabaltiškus laikus siekias reiškinys. Opozicija, pavyzdžiui, *p – p'* (plg. *taupaū – taup'aū*), greičiausiai susidarė, nykstant *j* jau lietuvių kalbos dirvoje, nes latvių kalboje jos fonetinė realizacija buvo kitokia – lat. *p – pl* ir *p – pj*. Teiginį, kad priebalsių palatalizacija yra nesenas reiškinys, remia ir baltų junginio *sj* skirtinga raida, plg. liet. *siūti*, lat. *šūt* ir pr. *schuwikis* (= liet. *siuvikis*). Taigi galima manyti, kad baltų kalbinė bendrystė turėjo sveikus priebalsių junginius su *j*.

Baltų-slavų kalbinės vienybės nerodo ir kitos O. Semerenjo suminės šių kalbų bendrybės. Įvardžio šaknies *mun- atsiradimas yra per daug neaiškus⁵¹, kad ją būtų galima laikyti baltų ir slavų kalbų inovacija, atsiradusia baltų-slavų kalbinės vie-

⁴⁷ O. Szemerényi, The Problem of Balto-Slav Unity – A Critical Survey, „Kratylos“, 2, 1957, p. 97–123. Jo 1948 m. išspausdintas straipsnis „Sur l'unité linguistique balto-slave“ (Études slaves et roumaines, I, 1948) šio darbo autoriui liko neprieinamas.

⁴⁸ Kai kurių šių bendrybių detalesnę charakteristiką žr. antrojoje darbo dalyje.

⁴⁹ O. Szemerényi, op. cit., p. 120.

⁵⁰ Būtojo laiko kamienai su -ē ir -ā gali būti archaizmai, žr. A. Vaillant, L'origine des présents thématiques en -e/o-, BSL, 38, 1937, p. 96.

⁵¹ Įvardis *mūnie* gali būti žemaičių tarmėje atsiradęs fonetiškai, nes čia *a* (balt. *o*) tarp *m* ir *n* virsta *u*, plg. žem. *nūmas, kāmūnos, kamūnē* vietoj lk. *nāmas, kāmanos, kamānē*, – K. Būga, RR, II, p. 282; P. Jonikas, Pagramančio tarmė, Kaunas, 1939, p. 59; J. Aleksandravičius, Kretingos tarmės įvardis, „Kalbotyra“, 10, 1964, p. 121; Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966, p. 299.

nybės metu. *o*-kamienių vardažodžių vienaskaitos kilmininko fleksija *-ā* rodo buvus glaudžius santykius tik tarp rytinių baltų ir slavų kalbų, nes prūsų kalba čia turi išlaikiusi, atrodo, senąją galūnę *-as* (plg. het. *antuhšaš* „žmogaus“). A. Vajano nuomonė⁵², kuriai pritaria O. Semerenjis, kad prūsų kalbos galūnė *-as* atsiradusi iš senosios **-ā* (liet. *-o*, lat. *-a*), prie kurios *-s* pridėtas pagal vardininką, yra perdėm hipotetinė ir todėl vargu ar galima ja remtis.

O. Semerenjo, kaip ir kitų baltų-slavų kalbinės vienybės teorijos atstovų, argumentacijai yra būdingas polinkis kiekviename, kad ir skirtingame šių kalbų fakte ar reiškinyje ieškoti identiškumo. Antai slavų kalbų priesagą **-dlo-*, kurią turi nomina instrumenti, O. Semerenjis kildina iš **-tlo* (bet ne iš ide. **-dhlo-*, kaip kad visų tyrinėtojų yra daroma) greičiausiai dėl to, kad ji yra ir baltų kalbose (liet. *-kla-s*). Tačiau slavų kalbose priebalsis *t* juk nevirto *d*.

Baltų-slavų kalbinės vienybės teorijos šalininkas yra ir bulgarų kalbininkas Vladimiras Georgijevas.

V. Georgijevas⁵³ iškėlė kriterijaus, kuriuo būtų nustatomas kalbinių grupių artimumo laipsnis, klausimą. Jis nurodo, kad tokį kriterijų galėtų duoti indų-iranėnų kalbinė vienybė, dėl kurios buvimo nėra abejonės ir apie kurią leidžia spręsti seniausiųjų tų kalbų rašto paminklų duomenys. Be senųjų indų-iranėnų kalbų paminklų (seniausios Rigvedos vietos datuojamos II tūkstantmečio pr. m. e. pabaiga, o Avesta – ne vėliau kaip VIII a. pr. m. e.), V. Georgijevos nuomone, vargu ar pavyktų nustatyti artimą tų dviejų kalbinių grupių giminybę ir tuo būdu prieiti išvadą dėl kadaise egzistavusios indų-iranėnų kalbinės vienybės, nes dabartinės indų ir iranėnų kalbos smarkiai pasikeitė. Slavų kalbų rašto paminklai, toliau teigia jis, ėmė rodytis tik nuo IX–X a., o lietuvių – tik nuo XVI a. vidurio, vadinasi, slavų kalbų duomenys yra užfiksuoti beveik 2000 metų, o lietuvių – 2500 metų vėliau, negu indų-iranėnų. Vis dėlto baltų ir slavų kalbų artimumas esąs akivaizdus, o tarp X–XV amžiaus indų ir iranėnų kalbų tokį artimumą esą kur kas sunkiau pastebėti. Todėl V. Georgijevas įsitikinęs, kad „baltų ir slavų kalbos kadaise sudarė vienybę, trukusią ilgą laiko tarpą ir suskilusią tikriausiai vėliau, negu indų-iranėnų vienybė“⁵⁴.

Manydamas baltų ir slavų kalbų morfologijos artimumą esantį tokio laipsnio, kad praslaviškoji morfologija yra beveik identiška lietuvių morfologijai, V. Georgijevas laiko tą morfologijos artimumą svarbiausiu baltų-slavų kalbinės vienybės argumentu: vienodos žodžių kaitybos morfemos (vardažodžio ir veiksmažodžio fleksija) negalinčios būti skolinamos (būtent: skolinamos!) ar atsirasti, kalboms suartėjus, – jos turėjusios būti paveldėtos iš kadaise egzistavusios kalbinės vienybės⁵⁵.

V. Georgijevas duoda tokius baltų ir slavų kalbų santykių raidos etapus:

baltų-slavų kalbinės vienybės periodas – III tūkstantmetis pr. m. e.;

pereinamasis periodas – III tūkstantmečio pr. m. e. pabaiga ir II tūkstantmečio pr. m. e. pradžia;

⁵² A. Vaillant, BSL, 44, 1948, p. 129.

⁵³ В. Георгиев, Към вопроса за балто-славянската езикова общност, „Български език“, 8, 1958, p. 105–110; Балто-славянский, германский и индо-иранский, СФ, I, 1958, p. 7–26; Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, М., 1958, p. 218–238.

⁵⁴ В. Георгиев, Балто-славянский, германский и индо-иранский, p. 10.

⁵⁵ В. Георгиев, op. cit. p. 11.

praslaviškasis periodas – II ir I tūkstantmečiai pr. m. e.⁵⁶

Kaip matyti, baltų-slavų kalbinę vienybę V. Georgijevs nukelia į labai tolimus laikus, į III tūkstantmetį pr. m. e. (ide. kalbinė bendrystė, jo nuomone, egzistavusi ligi IV tūkstantmečio pr. m. e.). Ta proga prisimintina, kaip baltų-slavų kalbinę vienybę datuoja kiti vienybės teorijos šalininkai.

A. Vajanas mano⁵⁷, kad baltų-slavų kalbinė vienybė suirusi apie mūsų eros pradžią, kai užplūdusios germanų gentys ir jos atskyrusios baltus nuo slavų. Panašios nuomonės laikosi ir J. Otrebskis⁵⁸. P. Aruma spėja⁵⁹, kad IV a. pr. m. e. baltų-slavų vienybė jau skilusi. T. Ler-Splavinskis⁶⁰ baltų-slavų kalbinės vienybės, kurią jis vadina baltų-slavų kalbine bendryste, suirimą datuoja 1500–1300 m. pr. m. e.

Baltų-slavų kalbinės vienybės teorija pokario laikotarpiu yra susilaukusi ir nemaža kritinių pastabų.

Anglų slavistas Viljamas Metjusas (? – 1958), straipsnyje „Baltų ir slavų kalbų tarpusavio santykiai“⁶¹ trumpai apžvelgęs ir kritiškai įvertinęs baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių tyrinėjimo istoriją, konstatavo, kad šių kalbų bendrybių pilniausio inventoriaus sudarymas dar nepadeda spręsti jų seniausiųjų santykių problemos: bendrybės, kaip kalbos faktai, yra izoliuotos ir todėl argumentais negali būti laikomos, nes kalba yra ne izoliuotų duomenų inventorių, bet sistema, kurioje tie duomenys yra susiję ir vienas nuo kito priklauso. V. Metjusas mano, kad baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimas turi būti tyrinėjamas kita kryptimi: abi kalbų grupes reikėtų ištirti kaip sistemas. Detalūs sinchroniniai, pavyzdžiui, lietuvių ir rusų kalbų struktūrų aprašai esą būtini teisingam tyrinėjimui ir, galimas daiktas, seniausiųjų santykių problemos sprendimui. Jie leistų tyrinėtojų sulyginti visas abiejų sistemų detales, ir tuo būdu būtų galima prieiti labiau pagrįstų išvadų.

Baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problemos tyrinėtojai, kurdami savo teorijas, paprastai remiasi rekonstruotais faktais, tačiau kiekvienam žinoma, kad tos rekonstrukcijos visais atvejais esančios pagrįstos ne vienu laiku užfiksuotų kalbų duomenų lyginimu. Antai senosios indų kalbos rašto paminklai esą daugeliu šimtmečių senesni už slavų kalbų paminklus, o pastarieji maždaug puse tūkstantmečio – už lietuvių kalbos paminklų. Be to, lyginant su senosiomis kalbomis, paprastai cituojamos ne senųjų raštų, bet dabartinės lietuvių kalbos formos. Palyginus senąją indų kalbą su hindi, matyti, kaip smarkiai pasikeitė indų kalbos. Panašiai galėjusios pakisti ir baltų bei slavų kalbos, tačiau apie tuos pakitimus mes nieko nežinome. Rekonstruotosios priešistorinės formos esančios nerealios, kadangi nesą jokių įrodymų, kad jos kadaise egzistavusios.

V. Metjusas pažymi, kad baltų-slavų kalbinės vienybės teorijoje subjektyvizmas užima svarbią vietą. Šią teoriją jis griežtai atmeta kaip antiistorinę: kadangi baltų

⁵⁶ B. Георгиев, *op. cit.*, p. 14.

⁵⁷ A. Vaillant, *Grammaire comparée des langues slaves*, I, p. 13–14.

⁵⁸ J. Otrebski, *Rozwój wzajemnych stosunków między grupą językową bałtycką a słowiańską*, „Z polskich studiów slawistycznych“, Warszawa, 1958, p. 146.

⁵⁹ P. Arumaa, *Urslavische Grammatik*, I, p. 19.

⁶⁰ T. Lehr-Splawiński, *Wspólnota językowa bałto-słowiańska a problem etnogenezy słowian*, „Slavia Antiqua“, 4, 1954, p. 21.

⁶¹ W. K. Matthews, *The Interrelations of Baltic and Slavonic*, „The Slavonic and East European Review“, 35, 1957, p. 409–427; В. К. Мэтьюс, *О взаимоотношении славянских и балтийских языков*, СФ, I, 1958, p. 27–44.

ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problema yra diachroninė, tai ją suformuluoti galime kaip istorinės dialektologijos problemą, tuo pačiu „neutralizuodami“ ir jos sinchroniškumą.

Baltų-slavų kalbinės vienybės teoriją atmeta ir čekų lingvistas Adolfas Erhartas.

Jis mano⁶², kad baltų ir slavų kalbų morfologinių sistemų panašumą lėmė konservatyvus abiejų kalbų grupių charakteris. A. Erhartas pažymėjo, kad šių kalbų bendrybių (Übereinstimmungen) pakanka įrodyti tik ide. dialektų, iš kurių vėliau kilo baltų ir slavų kalbos, kaimynystę. Po ide. kalbinės bendrystės suskilimo baltų ir slavų kalbos galėjusios, jo nuomone, plėtotis savarankiškai.

Tačiau, nurodo A. Erhartas, mes neturime nė vieno fakto, kuriuo galėtume galutinai paneigti baltų-slavų kalbinės vienybės teoriją.

Toliau A. Erhartas trumpai apibūdino baltų ir slavų kalbų skirtumus ir bendrybes. Skirtumų jis nurodė keturiolika, o bendrybių – dvidešimt penkis.

A. Erhartas suminėjo tokias baltų ir slavų kalbų bendrybes: ide. *k*, *g* virtimas *š*, *ž* (slavų *s*, *z*), kaip indų-iranėnų, armėnų ir kt. ide. dialektuose; skardžiųjų aspijuotųjų priebalsių netekimas, kaip ir kt. ide. dialektuose; ide. *a* ir *o* sutapimas, kaip ir kt. ide. kalbose; ide. *eu* virtimas *jau*; ide. *s* pakitimas į *š* tam tikrose pozicijose, kaip ir indų-iranėnų kalbose; ide. *R* virtimas *iR* ir *uR* (ši bendrybė neturinti įrodomosios galios, nes tai nesąs tipiškas fonetinis reiškinys); *o*-kamienių vardažodžių vienaskaitos kilmininko galūnė (A. Erhartas čia linkęs pripažinti slavų įtaką baltų kalboms); *ā*-kamienių vardažodžių vienaskaitos įnagininko galūnė (liet. *-a* < **-ān*, s. sl. *-a*, *-oja*; s. ind. *-ā*, *-ayā* be *m*); priebalsinių kamienų perėjimas į *i* kamieną, kaip ir lotynų kalboje; įvardžiuotiniai būdvardžiai (įvardžio ide. šaknis; plg. iranėnų ir germanų kalbų duomenis); esamojo laiko dalyvių priesaga **-jo-*, kaip ir vakarų germanų kalbose; įvardis **mun-* (plg. het. *ammug*); pirmojo asmens įvardžių vienaskaitos naudininko sudarymas vienaskaitos kilmininko formos pamatu (A. Erhartas pažymi, kad tai esąs paralelus reiškinys); įvardžių daugiskaitos kilmininkas **nōssom*, **vōssom*; įvardžių šaknies **i/*jo-* funkcionavimas asmeniniu įvardžiu, kaip lotynų ir germanų kalbose; parodomųjų įvardžių vardininkai **tos*, **tā* (vietoj ide. **sos*, **sā*); įvardžių naudininkai (ir vietininkai) su galūne *m* (plg. liet. *tāmui*, *tamē*), kaip vakarų germanų kalbose; skaitvardis „devyni“ (rytų baltų *d-* galėjęs atsirasti dėl slavų kalbų įtakos); skaitvardžiai liet. *āšmas*, s. sl. *osmō*; distributyvinių skaitvardžių daryba (plg. liet. *penkeri*, s. sl. *pętorō*); žodžių daryba, plg. baltoslaviškas priesagas *-ėjas* : *-ėjb*; *-ovas* : *-avō*; *-lis*, *-lys* : *-lb*; *-uolis* : *alb*; *-ininkas* : *-bnikō*; *-ytis* : *-ištb*; *-tukas* : *-tōkō*; *-tojas* : *-tajb*; *-yba* : *-bba*; preterito daryba su priesagomis **-ē*, **-ā*, kaip lotynų kalboje; infinityvų priesaga **-ti* (A. Erhartas lygina su vedų *-taye*) ir esamojo laiko neveikiamųjų dalyvių priesaga **-mo-*, kaip armėnų, luvų (ir, reikia pridėti, hetitų) kalbose.

Kaip matyti, prie baltų ir slavų kalbų bendrybių A. Erhartas priskyrė ne tik baltų ir slavų kalbų inovacijas (ide. *eu* vartimą *jau*; ide. *R* perėjimą į *iR* ir *uR*; *o*-kamienių vardažodžių vienaskaitos kilmininko galūnę; *ā*-kamienių vardažodžių

⁶² A. Erhart, Zum Problem der baltisch-slavisches Spracheinheit, „Sbornik prací filosofické fakulty Brněnské University“, Ročník VII, Rady jazykovědné (A), Č. 6, 1958, p. 123–130.

vienaskaitos įnagininko galūnę; įvardį **mun-*; darybines morfemas ir kt.), bet ir tuos bendruosius reiškinius, kurie randami ir kitose ide. kalbose.

A. Erhartas nurodė tokias baltų ir slavų kalbų skirtybes:

1. Pirmoji slavų kalbų palatalizacija yra gana sena, ir visai galimas daiktas, kad ji yra susijusi su indų-iranėnų palatalizacija. Tai būtų svarbus argumentas prieš baltų-slavų kalbinės vienybės teoriją.

2. Skirtingas ide. *ō* ir *ā* likimas (plačiau žr. šio darbo p. 61 tt.).

3. Baltų kalbų būdvardžių linksniavimas, kaip ir germanų, skiriasi nuo daiktavardžių (pronominalinės vienaskaitos naudininko galūnės ir t.t.).

4. Būdvardžių lyginamojo laipsnio priesaga *-esnis* primena germanų atitinkamą sufiksą (plg. got. *-izan*).

5. Žodžių daryba. Slavų kalbų nomina agentis sudaromi su priesaga *-telb*, kurios neturi lietuvių kalba. Lietuvių priesagų *-ėjas*, *-tojas* atitikmenys slavų kalbose gana reti. Lietuvių kalbos deminutyvinėse priesagose vyrauja slavų kalboms svetimas elementas *-l-*, o slavų kalbų labai dažnas deminutyvinis elementas *-k-* lietuvių kalboje vartojamas retai. Baltų nomina instrumenti priesaga buvo **-tlo-*, o slavų **-dhlo*. Lietuvių kalba turi labai produktyvią būdvardžių priesagą *-ingas*, kurios nėra slavų kalbose.

6. Pirminių nekaitomųjų skaitvardžių „penki“ – „devyni“ pakeitimas: baltų kalbose prie jų buvo pridėtas adjektyvizuojantis elementas *io*, o slavų kalboje – skaitvardžių abstraktai sudaromi su priesaga **-ti-*.

7. Lietuvių kalbos skaitvardžių „vienuolika“ – „devyniolika“ sudarymo būdas turi paralelių tik germanų kalbose.

8. Kai kurie esamojo laiko darybos tipai (nosinis intarpas, *sta* kamienas) visai neturi analogijų slavų kalbose. Slavų kalbose plačiai paplitę **ne/no* veiksmažodžiai baltų kalbose beveik neaptinkami. Baltų kalbų intransityviniai veiksmažodžiai turi priesagą *-i-*, o slavų *-ī-* (<ei?).

9. Baltų kalbose nesama jokių sigmatinio aoristo pėdsakų.

10. Baltų kalbų vienaskaitos pirmasis asmuo turi išlaikęs ide. fleksiją **-ō*. Slavų kalbų galūnės *-q* kilmė neaiški.

11. Baltų kalbų daugiskaitos trečiasis asmuo neturi galūnės.

12. Baltų kalbos neturi dalyvių su priesagomis *-l-* ir *-n-*.

13. Veiksmažodžių aspektų kategorija yra baltų kalbose prasčiau išlaikyta.

14. Žodynas.

Vienos A. Erharto pateiktos baltų ir slavų kalbų skirtybės gali būti labai senos, pavyzdžiui, skaitvardžių neatitikimas, sigmatinis aoristas, daugiskaitos trečiasis asmuo. Tos skirtybės liečia kardinalines baltų ir slavų kalbų sistemos dalis, rodydamos, kad praeityje baltų ir slavų kalbos nebuvo tapatingos. Kitos jų (pirmoji slavų kalbų palatalizacija, skirtingas ide. balsių *ō* ir *ā* likimas, *sta*-kamieniai veiksmažodžiai, vienaskaitos pirmojo asmens fleksija ir kt.) greičiausiai bus vėliau atsiradusios. Vadinas, jos baltų ir slavų kalbų santykių po ide. kalbinės bendrystės suskilimo neatspindi. Tuo būdu A. Erhartas nurodė didelius ir senus baltų ir slavų kalbų skirtumus.

Vienas nuosekliausių konvergencijos teorijos gynėjų Samuelis Bernšteinas taip pat iškėlė klausimą, dėl ko negalima pripažinti baltų-slavų kalbinės vienybės teorijos⁶⁴. Jo nuomone:

1. Daugelis seniausiųjų procesų baltų ir slavų kalbose buvo skirtingi (pavyzdžiui, ide. *o* ir *a* baltų kalbose virtę *a*, slavų — *o*; ide. *ō* ir *ā* skirtumą baltų kalbos išlaikiusios, o slavų kalbos jo netekusios; plačiau apie tai žr. šio darbo p. 52 tt.).

2. Daugelis svarbiausiųjų slavų prokalbės procesų, vykusių jos ankstyvuoju periodu, baltų kalboms buvo nepažįstami visai arba iš dalies (pavyzdžiui, ide. *s* slavų kalbose virtęs *ch* po *k*, *r*, *i*, *u*, o lietuvių kalboje — *š* po *k*, *r*; plačiau apie tai žr. šio darbo p. 81 tt.).

3. Baltų-slavų vienybės teoriją neigia sena baltų prokalbės dichotomija.

4. Baltų-slavų vienybės teorijos šalininkai negali rekonstruoti baltų-slavų prokalbės; tai esąs akivaizdus tos teorijos nepagrįstumo įrodymas.

5. Baltų-slavų vienybės teorijos neremia archeologijos duomenys. Archeologai, pavyzdžiui, J. Kostševskis neranda kultūros, kurią būtų galima laikyti baltų-slavų kalbinės vienybės ekvivalentu.

Tuo remdamasis, S. Bernšteinas mano, kad nei baltų-slavų kalbinės vienybės (prokalbės), nei baltų-slavų progenities niekad nebuvo.

Toliau S. Bernšteinas pažymėjo, jog tai, kad baltų ir slavų kalbos yra artimos, kad jos turi nemaža bendrybių, esąs visų pripažintas faktas. Ir ne dėl to tyrinėtojai ginčijasi. Paprastai ginčijamasi dėl baltų ir slavų kalbų bendrybių pobūdžio ir kilmės. S. Bernšteinas mano, kad baltų ir slavų kalbos yra tokios artimos ne dėl jų kilmės iš ide. kalbinės bendrystės, o dėl tarp jų užsimezgusių ilgalaikių kontaktų, kurie prasidėję dar ne tuoj po ide. kalbinės bendrystės suirimo ir pasibaigę gerokai prieš mūsų erą. Kitaip sakant, baltų ir slavų kalbų artimumas, jų bendrybės atsiradusios dėl baltų ir slavų kalbų bendrystės (сообщность, Verkehrsgemeinschaft)⁶⁵. Ilgalaikių kontaktų prielaidos pakanka paaiškinti baltų ir slavų kalbų bendrybių kilmei.

Nepripažįsta baltų-slavų kalbinės vienybės ir dichotominio jos skilimo ir Borisas Gornungas. Jo nuomone, skylant ide. kalbinei bendrystei, skirtingų dialektinių tipų integracija (kontaktų stiprėjimas, dialektų sąveika ir susiliejimas) ne tik pastoviai lydėjusi diferenciacijos procesus (kalbinės vienybės skilimas), bet ir dažnai vyravusi, todėl pati diferenciacija kartais būdavusi integracinių procesų padarinys⁶⁶.

B. Gornungo nuomone, ide. kalbinės bendrystės „šiaurės vakarų“ zona III tūkstantmečio pr. m. e. pabaigoje ir II tūkstantmečio pr. m. e. pradžioje suskilusi į „vakarų“ (protokeltų-ilirų-italikų-germanų) ir „šiaurės rytų“ (protobaltų-slavų-tocharų) zonas. Kai prototocharai išsikraustę už Volgos, likusi ide. kalbinės bendrystės „šiaurės rytų“ zona ir laikytina tuo bendru šaltiniu, iš kurio tarmių margumo susiklosčiusios protobaltų ir protoslavų kalbinės bendrystės.

⁶⁴ С. Б. Бернштейн, Очерк сравнительной грамматики славянских языков (проспект), КСИСл, 18, 1956, p. 3–26; Балто-славянская языковая сообщность, СФ, I, 1958, p. 45–68; Очерк сравнительной грамматики славянских языков, М., 1961, p. 27–37; taip pat žr. ВЯ, I, 1958, p. 48–49; „Сборник ответов на вопросы по языкознанию (К IV Международному съезду славистов)“, М., 1958, p. 167–169.

⁶⁵ С. Б. Бернштейн, Балто-славянская языковая сообщность, p. 45.

⁶⁶ Б. В. Горнунг, К дискуссии о балто-славянском языковом и этническом единстве, ВЯ, 4, 1958, p. 55–62; Из предыстории образования общеславянского языкового единства, М., 1963.

Daugiausia keliantis abejonių B. Gornungo teorijos momentas yra tas, kad protoprūsų dialektai nuo seno įėję ne į protobaltų, bet į protoslavų kalbinę bendrystę. Prūsų kalbos baltiškumas yra neabejotinas. Neatrodo, kad tas baltiškumas prieš kelis tūkstantmečius būtų buvęs mažesnis, negu dabar. Prūsų-slavų izoglosų⁶⁷ aiškiai nepakanka tokiai išvadai daryti.

Apie II tūkstantmečio pr. m. e. antrąjį ketvirtį protoslavų dialektai, kurių tarpe, kaip jau minėta, buvę protoprūsų dialektai, ir protobaltų dialektai imą artėti — prasidedanti „baltų-slavų epocha“⁶⁸ (B. Gornungas vartoja J. Endzelyno terminą). Tačiau, B. Gornungo nuomone, ji nebuvo ilgalaikė, nes apie II tūkstantmečio pr. m. e. vidurį protoprūsų dialektai prisijungė prie protobaltų (t.y. pagal B. Gornungą protolietuvių-latvių) ir tuo būdu susiformavusi baltų kalbinė bendrystė⁶⁹. B. Gornungas mano, kad tada baltų ir slavų kontaktai nutrūkė ilgam laikui.

B. Gornungo principinis požiūris į seniausiuosius baltų ir slavų kalbų santykius primena J. Endzelyno, Chr. Stango, E. Frenkelio ir S. Bernšteino koncepcijas.

Ypač verta dėmesio yra B. Gornungo mintis, kad baltų ir slavų kalbų genetiniai ryšiai (resp. bendrybės) galintys siekti chronologiškai skirtingas epochas. B. Gornungas juos kildina iš penkių epochų⁷⁰: 1) iš rutulio pavidalo amforų kultūros epochos; 2) iš kovos kirvių ir virvelinės keramikos kultūrų ekspansijos epochos; 3) iš kontaktų tarp protobaltų bei protoslavų grupių ir laivinių kovos kirvių kultūros nešėjų epochos; 4) iš kontaktų su protoindais-iranėnais epochos, kurios metu susiformavo *satəm* izoglosa ir 5) tik pagaliau iš „baltų-slavų epochos“.

Baltų ir slavų kalbų bendrybių projekcija į skirtingas chronologines plokštumas yra metodologiškai nepaprastai svarbi, nes baltų-slavų kalbų vienybės teorijos šalininkai paprastai chronologijos momento nepaiso: visas baltų ir slavų kalbų bendrybes jie linke projektuoti į vieną chronologinę plokštumą. Tada susidaro ispūdis, kad baltų ir slavų kalbų bendrybių iš tiesų esama labai daug ir kad jos — o tai svarbiausia — yra kilusios iš vienos epochos. Tokiu atveju savaime peršasi mintis dėl baltų-slavų kalbų vienybės. Baltų ir slavų kalbų bendrybių analizė rodo, kad jos vis dėlto greičiausiai yra skirtingų chronologinių epochų padarai.

Iš padarytos apžvalgos matyti, kad pokario metais įvairių šalių kalbininkai, dalyvavę baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių svarstymuose, kaip ir anksčiau, vieningos nuomonės nepriėjo. Dalis tyrinėtojų — T. Ler-Splavinskis, A. Vajanas, J. Otremskis, M. Loimanas, J. Kurilovičius, P. Aruma, O. Semerenjis, V. Georgijevs — laikosi baltų-slavų kalbinės vienybės teorijos. Kita dalis tyrinėtojų — J. Safarevičius, E. Frenkelis, A. Zenas, A. Salys, V. Porcigas, V. Metjusas, A. Erhartas, S. Bernšteinas, B. Gornungas — tą teoriją neigia ir baltų bei slavų kalbų artimumą, jų bendrybes linke aiškinti šių kalbų bendryste (J. Safarevičius), ilgaamžė kaimynystė (E. Frenkelis), glaudžiais ryšiais (V. Porcigas), ilgalaikiais kontaktais (S. Bernšteinas) ar ide. dialektų, iš kurių jos kilo, kaimynystė (A. Erhartas).

⁶⁷ J. Endzelins, Par prūšu valodas radniecības sakariem, FBR, 11, 1931, p. 189—193; S. Stang, Einige Bemerkungen über das Verhältnis zwischen den slavischen und baltischen Sprachen, NTS, 11, 1939, p. 85—103.

⁶⁸ Б. В. Горнунг, Из предыстории образования общеславянского языкового единства, p. 96.

⁶⁹ Б. В. Горнунг, op. cit., p. 106, išnaša 9.

⁷⁰ Б. В. Горнунг, op. cit., p. 97.

Baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimas ir IV bei V Tarptautinis slavistų suvažiavimas

Baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių tyrinėjimą gerokai suaktyvino IV ir V Tarptautinis slavistų suvažiavimas. Ypač didelį dėmesį baltų ir slavų kalbų genetinių santykių klausimui skyrė IV slavistų suvažiavimas, vykęs Maskvoje 1958 m. rugsėjo 1–10 d.

Ruošiantis suvažiavimui, Tarybinis slavistų komitetas paskelbė trisdešimt suvažiavimui apsvarstyti skirtų klausimų, kurie apėmė pagrindines slavų kalbotyros problemas. Dvidešimtas klausimas buvo: „Ar egzistavo baltų-slavų kalbinė ir etninė vienybė ir kaip reikia ją suprasti?“¹ Atsakymai į šiuos klausimus buvo išleisti atskiru leidiniu².

Suvažiavime baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimu buvo perskaityti keturi pranešimai³. Šie pranešimai ir apskritai pati baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problema suvažiavimo metu buvo karštai diskutuojami⁴.

Į klausimą „Ar egzistavo baltų-slavų kalbinė ir etninė vienybė ir kaip reikia ją suprasti?“ atsakė K. Janačekas, V. Kiparskis, V. Ernitsas, E. Dikenmanas, L. Bulachovskis, I. Lekovas ir kt.

K. Janačekas pažymėjo⁵, kad teigiamai atsakyti į šį klausimą neleidžiančios dvi svarbiausios kliūtys: 1) baltų ir slavų kalbų paminklai pasirodė labai vėlai; 2) mes nežinome, ką iš atskirų ide. kalbų galima laikyti ide. prokalbe ir koku būdu baltų-slavų periodą atskirti nuo ide. prokalbės periodo.

V. Kiparskis išreiškė įsitikinimą, kad baltų-slavų kalbinė vienybė yra buvusi⁶. Jo nuomone, priešingu atveju nebūtų galima paaiškinti gausių vadinamojo pagrindinio žodyninio fondo leksinių naujadarų. Baltų-slavų etninį kompleksą V. Kiparskis linkęs sieti su Herodoto neurais.

V. Ernitsas, kaip ir V. Kiparskis, pripažįsta baltų-slavų vienybę. Jis nurodė⁷, kad baltai-slavai, atsiskyrę nuo kitų sateminės grupės atstovų, tam tikrą laiką tarpą dar išlaikė savo vienybę. Vėliau, gausėjant gyventojams, plečiantis teritorijai ir randantis dialektiniams bruožams, ėmę ryškėti kalbiniai ir teritoriniai baltų ir slavų

¹ ВЯ, 1, 1958, p. 36.

² Сборник ответов на вопросы по языкознанию (К IV Международному съезду славистов), М., 1958.

³ P. Trosto „Baltų-slavų kalbinių ir etninių santykių klausimo dabartinė padėtis“, V. Ivanovo ir V. Toporovo „Kaip kelti baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimą“, J. Otremskio „Baltų ir slavų kalbinių grupių santykių raida“ ir V. Mažiulio „Dėl seniausiųjų baltų ir slavų kalbų santykių“, žr. IV Международный съезд славистов (Материалы дискуссий), II, М., 1962, p. 422–426.

⁴ Apie baltų ir slavų kalbų seniausiuosius santykius, be pranešėjų, kalbėjo T. Ler-Splavinskis (Lenkija), M. Altbaueris (Izraelis), K. O. Falkas (Švedija), V. Georgijevs (Bulgarija), J. Čekanovskis (Lenkija), V. Iličius-Svitičius (TSRS), M. Guchman (TSRS), M. Fasmeris (Vokietijos Federatyvinė Respublika), V. Machekas (Čekoslovakija), E. Zeidelis (Vokietijos Demokratinė Respublika), A. Vračius (Rumunija), B. Gornungas (TSRS), B. Larinas (TSRS), P. Aristė (TSRS); žr. IV Международный съезд славистов (Материалы дискуссии), II, p. 429–450.

⁵ Сборник ответов на вопросы по языкознанию (К IV Международному съезду славистов), p. 162–166.

⁶ Op. cit., p. 170–171.

⁷ Op. cit., p. 173–174.

skirtumai. Bet kontaktai buvę palaikomi ir toliau. Todėl kalbiniai pakitimai, atsiradę vienoje grupėje, lengvai galėję persimesti ir į antrąją. Visa tai, V. Ernitso nuomone, turėję įvykti prieš baltų ir Pabaltijo ugrų-finų kontaktus (apie 2000 m. pr. m. e.), nes slavų kalbose tie kontaktai jau neatsispindėję.

E. Dikenmanas pažymėjo⁸, kad teigiamai atsakyti į klausimą, ar buvo baltų ir slavų etninė vienybė, trūksta duomenų, o jų kalbinė vienybė nekelianti jokių abejonių.

L. Bulachovskis (1888–1961), vienas stambiausių slavų akcentologijos specialistų, pabrėžė⁹, kad baltų kalbų kirtis iki šiol nepraradęs savo senosios morfologinės funkcijos (šokinėjimo paradigmoje). Tačiau to negalima esą pasakyti apie slavų kalbas. Svarbiausias baltų ir slavų kalbų ypatingo artimumo įrodymas – de Sosiūro-Fortunatovo dėsnis – gali būti paralelinės abiejų kalbų grupių raidos padarinys. Hirto dėsnio veikimas baltų ir slavų kalbose apskritai kelią abejonių. Ne įtikinamesni yra ir kiti šių kalbų bendri akcentologiniai reiškiniai (pavyzdžiui, metatonija supyno formose ir pan.).

Baltų kalbų skirtumas nuo slavų esą toks akivaizdus, kad nereikalaujas jokių įrodinėjimų. Tai „uždaros“ kalbinės grupės, neturinčios jokių pereinamųjų grandžių. Neatrodo, kad ir prieš tūkstantį metų baltų ir slavų kalbų santykių vaizdas būtų buvęs iš esmės kitoks. Galima manyti, kad senovėje egzistavę baltų ir slavų kalbų ryšiai buvo kadaise galutinai nutraukti. Tačiau tai nesutrukdytų baltų ir slavų kalboms ne tik išlaikyti kai kurias buvusiojo artimumo žymes, bet ir atskirai susidaryti naujų bendrybių.

L. Bulachovskis mano, kad daugumas baltų ir slavų kalbų bendrybių atsirado tuo metu, kai šios kalbos dar tebeprisilaikė ide. kalbinės bendrystės sateminiam dialektui, kurio rėmuose ir galėjusi egzistuoti baltų-slavų kalbinė vienybė.

Baltų-slavų kalbinės vienybės teorijai nepritarė ir J. Lekovas¹⁰. Šių kalbų bendrybes, jo nuomone, sudaro: 1) ide. kalbinės bendrystės palikimas; 2) vėlesnių laikų reiškiniai, atsiradę dėl paralelinės raidos; 3) įvairių chronologinių epochų skoliniai. I. Lekovas atkreipė dėmesį į tai, kad spręsti baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimą trukdo terminijos painiava, nes tyrinėtojų vartojami labai įvairūs terminai – bendrystė, vienybė, bendroji epocha ar periodas, prokalbė, paralelinė raida ir kt.

Kaip minėtuose atsakymuose, taip ir suvažiavimo pranešimuose dėl baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių nebuvo prieita vieningos nuomonės.

P. Trostas¹¹ savo pranešime pabrėžė, kad pagrindinis argumentas, galintis įrodyti baltų-slavų kalbinę vienybę, – tai specifiniai morfologijos atitikmenys, būtent, smulkūs morfologiniai bruožai, panašūs abiejose kalbų grupėse. Masinius dviejų kalbų sutapimus, jo nuomone, galima paaiškinti dvejopai: genetiniais ryšiais arba kalbine sąjunga. Tačiau baltų ir slavų kalbų smulkių morfologinių bruožų panašumas daugiau rodo genetinius ryšius, negu kalbinę sąjungą.

Jau anksčiau buvo minėtas kai kurių tyrinėtojų (pavyzdžiui, V. Metjuso) reikalavimas baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problemos sprendimui ieškoti naujų

⁸ Op. cit., p. 175.

⁹ Op. cit., p. 157–162.

¹⁰ Op. cit., p. 172–173.

¹¹ P. Trost, K otázce baltoslovanských jazykových vztahů, „Čekoslovenské přednášky pro IV. Mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě“, Praha, 1958, p. 221–227.

būdų, naujų metodų, nes šių kalbų bendrybių ir skirtybių inventoriaus sudarymas vargu ar padeda tą problemą spręsti.

Metodologijos požiūriu vertingas buvo V. Ivanovo ir V. Toporovo pranešimas¹², baltų ir slavų kalbų seniausių santykių klausimą iškėlęs visai nauju planu. Autoriai nurodė, kad klausimo, — buvo ar nebuvo baltų-slavų prokalbė, — esą negalima kelti. Mat, pastarųjų dešimtmečių tyrinėjimai rodo, kad baltų ir slavų, indų ir iranėnų, o taip pat italikų ir keltų kalbų grupių seniausiąją būvį reikia suprasti ne kaip tradicinę prokalbę, bet kaip dialektų erdvės ir laiko kontinuumą. Dėl tos priežasties baltų ir slavų kalbų seniausių santykių klausimą V. Ivanovas ir V. Toporovas kelia taip: koks yra santykis tarp baltų ir slavų kalbų seniausių struktūrinių modelių?

Vidinės rekonstrukcijos keliu nustatę seniausius fonologinius ir morfologinius modelius atskirai baltų ir slavų kalboms ir juos sulyginę, V. Ivanovas ir V. Toporovas priėjo išvadą, kad seniausieji baltų ir slavų kalbų struktūriniai modeliai sutampa ir kad jie iš esmės skiriasi nuo indoeuropietiškojo modelio. Be to, baltų ir slavų kalbų modelių negalima esą talpinti į vieną chronologinę plokštumą: slavų kalbų modelis vėliau atsiradęs, ir jis esąs baltų kalbų struktūrinio modelio pakitimo rezultatas¹³. Šio baltų ir slavų kalbų genetinių santykių problemos sprendimo esmę V. Toporovas apibūdino taip: slavų prokalbė susiformavo iš periferinių baltiškojo tipo dialektų¹⁴.

V. Ivanovo ir V. Toporovo hipotezė gerai derinasi su tuo kalbinių faktų erdvės ir laiko dėsningumu, kuris yra pastebimas realiajame kalbų gyvenime: kalbos, turinčios nežymią dialektinę diferenciaciją ir užimančios didelę teritoriją, yra vėliau kilusios ir vėliau po tą teritoriją išplitusios. Tokios kaip tik yra slavų kalbos. Baltų kalbos, atvirkščiai, būdamos mažoje teritorijoje, yra smarkiai susiskaidžiusios dialektais. Slavų ir baltų kalbų santykiui gera analogija yra po įvairius kontinentus išplitusi anglų kalba ir labai dialektiškai diferencijuotos vakarų germanų kalbos Europoje.

J. Otrebskis savo pranešime¹⁵ pabrėžė, kad baltai ir slavai kažkada šnekėję viena kalba. Iš ide. kalbinės bendrystės paveldėtoji baltų-slavų kalbinė vienybė (łącność bałtycko-słowiańska), J. Otrebskio nuomone, suirusi labai vėlai, apie mūsų eros pradžią. Suirimo priežastis buvusi ta, kad dalis baltų, arba baltų-slavų, pradėję kalbėti ugrų-finų kalbomis, ir virtę ugrais-finiais.

V. Mažiulis¹⁶ daugiausia apsistojo prie prezentinių kamienų liet. *duomi*, *demi*, s. sl. *damь* kilmės. Autorius, remdamasis hetitų kalbos duomenimis, šias atematines lytis kildina iš nereduplikacinių praide. formų. Elementas *-d-* daugiskaitos trečia-

¹² В. В. Иванов и В. Н. Топоров, К постановке вопроса о древнейших отношениях балтийских и славянских языков, М., 1958.

¹³ В. В. Иванов и В. Н. Топоров, *op. cit.*, p. 39.

¹⁴ В. Н. Топоров, К проблеме балто-славянских языковых отношений, КСИСл, 33—34, 1961, p. 213.

¹⁵ J. Otrebski, Rozwój wzajemnych stosunków między grupą językową bałtycką a słowiańską, p. 146—148.

¹⁶ В. Мажюлис, Заметки к вопросу о древнейших отношениях балтийских и славянских языков, Вильнюс, 1958. Lietuviškąjį pranešimo variantą žr. Pastabos baltų ir slavų kalbų seniausių santykių klausimu, LKK, 2, 1959, p. 5—16.

jame asmenyje galėjęs atsirasti, V. Mažiulio nuomone, jau dėl susiformavusių baltų ir slavų konjugacinių sistemų.

Kalbai kintant, pastoviausios dažnai būna skaitvardžiai. Todėl, tyrinėjant kalbų giminystės santykius, jie turi didelę reikšmę. Ta prasme įdomios išvados, kurių priėjo V. Mažiulis, tyrinėdamas baltų skaitvardžio sistemą¹⁷: „Apskritai, baltų skaitvardžių darybinė ir morfologinė sistema daugeliu atvejų panaši slaviškajai. Tačiau reikia atkreipti dėmesį į tai, kad baltų seniausieji, t.y. bendraindoeuropietiškieji, skaitvardžiai yra betarpiški indoeuropiečių prokalbės reliktai, o vėlesnieji, t. y. nebendraindoeuropietiškieji, skaitvardžiai yra atitinkamai panašūs slavų, o taip pat germanų bei kai kurių kitų indoeuropiečių kalbų skaitvardžiams“¹⁸. V. Mažiulio tyrinėjimai rodo, kad daugumas baltų ir slavų kalbų skaitvardžio bendrybių yra paveldėtos iš ide. kalbinės bendrystės.

IV Tarptautinio slavistų suvažiavimo pranešimuose, skirtuose baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problemai, ir to klausimo diskusijose buvo atstovaujamos dvi teorijos – baltų-slavų kalbinės vienybės teorija ir baltų bei slavų kalbų konvergencinės raidos teorija. Kaip ir anksčiau, baltų-slavų kalbinės vienybės teorijos šalininkai akcentavo baltų ir slavų kalbų inovacijas, o baltų ir slavų kalbų konvergencinės raidos teorijos atstovai, neneigdami šių kalbų inovacijų, pabrėžė ir ne mažiau gausius archaiškus jų skirtumus. Savaimė suprantama, kad, remiantis bendrybėmis (inovacijomis) ir skirtumais, kurių chronologija nežinoma, vargu ar galima išspręsti baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problemą. Suvažiavimo diskusija parodė, kad, sprendžiant šią problemą, reikia pasitelkti įvairių lingvistinių metodų kompleksą, kuriame svarbią vietą turėtų užimti baltų ir slavų kalbų santykiai su kitomis kalbomis ir kalbų grupėmis, baltų ir slavų kalbų skoliniai iš kitų kalbų ir į kitas kalbas, etnonimija ir toponimija, landšafto terminai (biologiniai ir geografiniai) ir kt. Šių ekstralingvistinių problemų sprendimas kartu su pagilinta struktūrinių baltų ir slavų kalbų reiškinių analize leis prieiti tam tikrų geografinio ir chronologinio pobūdžio išvadų ir pasakyti, ar baltų ir slavų dialektai egzistavo drauge ar atskirai¹⁹.

Natūralu, kad mokslo raidoje po karštligiškų ir įtemptų tyrinėjimų ateina atoslūgio metas. Toks atoslūgis iš tikrųjų prasidėjo po IV Tarptautinio slavistų suvažiavimo.

Antai, be T. Ler-Splavinskio slavų etnogenezės apybraižos konspekto, kur prabėgomis buvo paliesti ir genetiniai baltų bei slavų kalbų santykiai, V Tarptautiniame slavistų suvažiavime, vykusiam 1963 m. rugsėjo 17–23 d. Sofijoje, šių kalbų seniausiųjų santykių problemai nebuvo skirta nė vieno pranešimo²⁰. Tiesa, ir čia buvo

¹⁷ В. Мажюлис, Литовские числительные и соотношение балтийских числительных с числительными других индоевропейских языков (рукопись), М., 1955; Индоевропейская десятичная система числительных, ВЯ, 4, 1956, p. 53–59.

¹⁸ V. Mažiulis, Pastabos baltų ir slavų kalbų seniausių santykių klausimu, p. 14.

¹⁹ В. М. Иллич-Свитыч, Балто-славянская проблематика на IV Международном съезде славистов, ВЯ, 1, 1959, p. 139–141.

²⁰ Славянская филология, VI (отчетни материалы), София, 1965.

kalbėta apie baltų ir slavų kalbų santykius, tačiau apie vėlyvus, istorinio laikotarpio. Šių santykių klausimams buvo skirti V. Falkenhano, J. Otrembskio, T. Zdancevičiaus ir E. Smulkovos pranešimai²¹.

Baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problema pastaraisiais metais

Jau buvo minėta, kad po IV Tarptautinio slavistų suvažiavimo susidomėjimas baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problema sumažėjo. To priežastimi, galimas daiktas, reikia laikyti šios problemos komplikuotumą, chronologiškai diferencijuotų lyginamųjų reiškinių stoką, objektyvių kriterijų kalbų giminiškumo laipsniui nustatyti nebuvimą.

Vis dėlto, atskiri straipsniai ar knygų skyriai, kur bendrais bruožais apibūdinami baltų ir slavų kalbų seniausieji santykiai, pasirodo ir toliau.

Aritonas Vračius mano¹, kad baltų ir slavų kalbos yra kilusios iš ide. vieningos dialektinės srities. Janis Loja mano, kad „baltų ir slavų kalbos savarankiškai susiformavo ide. kalbinėje bendrystėje, tačiau dėl ilgalaikių ir gana gyvų baltų ir slavų ryšių jų kalbose vėliau atsirado vienas kitas bendras reiškinys“². Jo nuomone, apie baltų-slavų kalbinę vienybę negali būti jokios kalbos, juo labiau, kad pačių baltų kalbų (prūsų, viena, ir lietuvių-latvių, kita), dideli skirtumai neleidę J. Endzelynui neabejojant pripažinti baltų prokalbę. Tokie bendri baltų ir slavų kalbų reiškiniai, kaip *io* kamieno įtaka *nt* kamieno dalyviams, daugiskaitos naudininko ir įnagininko galūnės su *-m-* (plg. atitinkamus germanų kalbų faktus), priebalsinio kamieno perėjimas į *i* kamieną (plg. atitinkamus lotynų kalbos faktus) ir įvardžiuotiniai būdvardžiai, J. Lojos laikomi nepriklausomai ir savarankiškai atsiradusiais baltų ir slavų kalbų naujadarais. Kategoriskai prieš baltų-slavų kalbinės vienybės teoriją yra nusistatęs ir Fedotas Filinas³. Ši teorija, jo nuomone, neturinti tvirto mokslinio pagrindo: baltų-slavų kalbinės vienybės teorijos šalininkų argumentacijai yra būdingas apriorizmas, antiistorizmas ir tendencingumas, parenkant ir aiškinant faktus. Tokio antiistorizmo ir nesiskaitymo su reiškinų chronologija pavyzdžiu F. Filinas nurodo V. Georgijevą teiginį, kad lietuvių kalba, kuriai būdingas fonetikos ir morfologijos konservatyvumas, beveik galinti atstoti raštų neužfiksuotą slavų prokalbę. F. Filinas nepritaria ir priešingam požiūriui, kad baltų ir slavų kalbos iš ide. kalbinės bendrystės išsiskyrusios nepriklausomai viena nuo antros ir kad glaudesnio kontakto tarp jų niekad nebuvo. Jis mano, kad dar ide. kalbinės bendrystės rėmuose susiformavusi grupė dialektų, kuriais kalbėjusieji turėję gana glaudžius ir ilgalaikius kontaktus. Giminingi dialektai, neizoliuoti nuo kitų ide.

²¹ V. Falkenhano „Lietuvių-lenkų kalbinė sąjunga“, J. Otrembskio „Lietuviškųjų vandenvardžių ir vietovardžių slavizavimas“, T. Zdancevičiaus „Lietuvių ir rusų kalbų žodyno įtaka Belostoko apylinkėse“ ir E. Smulkovos „Dėl baltarusių *g'ega* „titnagas“, žr. J. Marvan, Vzájemné vlivy mezi slovanskými a baltškými jazyky (V. Mezinárodní sjezd slavistů v Sofii), „Slavia“, 33, 1964, p. 252–256.

¹ A. Vračiu, Problema comunității lingvistice balto-slave, „Romanoslavica“, 4, 1960, p. 87–106; žr. recenziją LKK, 6, 1963, p. 325–330.

² J. Loja, Valodniecības vēsture, Rīgā, 1961, p. 151–154.

³ Ф. М. Филин, Образование языка восточных славян, М.—Л., 1962, p. 123–130; žr. recenziją LKK, 7, 1964, p. 240–243.

dialektų, praturtėję ypatingais naujadarais ir turėję daug bendrų pakitimų. Šitoje ide. dialektų grupėje buvę protobaltų ir protoslavų kalbų protėviai. Yrant ide. kalbinei bendrystei, išsiskyrusios protobaltų ir protoslavų kalbos, kurių sistemos, nebūdamos tapatingos, palikusios panašios ligi mūsų dienų. Iš to F. Filinas daro išvadą, kad baltų ir slavų kalbų kontaktai su mažomis pertraukomis egzistavę per visą tų kalbų istoriją.

Vertingas indėlis į baltų ir slavų kalbų akcentologijos santykių tyrinėjimą yra Vladislavo Iličiaus-Svitičiaus knyga apie vardažodžio paradigmų istoriją⁴. Šių kalbų vardažodžio paradigmų sistemos yra panašios. V. Iličiaus-Svitičiaus tyrinėjimų duomenys leidžia spręsti, kad baltų ir slavų vardažodžio akcentuacijos sistemos yra ide. akcentuacijos sistemos tęsinys. Lietuvių kalbos baritoninės paradigmos vardažodžiai (išskyrus grupę su ilgu neapofoniniu balsiu šaknyje) atitinka graikų, senosios indų ir germanų kalbų tokios pat paradigmos vardažodžius. Taip pat ir lietuvių kalbos kilnojamojo kirčio paradigmos vardažodžiai atitinka minėtųjų kalbų oksitoninės paradigmos vardažodžius. Ide. priešpastatymas „baritoninė akcentuacijos paradigma : kilnojamojo kirčio arba oksitoninė paradigma“ iš esmės yra išlaikytas ir slavų kalbose⁵.

Vadinasi, baltų ir slavų kalbų vardažodžio akcentuacija yra labai artima, o seniau ji buvo dar artimesnė. Baltų ir slavų kalbų vardažodžio akcentuacijos artimumas, kaip parodė V. Iličiaus-Svitičiaus tyrinėjimas, yra archaizmas, paveldėtas iš ide. kalbinės bendrystės laikų, ir todėl jis nerodo, kad po ide. kalbinės bendrystės suskilimo būta baltų-slavų kalbinės vienybės.

Vytautas Mažiulis naujame baltų etnogenezės klausimams skirtame darbe⁶ terminu „seniausieji kontaktai“ vadina tokius giminingų dialektų (idiomų) kontaktus, kuriems būdinga tai, kad: 1) juos palaikiusios gentys gana gerai suprato vienos kitas; 2) teritorija, kurioje egzistavo seniausieji kontaktai, priklausomai nuo gyventojų tankumo turėjusi būti daugiau ar mažiau ribota, nes didelėje teritorijoje anksčiau ar vėliau kompaktiniai lingvistiniai kontaktai turėję nutrūkti. Remdamasis baltų gentims priskiriama laivinių kovos kirvių kultūra, kuri II tūkstantmečio pr. m. e. pradžioje išplito dideliuose šiaurės rytų Europos plotuose, V. Mažiulis linkęs manyti, kad baltų seniausiųjų kontaktų (kitai sakant, baltų kalbinės bendrystės) irimas prasidėjęs kaip tik tuo metu. O kadangi baltų seniausieji kontaktai ir baltų-slavų seniausieji kontaktai pradėję irti, jo nuomone, vienu metu, tai baltų-slavų seniausiųjų kontaktų irimo pradžią jis datuoja II tūkstantmečio pr. m. e. pirmaisiais šimtmečiais. V. Mažiulio nuomone, nuo II tūkstantmečio pr. m. e. pradžios einant į gilesnę senovę, baltų ir slavų kalbų kontaktai turėję būti vis glaudesni. Jis daro išvadą, kad slavų prokalbė egzistavusi, o baltų — ne; baltų prokalbė (Ursprache) egzistavo baltų-slavų kalbinės vienybės rėmuose (within the framework of the Balto-Slavonic „Ursprache“)⁷.

Daugiausia dabartiniams baltų ir slavų kalbų arealiniams santykiams yra skirta Anatolijaus Nepokupno knyga „Arealiniai baltų-slavų kalbinių santykių

⁴ В. М. Илич-Свитыч, Именная акцентуация в балтийском и славянском (Судьба акцентуационных парадигм), М., 1963; žr. recenziją LKK, 7, 1964, p. 231–236.

⁵ В. М. Илич-Свитыч, op. cit., p. 83.

⁶ V. Mažiulis, Linguistic Notes on Baltic Ethnogenesis, Moscow, 1964.

⁷ V. Mažiulis, op. cit., p. 3.

aspektai⁸. Tačiau tiek pačia metodologija, tiek ir nagrinėjimų semantinių ir sintaksinių reiškinių geografija ši knyga taip pat gali praversti baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių tyrinėjimui.

Baltų ir slavų kalbų seniausiuosius santykius lietus Georgas Ševeliovas nurodo⁹, kad šios kalbos turinčios daug ryškių bendrybių, bet ir ne mažiau ryškių skirtubių. Šios skirtybės labiausiai ir trukdančios apibrėžti baltų-slavų vienybės (Balto-Slavic unity) laiką, jei ta vienybė iš viso kada nors buvo.

Daug svarbios informacijos, G. Ševeliovo nuomone, duoda garsų kitimų lyginimas, ypač kai kreipiamas dėmesys į jų chronologiją. Paprastu faktu G. Ševeliovas laiko tai, kad „iš penkių slavų prokalbės istorijos periodų pirmojo periodo (maždaug apie 2000–1500 m. pr. m. e.) slavų kalbų fonetiniai ir fonologiniai pakitimai buvo bendri taip pat ir baltų kalboms, o vėlesniųjų periodų – jau ne“¹⁰. Šiuo periodu baltų ir slavų kalbos patyrusios tokius pakitimus: baltų kalbos, kaip ir slavų, netekusios aspiruotųjų sprogstamųjų ir labioveliarinių priebalsių, supaprastinusios priebalsių ir spirantų junginius, skiemeninius sonantus *R* pavertusios į *iR* ir *uR*, išgijusios dvi ilgųjų skiemenų intonacijas – akūtą ir cirkumfleksą, netekusios galūninio *r*. Kai kurie iš čia suminėtų pakitimų įvykę ir kitose kalbose, bet dvejopa skiemeninių sonantų vokalizacija ir fonematinė intonacijų atsiradimas esą grynai baltų ir slavų kalbų reiškiniai. Todėl galima neabejoti, kad pirmuoju slavų prokalbės periodu baltų ir slavų kalbų raida buvusi bendra.

Vėlesniaisiais slavų prokalbės raidos periodais baltų kalbos nebuvusios visiškai izoliuotos nuo slavų kalbų, bet ryšys buvęs labai netvirtas. Kad baltų ir slavų kalbų santykiai labai susilpnėjo, rodo du svarbūs slavų kalbų fonetiniai pakitimai, tik iš dalies atsispindėję baltų kalbose: baltų kalbose *s* po *k*, *r*, *i*, *u* nepakito ligi *ch*, kaip tai atsitiko slavų kalbose; baltų kalbose *s* pakito tik po *k*, *r* (žr. šio darbo p. 81 t.t.). Antrasis charakteringas slavų kalbų pakitimas – ide. *o* ir *a* sutapimas – palietęs tik baltų kalbų trumpuosius balsius.

Taigi fonetinių pakitimų pamatu galime, G. Ševeliovo nuomone, nustatyti keturis baltų ir slavų kalbų giminystės santykių raidos periodus:

- 1) bendrosios raidos periodas apie 2000–1500 m. pr. m. e.;
- 2) susilpnėjusių kontaktų periodas; paskutiniai šio periodo šimtmečiai buvo VI ir V a. pr. m. e.;
- 3) nepriklausomos raidos periodas (period of no established contacts) maždaug nuo V a. pr. m. e. ligi VI–VII m. e. a.;
- 4) rytų slavų ir latvių kontaktų (Pskovo srityje) periodas.

Reikia pasakyti, kad G. Ševeliovo nupieštas baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių vaizdas yra palyginti objektyvus. Neabejotina, kad skiemeninių sonantų vokalizacija ir priegaidžių opozicijos susidarymas yra baltų ir slavų kalbų inovacijos. Jos leidžia manyti, kad pirmaisiais amžiais po ide. kalbinės bendrystės suskildymo baltų ir slavų kalbų raida buvo bendra ta prasme, kad inovacijos banga, kilusi slavų kalbų areale, netrukdoma galėjo užlieti visą baltų kalbų arealą arba jo dalį,

⁸ А. П. Непокупный, Ареальные аспекты балто-славянских языковых отношений, Киев, 1964.

⁹ G. Y. Shevelov, A Prehistory of Slavic, Heidelberg, 1964, p. 613–614.

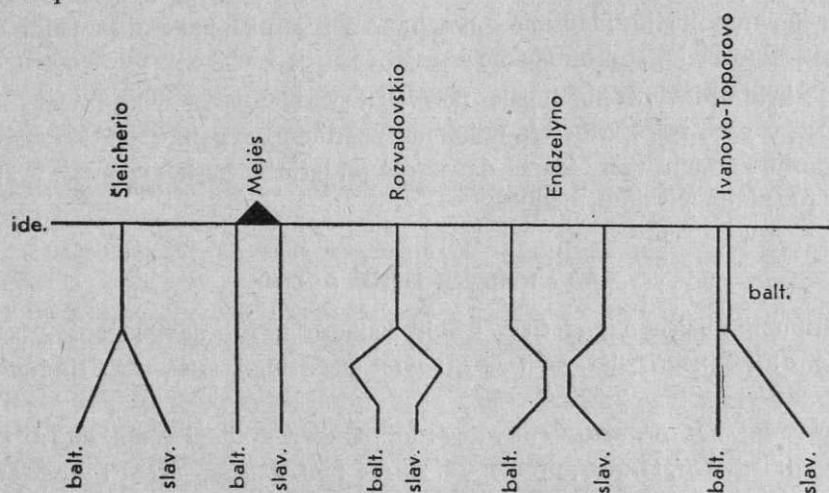
¹⁰ G. Y. Shevelov, op. cit., p. 613.

ir atvirkščiai. Kitaip sakant, jos leidžia manyti, kad baltų ir slavų kalbos sudarė „gyvąją izoglosinę teritoriją“ (Chr. Stango terminas).

Išanalizavęs slavų kalbų amatų (audimo, medžio apdirbimo, puodininkystės ir kalvystės) terminologiją ir ją palyginęs su baltų kalbų atitinkama terminologija, Olegas Trubačiovas¹¹ konstatavo, kad: 1) šios srities leksikoje baltų ir slavų kalbos smarkiai skiriasi¹²; 2) baltų ir slavų kalbų atitikmenys atsiranda vėlesniuose, naujai susiformavusiuose leksikos sluoksniuose, o tai perša išvadą, jog šios srities baltų ir slavų kalbų artimumas yra antrinis¹³. Susumuodamas savo tyrinėjimų rezultatus, O. Trubačiovas rašo: „...pati medžiaga rodo senųjų slavų orientaciją ne į kontaktus su baltais, bet į kontaktus su labiau į vakarus gyvenančiais indoeuropiečiais, kurių bendravimas su slavais, kuriant terminiją, buvo toks didelis ir toks rimtas, kad mes esame verčiami pripažinti kadaise egzistavus centrinės Europos kultūrinį rajoną, apėmusį senovės germanų, italikų, slavų dialektus (arba jų dalį) ir nepalietusį baltų dialektų, su kuriais bendrauti galėjo būti pradėta vėliau“¹⁴.

* * *

Visas ligi šiol sukurtas baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių teorijas, pasinaudojant M. Veingarto ir N. van Veiko schemomis¹⁵, galima grafiškai pavaizduoti taip:

Norint pasakyti, kuriai iš esamų teorijų teiktina pirmenybė, kuri jų laikytina patikimiausia, objektyviausiai atspindinčia baltų ir slavų kalbų seniausiuosius santykius, reikia peržvelgti šių kalbų svarbiausias bendrybes, ypač akcentuojant tas, kurios yra laikomos pagrindiniais baltų-slavų kalbinės vienybės teorijos argumentais.

¹¹ О. Н. Трубачев, Ремесленная терминология в славянских языках, М., 1966.

¹² О. Н. Трубачев, *op. cit.*, p. 209.

¹³ О. Н. Трубачев, *op. cit.*, p. 275.

¹⁴ О. Н. Трубачев, *op. cit.*, p. 393.

¹⁵ Žr. N. van Wijk, Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme, p. 12.

BALTŲ IR SLAVŲ KALBŲ SVARBIAUSIŲJŲ BENDRYBIŲ CHARAKTERISTIKA

Sprendžiant baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problemą, daugiausia yra operuojama šių kalbų fonetikos, morfologijos ir leksikos bendrybėmis, kurios ir sudaro, galima sakyti, kiekvienos teorijos argumentaciją. Baltų-slavų kalbinės vienybės teorijos šalininkai ypač akcentuoja baltų ir slavų kalbų inovacijas.

Lingvistinėje literatūroje ypač dažnai nurodomos tokios baltų ir slavų kalbų bendrybės: vienodas ide. trumpųjų balsių *o* bei *a* ir diftongo *eu* likimas, vienoda ide. skiemeninių sonantų *R* refleksacija, ide. priebalsio *s* pakitimas po *k*, *r*, *i*, *u*, palatalinių gomurinių priebalsių *k'* ir *g'* asibilicija, priegaidžių atsiradimas, Hirtso ir de Sosiūro-Fortunatovo dėsniai, sufiksų **-ējo-*, **-tājo-* ir kt. susiformavimas, įvardžio šaknies **mun-* atsiradimas, įvardžiuotinių būdvardžių susiformavimas, vienoda *o*-kamienių vardažodžių vienaskaitos kilmininko fleksija, veiksmažodžių antrojo asmens galūnės **-sēi* kilmė ir kt.

Baltų-slavų kalbinės vienybės teorijos šalininkai visas šias, taip pat dar kitas bendrybes, ypač inovacijas, projektuoja į vieną chronologinę plokštumą. Tuo būdu susidaro išpūdis, kad baltų ir slavų kalbų bendrybių, ypač inovacijų, esama labai daug ir kad jos, – o tai svarbiausia, – esančios kilusios iš vienos epochos. Iš to daroma išvada, kad baltų-slavų kalbinė vienybė buvo neabejotinai. Tačiau baltų ir slavų kalbų bendrųjų reiškinių ir procesų atsiradimo sąlygų ir detalių išsiaiškinimas ir jų chronologijos klausimo nušvietimas gali gerokai pakeisti šių kalbų bendrybių, ypač inovacijų, susiformavimo ir raidos vaizdą.

Dėl to kyla uždavinys nuodugniai peržvelgti svarbiausiąsias baltų ir slavų kalbų bendrybes, o ypač tas, kurios yra laikomos pagrindiniais baltų-slavų kalbinės vienybės teorijos argumentais. Šiame darbe dėl pratarinėje nurodytų motyvų apsiribojama fonetinių reiškinių analize¹.

Ide. trumpieji balsiai *o* ir *a*

Ide. trumpųjų balsių *o* ir *a* refleksas baltų kalbose yra *a*, o slavų kalbose – *o*. Plg.:

a) ide. *o*: liet. *naktis*, lat. *nakts*, pr. *naktin* (acc. sing.), s. sl. *noštъ* (iš **nakti-*): lot. *nox noctis*;

liet. *akis*, lat. *acs*, pr. *ackis*, s. sl. *oko*: lot. *oc-ulus*, gr. ὄσσε (nom. du.);

b) ide. *a*: liet. *ašis*, lat. *ass*, pr. *assis*, s. sl. *osb*: lot. *axis*, gr. ἄξων, s. vok. aukšt. *ahsa*, s. ind. *ākṣaḥ*;

liet. *mārios*, lat. *mare*, pr. *mary*, s. sl. *morje*: lot. *mare*, got. *marei*.

Ide. trumpuosius balsius *o* ir *a* geriausiai išlaikė lotynų ir graikų kalbos. Todėl jų pavyzdžiai aiškiai rodo, kur seniau būta balsio *o* ir kur – *a*.

Sprendžiant baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimą, svarbu išsiaiškinti, kokį balsį vietoj dabartinių balt. *a* ir sl. *o* turėjo baltų kalbinė bendrystė ir slavų prokalbė. Tyrinėtojų nuomonės šiuo klausimu skiriasi.

¹ Baltų ir slavų kalbų bendrųjų akcentologinių ir morfologinių reiškinių trumpą charakteristiką žr. S. Karaliūnas, Baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimu, „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai“, Serija A, 1(20), 1966, p. 167–177; С. Каралюнас, Древнейшие отношения балтийских и славянских языков (автореферат), Вильнюс, 1967.

M. Muchas¹, P. Krečmeris², J. Endzelynas³, J. Mikola⁴, V. Vondrakas⁵, E. Švarcas⁶, T. Ler-Splavinskis⁷, A. Vajanas⁸, J. Otremskis⁹, K. Horalekas¹⁰, P. Aruma¹¹, V. Georgijevs¹² ir kt. manė ar tebeman, kad ir baltų kalbinėje bendrystėje, ir slavų prokalbėje ide. trumpieji balsiai *o* ir *a* virtę *a*. M. Bartolis¹³, V. Poržezinskis¹⁴, H. Jakobzonas¹⁵, F. Fortunatovas¹⁶ ir kt. buvo tos nuomonės, kad baltų-slavų kalbinės vienybės metu egzistavęs balsis *ā* (*a* su mažu labializacijos laipsniu), iš kurio vėliau atsiradęs baltų *a* ir slavų *o*.

Visi šie tyrinėtojai buvo baltų-slavų kalbinės vienybės arba baltų-slavų bendrosios epochos (J. Endzelynas) teorijų šalininkai, o tai greičiausiai ir sąlygojo jų požiūrį į baltų ir slavų kalbų vokalizmo raidą: baltų kalbose turėję vykti tie patys reiškiniai, kaip ir slavų.

Kadangi visose baltų kalbose vietoj ide. *o* ir *a* buvo *a*, tai ir baltų kalbinėje bendrystėje, šių tyrinėtojų nuomone, taip pat turėjęs būti *a*. Darant išvadą, kad baltų kalbose seniau būta balsio *a*, nebuvo pakankamai remiamasi pačių baltų kalbų faktais. Antai J. Endzelynas¹⁷ buvo linkęs manyti, kad baltų-slavų epochoje turėjęs egzistuoti balsis *a* dėl dviejų priežasčių: 1) ide. *o* vartimo *a* banga, apėmusi indų-iranėnų, albanų ir germanų kalbų plotą, turėjusi užlieti ir su jomis besiribojančias baltų bei slavų kalbas; 2) vietoj dabartinio slavų kalbų balsio *o* slaviškos kilmės graikų ir ugrų-finų kalbų skoliniuose esąs *a*. Šiuos skolinius pagrindiniu argumentu, kad slavų prokalbėje egzistavo trumpasis balsis *a*, laikė ir kiti minėtieji tyrinėtojai.

Gana seniai buvo pareikšta ir kita nuomonė. K. Brugmanas¹⁸ manė, kad ide. *o* ir *a* baltų-slavų kalbinės vienybės metu virtę balsiu *o*, kuris slavų kalbose išlikęs, o baltų kalbose pakitęs į *a*. Tačiau jo nuomonė, kad baltų kalbose seniau egzistavęs

¹ M. Much, Abhandlungen zur germanischen Philologie, „Festgabe für R. Heinzel“, Halle, 1898, p. 213.

² P. Kretschmer, Die slavische Vertretung von indogermanischen *o*, AfslPh, 27, 1905, p. 228–240.

³ И. Эндзелин, Славяно-балтийские этюды, p. 106–107.

⁴ J. J. Mikola, Urslavische Grammatik, I, Heidelberg, 1913, p. 48.

⁵ W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, I, 2. Aufl., Göttingen, 1924, p. 106.

⁶ E. Schwarz, Zur Chronologie von asl. *a > o*, AfslPh, 41, 1927, p. 124–136.

⁷ T. Lehr-Splawiński, O pochodzeniu i praojczyźnie słowian, p. 24.

⁸ A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, I, p. 107.

⁹ Я. С. Отрембский, Славяно-балтийское языковое единство, ВЯ, 5, 1954, p. 28.

¹⁰ K. Horálek, Úvod do studia slovanských jazyků, Praha, 1962, p. 99.

¹¹ P. Arumaa, Urslavische Grammatik, I, p. 74–77.

¹² В. Георгиев, Вокалната система в развоя на славянските езици, София, 1964; Нови теории и традиционални заблудки, „Български език“, 15, 1965, p. 297–307.

¹³ M. G. Bartoli, Riflessi slavi di vocali labiali romane e romanze, greche e germaniche, „Zbornik u slavu V. Jagića“, Berlin, 1908, p. 30–60.

¹⁴ W. Porzeziński, Die baltisch-slavische Sprachgemeinschaft, p. 16.

¹⁵ H. Jacobsohn, Arier und Ugrofinnen, Göttingen, 1922, p. 75.

¹⁶ Ф. Ф. Fortunatov, Лекции по фонетике старославянского (церковно-славянского) языка, Петроград, 1919, p. 26.

¹⁷ И. Эндзелин, op. cit., p. 106–107.

¹⁸ K. Brugmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, I, 1, p. 146.

o, gerai argumentuota nebuvo. V. Tomsenas¹⁹ ir H. Jakobzonas²⁰ savo teiginius, kad baltų kalbose seniau būta balsio o, rėmė baltiškos kilmės ugrų-finų kalbų skoliniais, kur vietoj dabartinio baltų kalbų a pasitaiko trumpasis balsis o.

Remdamasis baltiškos kilmės Pabaltijo finų kalbų skoliniais, K. Būga²¹ manė, kad seniausiuoju baltų-finų kalbų kontaktų periodu ide. o baltai buvo išlaikę sveiką tik nekirčiuotoje pozicijoje, o kirčiuotą išvertę a.

Teiginį, kad baltų kalbinėje bendrystėje egzistavęs trumpasis balsis o, pastaruoju metu mėginama pagrįsti naujais faktais. J. Kazlauskas²² mano, kad lietuvių kalbos rytinių aukštaičių tarmių in, un ir žemaičių tarmių en, on galėję atsirasti iš en, on. Toliau J. Kazlauskas teigia, kad latvių kalbos junginių en, on virtimas ē, ō ir paskui (susidarius koreliacijai ē : ō) į ie, uo esąs paprastesnis ir suprantamesnis. Junginiai en, an nebūtinai turėję duoti ē, ō, nes esą galimi ir nosiniai e, q.

V. Mažiulis²³ mano, kad prūsų kalbos tipo doalgis „dalgis“ žodžiuose grafema oa žyminti ilgą balsį ō, dėl cirkumfleksinio pailgėjimo atsiradusį iš trumpojo o, kuris, jo nuomone, laikytinas bendrabaltiškuoju. Teiginį, kad baltų kalbinė bendrystė turėjo trumpąjį balsį o, remia, gal būt, dar ir kiti duomenys.

1. Tyrinėjant baltų kalbų vokalizmo raidą, mokslinėje literatūroje jau buvo nurodytas vokalizmo sistemų raidos poliarizacijos principas²⁴. Jis aiškiai matyti iš žemaičių tarmių vokalizmo sistemų raidos. Čia platūs ir atviri yra ne tik balsiai a, e, bet ir balsiai o, e. Kad balsiai o, e yra kilę iš siaurųjų balsių u, i, rodo junginiai um, un, im, in, kuriuose balsiai u, i daugiausia išliko nepakitę. Tą faktą, kad balsiai u, i visose kitose lietuvių kalbos tarmėse išlaikė savo siaurumą, o žemaičių tarmėje praplatėjo, greičiausiai reikia aiškinti didele ilgųjų balsių labializacija ir dideliu jų siaurėjimu, plg. lk. uo, ie → žem. ū, ī, ou, ei, lk. o, ē → žem. uo, ie.

Vadinasi, žemaičių tarmių ilgųjų balsių sistema kito siaurėjimo ir labializacijos kryptimi, o trumpųjų balsių sistema, atvirkščiai, — plėtėjimo ir delabializacijos kryptimi. Tokiu atveju belieka padaryti išvadą, kad ne tik balsiai o, e, bet ir balsiai a, e yra atsiradę iš siaurų ir labializuotų trumpųjų balsių (u, i resp. o, e). Turint galvoje šią trumpųjų balsių plėtėjimo tendenciją, kai kuriose pozicijose pasitaikanti jų siaurumą galima laikyti senu. Antai žemaičių tarmės junginiuose, kaip jau minėta, um, un, im, in balsiai u, i būna visuomet siauri, kitaip sakant, čia dėl nosinių balsių įtakos jie bus išlaikę savo pirmykštį charakterį. Lygiai taip pat ir žemaičių junginių om, on, em, en balsius o, e reikia laikyti senesniais, negu atvirojo skiemens a, e. Apie tai mokslinėje literatūroje jau buvo rašyta²⁵.

Šiaurės dounininkų tarmės senovinio kirčio pozicijoje turi siaurus, kai kur dėl didelio siaurėjimo diftongizuotus balsius e/ie, jei tolesniame skiemenyje yra siau-

¹⁹ V. Thomsen, Beröringer mellen de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog, København, 1890, p. 89.

²⁰ H. Jacobsohn, op. cit., p. 75.

²¹ K. Būga, RR, I, p. 457.

²² И. Казлаускас, К развитию общепалтийской системы гласных, ВЯ, 4, 1962, p. 20–24.

²³ В. Мажюлис, Заметки по прусскому вокализму, „Вопросы теории и истории языка (Сборник в честь профессора Б. А. Ларина)“, Ленинград, 1963, p. 192–193; V. Mažiulis, Remarques sur le vocalisme du vieux prussien, „Acta baltico-slavica“, 2, 1965, p. 55.

²⁴ И. Казлаускас, op. cit., p. 21–22.

²⁵ И. Казлаускас, op. cit., p. 23.

rieji balsiai *u, i* (trumpi ar ilgi). Prieš kitus tolimesnio skiemens balsius čia yra platus *e*. Katroje pozicijoje yra išlaikytas senesnis balsio *e* charakteris, rodo balsių *u, i* elgesys. Siaurieji balsiai *u, i* didžiojoje dounininkų tarmių arealo dalyje yra nepakitę prieš tarmės siauruosius balsius *u, ū, uo, i, ī, ie*. Prieš kitus tarmės balsius jie yra praplatėję, virtę *o, e*²⁶. Jeigu balsiai *u, i* prieš siauruosius balsius išlaikė savo pirmąsį charakterį, vadinasi, ir balsis *e* šioje pozicijoje taip pat galėjo išlaikyti savo pirmąsį charakterį (siaurumą).

Taigi čia aprašytieji faktai rodo, kad žemaičių dialektų pirminiai trumpieji balsiai greičiausiai buvo siauri *o, e*.

Rytų aukštaičių tarmėse (vadinamuosiuose rotininkuose) vietoj kirčiuoto negalūninio literatūrinės kalbos balsio *a* yra tariamas *o* (dialektologine transkripcija žymimas *ɔ* ir *ā*), plg. anykštėnų, kupiškėnų *rotai, grožū* (acc. sing.), *vokaras, dorbas*. Nekirčiuotoje pozicijoje ir kirčiuotame žodžio gale, kuris fonologiškai prilygsta nekirčiuotai pozicijai, čia yra *a*, plg. *vakaraī, gražūs, giriā*²⁷.

Kyla klausimas, ar rotininkavimas yra naujai atsiradęs reiškinys, ar jis yra paveldėtas iš senų laikų (kitai tariant, katros pozicijos — kirčiuotosios ar nekirčiuotosios — vokalizmas yra senesnis).

Rotininkavimas yra išplitęs palyginti nedideliame plote tarp Papilio ir Ukmergės²⁸. Kadangi pietinėje rotininkavimo ploto dalyje neveikia balsių asimiliacija ir todėl garsų santykiai yra aiškesni, pradžioje čia ir bus apsiribota šios dalies tarmių balsių sistemų nagrinėjimu. Z. Zinkevičiaus duomenimis²⁹, pavyzdžiui, Anykščių tarmės balsių sistemos yra tokios:

trumpieji balsiai

u. i.
ɔ. e.

kirčiuotoje pozicijoje

ilgieji balsiai

ū ī
uo ie
ō ē

nekirčiuotoje pozicijoje

u i
a e

u. ī.
a. æ.

Prieš diftongų *uo* ir *ie* (kurie sinchroniniu požiūriu traktuotini, gal būt, kaip įtemptosios fonemos) atsiradimą ilgųjų balsių sistema kirčiuotoje pozicijoje galėjo būti tokia:

ū ī
ō ē
ā ē

Kiekvienos fonemos padėtį sistemoje galėjo charakterizuoti tokie diferenciniai požymiai:

fonemos */ū/* ir */ī/* — difuzinės (priešpastatytos fonemoms */ō/* ir */ē/*) ir nekompaktinės (priešpastatytos fonemoms */ā/* ir */ē/*);

²⁶ Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius, 1966, p. 61–62.

²⁷ Plačiau žr. Z. Zinkevičius, op. cit., p. 50.

²⁸ Z. Zinkevičius, op. cit., p. 50–51 ir žemėl. Nr. 6.

²⁹ Z. Zinkevičius, op. cit., p. 50 tt.

fonemos / $\bar{o}$ / ir / $\bar{e}$ / – nedifuzinės (priešpastatytos fonemoms / $\bar{u}$ / ir / $\bar{i}$ /) ir ne-kompaktinės (priešpastatytos fonemoms / $\bar{a}$ / ir / $\bar{e}$ /);

fonemos / $\bar{a}$ / ir / $\bar{e}$ / – kompaktinės (priešpastatytos fonemoms / $\bar{o}$ / ir / $\bar{e}$ /) ir ne-difuzinės (priešpastatytos fonemoms / $\bar{u}$ / ir / $\bar{i}$ /). Be to, fonemos / $\bar{u}$ /, / $\bar{o}$ /, / $\bar{a}$ / ir / $\bar{i}$ /, / $\bar{e}$ /, / $\bar{e}$ /, atrodo, turėjo diferencinius požymius „bemoliškumas – diežiškumas“. Fonemos / $\bar{u}$ /, / $\bar{o}$ /, / $\bar{a}$ / bemolinėmis apibūdintinos dėl to, kad fonetiniame lygyje smarkiai labializuoti buvo ne tik balsiai $\bar{u}$ ir $\bar{o}$, bet tam tikrą labializacijos laipsnį, atrodo, turėjo ir $\bar{a}$ (adekvatesnis žymėjimas būtų $\bar{a}$ ar net $\bar{o}$). Kad balsis $\bar{a}$ buvo la-bializuotas, rodo jo labializavimasis ligi diftongo *uo* žemaičių ir kai kuriose aukš-taičių tarmėse (apie Zietelą, Lazūnus, Ramaškonis ir apie Adutiškį bei Gerdašius prie Druskininkų³⁰). Ši diftongizacija pati savaime suponuoja balsio $\bar{a}$ tam tikrą pirminį labializacijos laipsnį. Tai, kad balsis $\bar{a}$ buvo kompaktinės, nedifuzinės ir, be to, bemolinės fonemos manifestantas, patvirtina, atrodo, ir slavų kalbų balsio *a* perteikimas lietuvių ilguoju balsiu *o* (plg. liet. *striðkas* ir s. rus. *strachъ*, lenk. *strach*). Rytinių baltų kalbinei bendrystei rekonstruotinas greičiausiai toks balsis, kokį dabar turi rytų aukštaičiai (apie Dusetas, Svėdasus, Alantą, Uteną) ir vakarų žė-maičiai (apie Karklę, Žardę). Šio balsio (t.y. $\bar{a}$) archaiškumą rodo ir geografinis momentas: pagal arealinės lingvistikos principus kalbinis reiškiny s ar faktas, eg-zistuojantis marginaliniuose ar vienas nuo antro nutolusiuose arealuose, yra se-nesnis už tą kalbinį reiškinį ar faktą, kuris yra paplitęs centriniame ar ištisiniame areale³¹. Kitaip sakant, yra pamato manyti, kad minėtose rytų aukštaičių ir pa-jūrio žemaičių tarmėse išliko senasis rytinių baltų kalbinės bendrystės $\bar{a}$.

Palyginę rytinių baltų kalbinės bendrystės ilgųjų balsių sistemą su Anykščių tarmės ilgųjų balsių sistema, matome, kad: 1) foneminiame lygyje jos elementų tarpusavio padėtis ir priklausomybė liko ta pati: fonemos charakterizuojamos tais pačias diferenciniais požymiais, kaip ir anksčiau; 2) fonetiniame lygyje jos ele-mentai kito nedidelės labializacijos ir siaurėjimo kryptimi: $\bar{o}$, $\bar{e} \rightarrow uo$, *ie* ir $\bar{a}$, $\bar{e} \rightarrow \bar{o}$, $\bar{e}$.

Kyla klausimas, kuria kryptimi – siaurėjimo ar platinėjimo – kito Anykščių tarmės trumpųjų balsių sistema ir koks buvo jos raidos santykis su ilgųjų balsių sistemos raida. Atsakant į šį klausimą, svarbi yra ta aplinkybė, kad rytų aukštaičių tarmėse (bent tose, kurios įeina į rotininkavimo plotą) yra susidariusi koreliacija tarp trumpųjų balsių, čia pailgintų ligi pusilgių, ir ilgųjų balsių. Šios koreliacijos buvimą patvirtina daugelis faktų. Apie Ukmergę neutralizuotos ne tik ilgumo – trumpumo, bet ir lokalinės (tembrų) opozicijos, plg. *ra'tas* „ratas“ : *pra'tas* „protas“. Šiaurinėje rotininkavimo arealo dalyje, kur veikia balsių asimiliacija, vienodas likimas ištiko tiek trumpąjį *e*, tiek ir ilgąjį $\bar{e}$. Prieš bemolinius balsius ir absoliutiniame žodžio gale vietoj literatūrinės kalbos *e* ir $\bar{e}$ kupiškėnų tarmėje yra *a* resp. $\bar{a}$, o prieš diezinius balsius ir etimologinį *j* – *e* resp. $\bar{e}$. Pozicijoje po *k*, *g*, *š*, *ž*, *č*, *j* nepriklau-somai nuo tolimesnio skiemens kokybės dauguma kupiškėnų turi *e* resp. $\bar{e}$, o apie Papilį prieš bemolinius balsius ir absoliutiniame žodžio gale minėtoje pozicijoje yra *æ* resp. $\bar{æ}$ ³².

³⁰ Z. Zinkevičius, op. cit., p. 71.

³¹ В. Пизани, Общее и индоевропейское языкознание, „Общее и индоевропейское языкознание (Обзор литературы)“, Москва, 1956, p. 112–114.

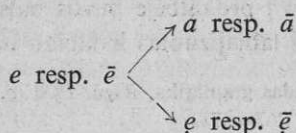
³² Z. Zinkevičius, op. cit., p. 54, 74.

Susidarius (daugiausia dėl trumpųjų balsių ilgėjimo) koreliacijai tarp trumpųjų ir ilgųjų balsių, abi vokalizmo sistemos turėjo kisti viena ir ta pačia kryptimi. Kadangi, kaip matėme, ilgųjų balsių sistema labializavosi ir siaurėjo, tai labializacijos ir siaurėjimo kryptimi turėjo kisti ir trumpųjų balsių sistema. Vadinausi, rytų aukštaičių siaurieji balsiai *o*, *e* greičiausiai yra naujai atsiradę iš senesnių plačiųjų balsių *a*, *e*.

Nekirčiuotoje pozicijoje ilgųjų balsių sistema rotininkų tarmėse kito priešinga kryptimi – ji trumpėjo ir plėtėjo. Antai Anykščių tarmėje *ō*, *ē* delabializavosi bei plėtėjo ir tuo būdu sutapo su *ā*, *ē*, o pastarieji, delabializuodamiesi ir platedami, virto *a*., *æ*. . Nekirčiuotoje pozicijoje rotininkų tarmės visur turi plačius trumpuosius balsius. Taigi vienoda rotininkų tarmių vokalizmo sistemų raida nekirčiuotoje pozicijoje taip pat remia teiginį apie vienodą jų raidą ir kirčiuotoje pozicijoje.

Koreliacijos tarp trumpųjų ir ilgųjų balsių egzistavimą rytų aukštaičių tarmėse (resp. trumpųjų balsių ilgėjimą, siaurėjimą ir labializaciją kirčiuotoje pozicijoje) rodo dar ir tai, kad didesniame rotininkų plote greta ilgųjų balsių *ō*, *ō* randame trumpąjį (čia pailgintą) *ā*, o rytinėje to ploto dalyje greta *ā* – trumpąjį balsį *ā*. Paribio tarmėse šie santykiai gali būti supainioti – greta *ā* gali būti *ā* (Trakinių kaime tarp Kavarsko ir Alantos), o greta *ā* – *o* (Svėdasų šnekte)³³. Tačiau pats koreliacijos egzistavimas neabejotinas ir čia.

Kupiškėnų tarmės balsių kaitaliojimasis priklausomai nuo pozicijos (asimiliacija) bus suprantamas tuo atveju, jei mes manysime, kad čia seniau egzistavo platūs atviri balsiai *e* resp. *ē*, kurie prieš bemolinius balsius ir absoliutiniame žodžio gale dar labiau praplatėjo ir virto *a* resp. *ā*, o prieš diezinius balsius ir etimologinį *j* susiaurėjo ir virto *e* resp. *ē*, t. y.

Plataus balsio *a* siaurėjimą rotininkų tarmėse rodo ir tai, kad akūtiniam diftonge *au* yra balsis *a* (bet ne *o*). Jis nesusiaurėjo, matyt, dėl kirčio pobūdžio ir dėl *u*, prieš kurį, atrodo, negali būti siauras balsis (*e* ar *o*).

Labializuotas balsis *a* kai kur pasitaiko ir žemaičių tarmėse (apie Laukuvą, Sedą ir kt.)³⁴. Tačiau jis ir čia greičiausiai yra naujas, nes žemaičių tarmėse dėl smarkiai labializuotų ir susiaurėjusių ilgųjų balsių trumpieji balsiai dėsningai turėjo pasidaryti atviri ir platūs.

Minėtieji lietuvių kalbos tarmių vokalizmo pakitimai (poliarizacinė trumpųjų ir ilgųjų balsių raida žemaičių tarmėje, koreliacijos susidarymas ir asimiliacijos reiškiniai rytų aukštaičių tarmėse), gal būt, rodo, kad trumpieji balsiai *o*, *e* virto atvirais *a*, *e* palyginti seniai.

2. Latvių kalboje trumpąjį balsį *o* vietoj literatūrinės kalbos *a* turi augšžemniekų rytinės tarmės. Balsis *o* čia gali būti tiek kirčiuotoje, tiek ir nekirčiuotoje pozicijoje (plg. lat. *vosara* ir *vosora* „vasara“), tiek prieš užpakalinės, tiek ir prieš

³³ Z. Zinkevičius, op. cit., p. 50.

³⁴ Z. Zinkevičius, op. cit., p. 51.

priešakinės eilės balsius (plg. lat. *lobs* „labas“ ir *obi* „abi“)³⁵. Nepatyrinėjus latvių kalbos tarmių vokalizmo sistemų raidos, sunku ką pasakyti apie šio balsio senumą.

Trumpasis balsis *o* pasitaiko ir prūsų kalboje. Prūsų kalbos Elbingo žodynėlyje vietoj *a* gana dažnai randamas *o*³⁶, plg. pr. *wobse* „vapsva“, *sompisinis* „rupi duona, Grobbrot“ (pr. *som-* atitinka liet. *sam-*). Šis *o* gali būti seniau plačiau vartoto trumpojo balsio *o* liekana³⁷.

3. Kad baltų kalbinėje bendrystėje galėjo egzistuoti trumpasis balsis *o*, rodo, galimas daiktas, ir baltiškos kilmės Pabaltijo finų kalbų skoliniai, kuriuose tam tikrais atvejais yra *o*, plg. suom. *morsian* ir liet. *marti*, suom. *oinas* ir liet. *āvinas*, suom. *lohi* ir liet. *lāšis* ir kt.³⁸ Pastaruoju metu V. Šteinicas pareiškė patikimą nuomonę, kad žodžiai su *o* priklauso seniausiam baltiškos kilmės ugrų-finų kalbų skolinių sluoksniui³⁹.

Kai kurie tyrinėtojai, pradedant K. Brugmanu⁴⁰, linkę manyti, kad ir slavų prokalbėje taip pat būta trumpojo balsio *o*. Tokios nuomonės buvo ar tebėra M. Fasmeris⁴¹, A. Mejė⁴², S. Bernšteinas⁴³, F. Filinas⁴⁴ ir kt.

Fakta, kad slavų kalbų balsį *o* slaviškos kilmės graikų kalbos skoliniuose ir toponimuose atliepia balsis *a*, pavyzdžiui, M. Fasmeris⁴⁵ taip aiškino: graikų kalbos uždaras balsis *o* netikęs perduoti slavų kalbų balsiui *o*, nes šis buvęs atviras. Slavų prokalbėje, A. Mejės nuomone⁴⁶, didelio tembro skirtumo tarp trumpojo *o* ir ilgojo *a* nebuvo. Skirtumas buvęs daugiausia kiekybinis. S. Bernšteinas mano⁴⁷, kad slavų kalbų balsis *o* seniau turėjęs mažą labializacijos laipsnį.

Vadinasi, vieni tyrinėtojai teigia, kad slavų prokalbėje buvęs trumpasis balsis *a* arba *ā*, o kiti linkę manyti, jog slavų prokalbėje būta balsio *o*. Iš tikrųjų, tarp šių dviejų požiūrių nėra tokio didelio skirtumo, koks gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Mat, tie, kurie teigia slavų prokalbėje buvus balsį *a*, taip pat mano, kad šis trumpasis balsis buvęs truputį labializuotas ir labiau uždaras, negu balsis *a*. O tie,

³⁵ J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951, p. 110–123; M. Rudzīte, Latviešu dialektologija, Rīgā, 1964, p. 267–271.

³⁶ E. Berneker, Die preussische Sprache, I. Lautlehre, Strassburg, 1895, p. 27; J. Endzelin, Zum *o* für *a* im Elbinger Vokabular, StB, 5, 1935–1936, p. 94–98; Senprūšu valoda, Rīgā, 1943, p. 24.

³⁷ Plg. И. Казлаускас, op. cit., p. 21.

³⁸ Iš pastarųjų metų literatūros žr. E. Nieminen, Über einige Eigenschaften der baltischen Sprache, die sich in den ältesten baltischen Lehnwörtern der ostseefinnischen Sprachen abspiegelt, „Sonderabdruck aus den Sitzungsberichten der Finnischen Akademie der Wissenschaften 1956“, Helsinki, 1957, p. 199–200; A. Sabaliauskas, Baltų ir Pabaltijo suomių kalbų santykiai, LKK, 6, 1963, p. 109–136.

³⁹ W. Steinitz, Zur Periodisierung der alten baltischen Lehnwörter im Ostsee-Finnischen, „Symbolae linguisticae in honorem Georgii Kuryłowicz“, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1965, p. 297–303.

⁴⁰ K. Brugmann, op. cit., p. 146.

⁴¹ M. Vasmer, Zwei kleine Abhandlungen. II. Zur slavischen Vertretung von arioeurop. *o*, KZ, 41, 1907, p. 157–164.

⁴² А. Мейе, Общеславянский язык, Москва, 1951, p. 42–44.

⁴³ С. Б. Бернштейн, Очерк сравнительной грамматики славянских языков, p. 144–146.

⁴⁴ Ф. П. Филин, Образование языка восточных славян, p. 101.

⁴⁵ M. Vasmer, op. cit., p. 157–164.

⁴⁶ А. Мейе, op. cit., p. 44.

⁴⁷ С. Б. Бернштейн, op. cit., p. 143.

kurie mano slavų prokalbėje buvus trumpąjį balsį *o*, kartu pabrėžia ir jo silpną labializacijos laipsnį bei atvirumą.

Tiksliau apibrėžti slavų prokalbės trumpojo balsio kokybę leidžia, atrodo, tokie faktai:

1. Kad slavų prokalbės balsis, kilęs iš ide. *o* ir *a*, fonetiškai galėjo būti artimesnis balsiui *a*, negu *o*, rodo slaviškos kilmės ugrų-finų, baltų, germanų ir graikų kalbų skoliniai bei toponimai, kurie visur turi *a* vietoj dabartinio slavų kalbų balsio *o*, plg. suom. *papu* „pupà“ iš rus. боб, pr. *maddla* „malda, Bitte, Gebet“ iš lenk. *modla*, s. bavarų *Rasa* iš sl. *ražb*, gr. βάζω „senė“ iš sl. **baba* ir kt. Kitų kalbų *a* slavų visur yra perteikiamas balsiu *o*, plg. s. sl. *kotъ/o* „katilas“ iš got. **katils* (plg. *katile* gen. pl.). Tai rodo, kad skolinimosi metu slavų kalbos turėjo balsį *a*.

2. Baltarusijos ir kai kurie pietinės Rusijos dialektai, taip pat kai kurie labai archaiški Bulgarijos dialektai⁴⁸ nekirčiuotoje pozicijoje turi balsį *a* (vadinamasis „akavimas“), plg. baltar. *казá*, rus. *казá* (rašoma *коза*) ir bulg. *kazý-te* (nom. pl.).

Nekirčiuotoje pozicijoje šie dialektai bus išlaikę praslaviškąjį trumpąjį balsį *a*⁴⁹. „Akavimo“ kilmės klausimu neseniai vykusioje diskusijoje⁵⁰ vyravo požiūris, jog ši baltarusių ir pietinių Rusijos tarmių ypatybė atsirado gana vėlai (apie XIII–XIV a.)⁵¹ spontaniškai arba veikiamą substrato. Patikimesnė, atrodo, vis dėlto yra pirmoji „akavimo“ kilmės interpretacija – šių tarmių nekirčiuotosios pozicijos *a* laikytinas praslaviškojo *a* reliktu, nes: a) tai verčia pripažinti geografinis momentas (plg. analoginį archainių bulgarų dialektų reiškinių); b) slavų prokalbėje egzistavus trumpąjį *a* patvirtina fonologiniai tyrinėjimai.

3. Visi ligšioliniai tyrinėtojai slavų prokalbei yra rekonstravę koreliaciją *a : ā* (resp. *ā : ā*)⁵². Ide. trumpojo balsio *o* virtimas *a* ir sutapimas su ide. *a* refleksu buvo susijęs su kitų slavų prokalbės balsių delabializacija. Slavų prokalbėje kartu su priebalsių palatalizacija vyko priebalsių labializacijos (resp. balsių delabializacijos)

⁴⁸ Ст. Стойков, Акане в говора на с. Триград (Девинско), „Български език“, 13, 1963, p. 8–21.

⁴⁹ A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, I, p. 107; G. Y. Shevelov, A Prehistory of Slavic, p. 386–387; В. И. Георгиев, Русское аканье и его отношение к системе фонем праславянского языка, ВЯ, 2, 1963, p. 20–29; Общеславянское значение проблемы аканья, ВЯ, 4, 1964, p. 151–152.

⁵⁰ В. Г. Руделев, К фонологической интерпретации русского аканья, ВЯ, 2, 1963, p. 30–38; П. С. Кузнецов, К вопросу о происхождении аканья, ВЯ, I, 1964, p. 30–41; В. В. Колесов, О некоторых особенностях фонологической модели, развивающей аканье, ВЯ, 4, 1964, p. 66–79; Я. Риглер, К проблеме аканья, ВЯ, 5, 1964, p. 36–45; В. И. Лыткин, Ещё к вопросу о происхождении русского аканья, ВЯ, 4, 1965, p. 44–52; Г. А. Хабургаев, О фонологических условиях развития русского аканья, ВЯ, 6, 1965, p. 55–63. Dar plg. M. Halle, Akan'e (The Treatment of Unstressed Nondiffuse Vowels in Southern Great Russian Dialects), „Symbolae linguisticae in honorem Georgii Kurylowicz“, p. 103–109.

⁵¹ Plg. В. И. Борковский, П. С. Кузнецов, Историческая грамматика русского языка, М., 1963, p. 142.

⁵² R. Jakobson, Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celles des autres langues slaves, TCLP, 2, 1929, p. 20–23; F. V. Mareš, Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty, „Slavia“, 25, 1956, p. 445; G. Y. Shevelov, A Prehistory of Slavic, p. 150–162; Н. ван Вейк, К истории фонологической системы в общеславянском языке позднего периода, „Slavia“, 19, 1950, p. 293.

procesas. Pastarųjų metų fonologinių tyrinėjimų konstatuota⁵³, kad trumpieji balsiai *o* ir *a* (kaip ir *ō* bei *ā*) pirmiausia sutapo pozicijoje po lūpinių priebalsių. Čia balsio *o* (kaip ir *ō*) diferencinis požymis „bemoliškumas“ pasidarė irrelevantinis, nes tas požymis buvo lūpinių priebalsių konstitutyvinis elementas (plačiau žr. šio darbo p. 67 tt.).

Teiginiui, kad slavų prokalbėje egzistavo trumpasis balsis *a* (bet ne *o*),¹ prieštarauja vyriškosios giminės *o*-kamie. vardažodžių vienaskaitos vardininko ir galininko galūnė *-ō* – fonetiškai ji galėjo atsirasti tik iš **-os* ir **-om* per tarpinius **-u(s)* ir **-u(m)*.

Vienaskaitos vardininko galūnės *-ō* atsiradimą vietoj **-as* (plg. s. sl. *vlъkъ*) G. Ševeliovas visai pagrįstai linkęs aiškinti morfologinėmis priežastimis⁵⁴. Galūnė **-am* galėjusi virsti *-ō* labai lengvai, nes balsei siaurėjimas prieš nosinius priebalsius esąs dažnas reiškinys, aptinkamas daugelyje kalbų. Po slavų prokalbės žodžio galo fonetinių pakeitimų dėl *o* ir *u* kamienų analogijos susidariusi tokia proporcija:

**-u* (acc. sing., *u* kam.): **-u* (nom. sing., *u* kam.)=

**-u* (acc. sing., *o* kam.): *x* (nom. sing., *o* kam.), kur *x* turėjęs būti lygus **-u*.

Vadinasi, niekas netrukdo manyti, kad slavų prokalbėje būta trumpojo *a*, galimas daiktas, kiek labializuoto, nes slaviškos kilmės rumunų kalbos skoliniuose vietoj slavų prokalbės *a* yra *oa*, plg. rum. *groáză* „siaubas“ iš sl. **graza*⁵⁵.

Slavų trumpasis balsis *a*, tyrinėtojų nuomone, virto *o* gana vėlai (apie VIII – IX a.), prieš pat pirmųjų slavų kalbų rašto paminklų pasirodymą⁵⁶. Po IX a. slaviškos kilmės skoliniai kitose kalbose jau gana dažnai turi *o*, plg. gr. *Σλοβενoi* iš sl. **slověne*.

Beveik visi tyrinėtojai sutinka, kad tiek baltų, tiek ir slavų kalbose pirminė trumpųjų balsių sistema buvo trikampė:

<i>i</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>o</i>
<i>a</i>	

Tačiau tiek pat galima ir antra alternatyva, kad šių kalbų pirminė trumpųjų balsių sistema buvo keturkampė:

<i>i</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>o,</i>

kurioje nebuvo opozicijos *a* : *o*.

Be baltų ir slavų kalbų, ide. trumpieji balsiai *o* ir *a* sutapo dar germanų, albanų, senojoje indų ir hetitų kalbose. Šiose kalbose jiems atliepia *a*.

⁵³ В. К. Журавлев, Формирование группового сингармонизма в праславянском языке, ВЯ, 4, 1961, p. 35–36.

⁵⁴ G. Y. Shevelov, op. cit., p. 156–157.

⁵⁵ G. Y. Shevelov, op. cit., p. 162.

⁵⁶ E. Schwarz, op. cit., p. 136; Н. ван Вейк, op. cit., p. 293; F. V. Mareš, op. cit., p. 445; G. Y. Shevelov, op. cit., p. 151; В. К. Журавлев, Из истории вокализма в праславянском языке позднего периода, ВЯ, 2, 1963, p. 13, 19; В. И. Георгиев, ВЯ, 2, 1963, p. 29; Нови теории и традиционални заблудки, „Български език“, 15, 1965, p. 297–307.

Trumpasis balsis *a* ide. kalbinėje bendrystėje, matyti, buvo retas. Jis dažniausiai pasitaikė ekspresyvinėje, techninėje ir buitinėje leksikoje, o balsių kaitoje jis beveik nedalyvavo⁵⁷.

Fonemas *o* ir *a* skiriančių Europos kalbų leksika, turinti trumpąjį balsį *a*, apsiriboja daugiausia žemės ūkio sritimi, ir dėl tos priežasties ši leksika, taigi ir fonema *a*, gali būti vélesnės kilmės⁵⁸. Kai kurie tyrinėtojai linkę manyti, kad pietinių ide. kalbų (armėnų, graikų, italikų ir keltų) opozicija *o* : *a* gali būti atsiradusi vėliau dėl laringalų kritimo⁵⁹.

Todėl visai įmanoma, kad tos ide. kalbos, kurios neturi opozicijos *o* : *a*, niekad jos ir neturėjo. Prabaltiškas trumpasis balsis *o* ir praslaviškas *a* gali atliepti pietinių ide. kalbų *o* ir *a*.

Sprendžiant baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimą, svarbu yra išsiaiškinti, kokius neįtemptų kompaktinių fonemų manifestantus resp. žemojo pakilimo užpakalinius trumpuosius balsius turėjo baltų ir slavų kalbos pirmaisiais amžiais po išsiskyrimo iš ide. kalbinės bendrystės. To pasakyti negalima dėl daugelio priežasčių, iš kurių svarbiausios:

a) neturime duomenų, kuriais remdamiesi galėtume rekonstruoti tokių tolimų epochų vokalizmo santykius, t.y. nežinome, ar tikrai tuo metu baltų dialektai turėjo trumpąjį balsį *o*, o slavų dialektai – trumpąjį balsį *a*;

b) neaišku, kokia trumpųjų balsių sistema (trikampė ar keturkampė) baltų ir slavų kalbose buvo pirminė;

c) nežinome tikslios absoliutinės chronologijos, kada ide. trumpųjų balsių *o* ir *a* refleksai (pripažinus trikampę trumpųjų balsių sistemą pirmine) sutapo baltų ir slavų kalbose.

Šiaip ar taip, kokią trumpųjų balsių sistemą belaikytume pirmine, viena yra aišku: lygiai tokią pat, kaip baltų ir slavų kalbų, pirminę trumpųjų balsių sistemą turėjo ir kiti ide. dialektai (pvz., germanų). Vadinasi, vienodos pirminės baltų ir slavų kalbų trumpųjų balsių sistemos rekonstrukcija jokių būdu nerodo bendros, skirtingos nuo kitų ide. dialektų baltų-slavų raidos pakopos resp. baltų-slavų kalbinės vienybės.

Ide. ilgieji balsiai *ō* ir *ā*

Ide. ilgieji balsiai *ō* ir *ā* slavų kalbose sutapo. Baltų kalbos jų skirtumą išlaikė. Taigi baltų ir slavų kalbos smarkiai skiriasi ide. ilgųjų balsių raida. Sprendžiant baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problemą, svarbu yra išsiaiškinti, kada slavų kalbos pradėjo nebeskirti ide. ilgųjų balsių.

Ide. *ā* latvių kalboje yra išlaikytas sveikas (*ā*), lietuvių kalboje jis virto *o*, o slavų kalbos čia turi *a*, plg.:

liet. *brólis*, *broter-ēlis*, lat. *brālis*, *brāter-ītis*, s. sl. *bratrъ* : s. ind. *bhrātā*, gr. φράτηρ „brolijos narys“, lot. *frāter*, got. *broþar* (*o* iš ide. *ā*), toch. A *pracar*;

⁵⁷ A. Meillet, Introduction à l'étude comparative des langues indo-eur. opéennes, 7 éd., Paris, 1934, p. 99, 166–168. Plg. „La voyelle *a* se trouve notamment dans des mots de caractère populaire, technique ou affectif“ (p. 99).

⁵⁸ H. Kuhn, Ablaut, *a* und Altertumskunde, KZ, 71, 1954, p. 129–161.

⁵⁹ J. Kuryłowicz, L'apophonie en indo-européen, Wrocław, 1956, p. 167–168.

liet. *mótė, móteris*, lat. *māte*, s. sl. *mati* : s. ind. *mātā*, gr. (dorėnų) *μάτηρ*, lot. *māter*, toch. A *mācer*.

Ide. *ō* slavų kalbose virto *a*. Rytinių baltų kalbose jo refleksas buvo dvejopas.

Vienur ide. *ō* virto *uo*, plg.:

liet. *jūros-ta*, lat. *juōs-ta*, s. sl. *po-jas-ō* „diržas“ : gr. *ζωστός* „apjuostas“ (= liet. *juostas*), avest. *yāh* „diržas“ (*ā* iš ide. *ō*);

liet. *puo-tà* : gr. *πώ-νω* „geriu“, lot. *pō-tus* „gertas“, s. ind. *pā-ti* „(jis) geria“ (*ā* iš ide. *ō*);

liet. *uoga*, lat. *uōga* : s. sl. *jag-oda*;

liet. *uolektis* (ir *uolektis*), lat. *uōlektis* : gr. *ὠλένη* „alkūnė“; **ōl-* yra pailgintasis šaknis **el-/ol-* laipsnis (plg. liet. *elkūnė, alkūnė* ir lat. *elkuons*);

liet. *uosis*, lat. *uōsis* : rus. *ѡс-ѡнѡ*, serb.-chorv. *jās-ēn*;

liet. *duo-ti, duo-snūs, duo-slūs, duō-klė*, lat. *duō-t, s. sl. da-ti, da-nb* „duoklė“ (= liet. *duo-nis* „dovana“¹), *da-rō* „dovana“ : gr. *δί-δω-μι* „duodu“, *δῶ-ρον* „dovana“, lot. *dō-num* „dovana“, s. ind. *dānām* „dovana“ (*ā* iš ide. *ō*); bet su *o* liet. *do-snūs* (lat. *dā-sns*), *do-slūs, do-vanā* (lat. *dā-vana*), *dō-vanas* „dovanai duodamas“, *dō-vis* „davimas“, *dō-sai* „marčios dovanos“, *dō-tas* „davimas, dovana“, *dō-talas* (lat. *dā-tali* „dovanos“) „davimas, duoklė“, *do-tilas*, t.p.“; plg. pr. *dā-t, dā-twei* „duoti“.

Ide. *ō*, kaitaliojęs su ide. *ē*, taip pat tam tikrais atvejais yra virtęs *uo*, plg. *brėžti* : *brúožas*; *plėšti*, lat. *plēst* : *plúoštas*, lat. *pluōsīt* „plėšyti“, *pluosa* „šėlimas“; *rėžti*, s. sl. *rěz-ati* „smogti“ : *rúožas*, s. sl. *raz-ō* „smūgis; kartas“; *sėsti* : *súodžiai*, lat. *suōd-rėji* „suodžiai“, s. sl. *sažda*; *ėsti* : *úodas*, lat. *uōds*.

Kitur ide. *ō* lietuvių kalboje yra virtęs *o*, latvių – *ā*, plg.:

liet. *nor-ėti* : gr. *νωρ-εῖν* „veikti, daryti“, *νώρ-εμνος* „didelis, platus“;

liet. *krōk-ti* (ir *kriōk-ti*), *kriog-uoti* „šnekėti arba rėkti užkimusiu balsu“, lat. *krākt, křākt*, s. rus. *krak-ati* „krenkšti“ : lot. *crōc-āre, crōc-īre* „krankti (apie varnus)“, gr. *κρῶζω* „krenkščiau“ (-č- iš **gj-*), s. vok. aukšt. *hruoh* „varna“ (*uo* iš germ. *ō*);

liet. *žmónės, žmonā* : lot. acc. sing. *homōnem* (nom. sing. *homō*) ir *hemōnem*; šaknis **gʰm-/gʰhem-/gʰhom-*; žodžiuose *žmónės, žmonā* turime nulinio laipsnio šaknį, o normaliojo laipsnio šaknis yra liet. *žēm-ė*; bet s. liet. *žmuo* (iš **gʰm-ōn*);

liet. *prō, pró-* (plg. *pró-plaiša*) : lot. *prō, prō(d)-*, gr. *πρω-*; bet lat. *pruō-jām, pruō-m* „šalin, lauk“;

o-kamienių vardažodžių vienaskaitos kilmininkas liet. *vīlk-o*, lat. *vīlk-a*, s. sl. *vīlk-a* : s. lot. (asmenvardis) *Gnaiv-ōd*, lot. *lup-ō* „iš vilko“, s. ind. *vṛk-āt, vṛk-ād* (-āt -ād iš **-ōd*), gr. *πω* (iš **pōd*) „iš kur“.

Vietoj dėsningosios balsių kaitos (liet. *ė* : *uo*, lat. *ē* : *uo* iš ide. *ē* : *ō*) lietuvių kalboje pasitaiko kaita *ė* : *o*, o latvių kalboje – *ē* : *ā*, plg.:

liet. *bėgti*, lat. *bēgt* : liet. *bog-inti* „greitai ar sunkiai ką nešti, vežti, danginti, gabenti“, bet lat. *buōk-stīt* „slėpti“, *buōk-stītiēs* „slankioti, valkiotis“;

liet. *glėbti*, lat. *glēbt* : liet. *glóbtī* „siausti, supti, glėbti“, lat. *glābt* „globoti, saugoti“, liet. *globā* (acc. sing. *glōbą*) ir *glóba*; normalusis balsių kaitos laipsnis yra liet. *glab-óti* „glėbti, imti, glemžti“, lat. *glab-āt* „saugoti, globoti; laidoti“ (iš balt. **glo-b-*);

¹ Liet. *donis* laikytinas slavizmu.

liet. *kor̃ys* (acc. sing. *kōrī*), lat. *kāris* : gr. *κηρός* „vaškas“, lot. *cēra*; plg. *kor-ýti*, *kor-ýtas*;

liet. *mólis*, *mólē* „žemė prie molio“, *mol-iūgas* „molio spalvos, molinas“, lat. *māls* (paprastai dgs. *māli*): s. sl. *měľ* „kalkės“; E. Frenkelis čia priskiria ir *mēlas*, *mēl-ynas*²;

liet. *nókti*, lat. *nākti* „ateiti“ : got. *neh(a)* „arti“, *neh-jan* „artintis“, s. vok. aukšt. *nāh* „arti“ (*ā* iš *ā* < ide. *ē*);

liet. *plēsti* : *plótas*, greta jų normaliojo laipsnio šaknys **plet-* (plg. *plēčia*, *plet-óti*) ir **plot-* (plg. *platūs*);

liet. *slēgti* (ir *slēgti*), lat. *slēgt* : liet. *slog-inti* „slėgti, spausti“, *slogà* „tokia liga; sunkenybė, bėda“, *slōgas* „sunkumas prislėgti linams ar kanapėms“, lat. *slāga*, *slāgs* „našta, sunkumas, kančia, liga“; bet liet. *sluogas* (ir *sluōgas*) „sunkumas kam prislėgti“, lat. *sluōga*, *sluōgs* „t.p.“, *sluōdz-īt*, *sluōdz-ēt* „slėgti, spausti“;

liet. *sėsti*, *sėd-ėti* : *sod-inti*, *sōdas* (ir *sōdnas*), s. sl. *sad̃*, liet. *sodà* (acc. sing. *sōdą*), *sōd̃zius* (lat. *sādža*, *sādzius*, spėjama, yra lituanizmai); žem. *svad-inti* „sodinti“ gali būti iš **suod-inti*;

liet. *tvėrė*, lat. *tvėru* „čiupau, griebiau“: liet. *tvorà*; normalųjį laipsnį randame *tvēr-ia*, plg. s. rus. *tvor-iti* „daryti, kurti“;

liet. *vókas* (ir *vokà*) „dangtis, antvožas; mirkčiojamas akies uždangalas“, lat. *vāks* „dangtis“: s. sl. *věko* „(akies) vokas, dangtis“;

liet. *vóras* „Spinne“, lat. *vāris* : liet. *vėrė*, lat. *vėru* „vėriau“; normalusis laipsnis yra *vēr-ia*, *vaĩ-tai*;

liet. *žolė*, lat. *zāle* : liet. *žėlė*; normaliojo laipsnio šaknis **g'hel-/g'hol-* randama žodžiuose *žėl-ia*, *žāl-ias*.

Ide. *ō* ir *ā* refleksai prūsų kalboje yra labai neaiškūs.

Elbingo žodynėlyje (Pamedės dialekto paminklas) ide. *ā* yra žymimas grafemomis *o* ir *oa* (plg. pr. *mothe* ir liet. *mótė*, lat. *māte*; pr. *moazo* „teta“ ir liet. *móša*, lat. *māsa* „sesuo“). Lygiai taip pat čia yra žymimas ide. *ō* (plg. pr. *podalis* ir liet. žem. *puodālis*; pr. *woasis* ir liet. *uosis*, lat. *uōsis*). Vienodas grafinis ide. *ō* ir *ā* refleksų žymėjimas lyg rodytų, kad prūsų kalbos Elbingo žodynėlio dialekte ide. *ō* ir *ā* sutapo³. Tačiau J. Kazlauskas mano⁴, kad vienodas grafinis žymėjimas nerodas ide. *ō* ir *ā* refleksų opozicijos neutralizacijos. Juk senuosiuose lietuvių kalbos raštuose raide *o* esąs žymimas tiek *o*, tiek ir *uo*. Pr. *o* (iš ide. *ō*), J. Kazlauskas nuomone, galėjęs būti siauresnis ir labiau labializuotas, negu *o* (iš ide. *ā*). Pastarasis galėjęs būti žemesnio pakilimo ir silpnai labializuotas garsas.

Prūsų kalbos katekizmuose (Sembos dialekto rašto paminklai) ide. *ā* refleksas yra žymimas *ā* arba *a* (plg. pr. *brāti* ir liet. *brólis*, lat. *brālis*). Ide. *ō* refleksas čia yra žymimas daugiausia *ō* arba *o* (plg. pr. *per-ōn-i* „bendruomenė“ ir liet., lat. *-uon-* tokiuose žodžiuose, kaip *gel-uon-is* ir *dzēl-uōn-s*). Tam tikrais atvejais ide. *ō* refleksas čia yra žymimas *ā* arba *a* (plg. pr. *dāt*, *dātwei* bei *daton* ir liet. *duoti*, lat. *duōt*; pr. *sālin* ir liet. *žolė*, lat. *zāle*).

Vadinasi, katekizmų dialekte ide. *ā* ir *ō* refleksų skirtumas yra išlaikytas, išskyrus tam tikrus atvejus, kur ide. *ā* ir *ō*, kaip ir rytinių baltų kalbose, yra sutapę.

² E. Fraenkel, LEW, p. 430.

³ Plg. K. Būga, RR, III, p. 104.

⁴ И. Казлаускас, К развитию общепольской системы гласных, p. 21.

Dvejopas ide. ilgojo balsio *ō* refleksas baltų kalbose ilgą laiką painiojo tyrinėtojus. Vieni jų (J. Hanušas⁵, O. Videmanas⁶, J. Mikola⁷ ir kt.) vieninteliu ide. *ō* refleksu baltų kalbose laikė liet. *o*, lat. *ā*, o lietuvių ir latvių kalbų *uo* kildino iš ide. **ōu* (arba **ōn* ir **ōns*). Šiai nuomonei prieštarauja tas faktas, kad dėsninga ide. diftongo **ōu* raida lietuvių kalboje buvo ne *uo*, bet *áu*, plg. liet. *gąuti*, *kąuti* ir kt. Kad jų šaknys yra kilusios iš **gōu-*, **kōu-*, rodė formos *góvė*, *kóvė*. *kąuti* kildinimą iš **kōu-* patvirtina ir kitų ide. kalbų duomenys (plg. s. vok. aukšt. *houwan* „kalti“ ir lot. *cūdere* „kalti, mušti“ < **kou-*/**kōu-*).

Kiti tyrinėtojai (G. Malovas⁸, H. Pedersenas⁹, V. Poržezinskis¹⁰, A. Vajanas¹¹ ir kt.) manė, kad ide. *ō* lietuvių ir latvių kalbose virtęs tik *uo*. Tokios nuomonės buvo ir žymiausi baltų kalbų specialistai K. Būga¹², J. Endzelynas¹³, P. Skardžius¹⁴, E. Frenkelis¹⁵ ir J. Otrembskis¹⁶. Visi šie tyrinėtojai lietuvių ir latvių kalbų balsius *o* ir *ā* vietoj laukiamojo *uo* laikė atsiradusiais dėl balsių kaitos: pagal lietuvių kalbos apofoniją *a : o* (iš ide. *a : ā*) greta dėsningosios kaitos *a : uo* (iš ide. *o : ō*) atsiradusi taip pat ir balsių kaita *a : o* (vietoj ide. *o : ō*). Svarbų vaidmenį čia suvaidinusi ta aplinkybė, kad ide. trumpieji balsiai *a* ir *o* baltų kalbose sutapę į balsį *a*.

Šios hipotezės trūkumas yra tas, kad ji nepaaiškina balsių kaitos tokių žodžių (pavyzdžiui, *bog-inti*), kurie neturi gretiminių formų su trumpuoju balsiu *a* (pavyzdžiui, **bag-* iš ide. **bog-*).

Be to, esti atvejų, kuriems paaiškinti tyrinėtojai yra priversti sugalvoti gana sudėtingas schemas. Antai norėdamas paaiškinti prūsų kalbos žodžio *dāt* (plg. liet. *duoti* ir lat. *duot*) balsį *ā*, J. Endzelynas sukūrė sudėtingą analogijos teoriją¹⁷. Sprendžiant pagal lat. *dakstīt* „duoti“, gr. *δόσις* „dovana“ ir lot. *datio* „davimas“, baltų kalbose turėjęs būti infinityvas **dat(e)i*. Ilgasis *ā* (plg. pr. *dāt*) čia atsiradęs dėl to, kad bendratyse betarpiškai prieš **-t(e)i* balsis esąs visada ilgas. O lietuvių ir latvių kalbų žodžiai *duoti* ir *duot* dvibalsį *uo* yra gavę iš būsimąjo laiko formos (plg. liet. *duosiu* ir s. ind. *dāsyā-mi*).

Žodžiams, turintiems šaknies balsį *o* (lat. *ā*), besikaitaliojantį su *ē*, vietoj laukiamojo *uo*, J. Endzelynas bandė surasti indoeuropietiškąjį pagrindą, siūlydamas pri-

⁵ J. Hanusz, O dobie litewsko-słowiańskiej w stosunku do prąjęzka indoeuropejskiego, p. 254.

⁶ O. Wiedemann, Das litauische Präteritum, Strassburg, 1891, p. 45–51.

⁷ J. Mikola, RSI, 1, 1908, p. 8; Urslavische Grammatik, p. 50–51.

⁸ G. Mahlow, Die langen Vocale A, E, O in den europäischen Sprachen, Berlin, 1879, p. 82.

⁹ H. Pedersen, Wieviel Laute gab es im Indogermanischen?, KZ, 36, 1900, p. 101–103.

¹⁰ B. K. Поржезинский, К истории форм спряжения в балтийских языках, Москва, 1901, p. 7.

¹¹ A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, I, p. 112.

¹² K. Būga, Priesagos *-ūnas* ir dvibalsio *uo* kilmė, RR, II, p. 340–366.

¹³ J. Endzelin, Le. *nākti* : li. *nókti* : got. *nēhv* und der Wechsel von *ē* und *ā*, KZ, 62, 1934, p. 23–28; Le. *buokstīt* und Verwandtes, Aph, 5, 1935, p. 10–13; Was ist im Altpreussischen aus ide. *ō* (und *ā*) geworden?, StB, 4, 1935, p. 133–143; Lettische Grammatik, Riga, 1922, p. 39; Latviešu valodas gramatika, p. 58–59.

¹⁴ P. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba, Vilnius, 1941, p. 47–48, 544.

¹⁵ E. Fraenkel, Die baltischen Sprachen, p. 76.

¹⁶ Я. С. Отрембский, Славяно-балтийское языковое единство, ВЯ, 5, 1964, p. 29; tačiau savo „Gramatyka języka litewskiego“ (I, Warszawa, 1958, p. 180–181) J. Otrembskis pripažino ir ide. *ō* > liet. *o*.

¹⁷ J. Endzelin, Was ist im Altpreussischen aus ide. *ō* (und *ā*) geworden? p. 136.

pažinti ide. balsių kaitą $\bar{a} : \bar{e}$ ¹⁸. Tačiau tokia apofonija su mažomis išimtimis ide. kalboms nebūdinga¹⁹, dėl to į šią J. Endzelyno mintį buvo pažiūrėta kritiškai²⁰.

Dar kiti tyrinėtojai (J. Zubatas²¹, K. Brugmanas²², H. Hirtas²³, A. Meje²⁴, N. van Veikas²⁵, Chr. Stangas²⁶, J. Safarevičius²⁷, H. Krahė²⁸, G. Ševeliovas²⁹ ir kt.) pripažino dvejopą ide. $\bar{o}$ raidą baltų kalbose: vienur jis virtęs *uo*, kitur – $\bar{a}$ (liet. *o*, lat. $\bar{a}$).

Remdamasis dvejopa ide. $\bar{o}$ raida baltų kalbose ir tuo būdu perdėdamas lietuvių kalbos archaiškumą, J. Zubatas³⁰ iškėlė mintį, kad ide. kalbinė bendrystė turėjusi du $\bar{o}$ – vieną, lietuvių kalboje virtusį *uo*, ir antrą, lietuvių kalboje davusį *o*. Vėliau, konstatavus dvejopos ide. $\bar{o}$ raidos priklausymą nuo specifinių lietuvių kalbos sąlygų, nuo šios teorijos buvo atsisakyta.

Pripažinus dvejopą ide. $\bar{o}$ raidą baltų kalbose, savaime kilo klausimas, kuriais atvejais ide. $\bar{o}$ čia virto *uo* ir kuriais – $\bar{a}$ (liet. *o*, lat. $\bar{a}$, pr. $\bar{a}$ arba *a*). H. Hirtas ir A. Meje buvo linkę manyti³¹, kad ide. $\bar{o}$, kaitaliojęs su ide. $\bar{e}$, baltų kalbose virto $\bar{a}$, o ide. $\bar{o}$, balsių kaitoje nedalyvavęs, virto *uo*. Šios nuomonės nepagrįstumą rodo tipo *brēžti* : *brúožas* balsių kaita (žr. šio darbo p. 62), taip pat ir tas faktas, kad ide. neapofoninis balsis $\bar{o}$ gana dažnai baltų kalbose atstovaujamas balsio $\bar{a}$ (žr. šio darbo p. 62).

Pastaraisiais metais ide. $\bar{o}$ (kaip ir apskritai baltų kalbų vokalizmo) raidą linksama sieti (J. Kazlauskas, V. Mažiulis³²) su akcentuacine sistema: kirčiuotoje pozicijoje ide. $\bar{o}$ rytinių baltų kalbose virtęs *uo*, prūsų dialektuose greičiausiai buvęs išlaikytas sveikas, o nekirčiuotoje pozicijoje ide. $\bar{o}$ baltų kalbose sutapęs su ide. $\bar{a}$. Teiginys, kad ide. $\bar{o}$ (ir apskritai vokalizmo) raida priklauso nuo akcentuacinės sistemos, yra paremtas gyvosios lietuvių kalbos faktais. Antai daugelyje rytų aukštaičių tarmių ide. $\bar{o}$ ir $\bar{a}$ refleksų opozicija nekirčiuotoje pozicijoje yra eliminuota: vienos rytų aukštaičių tarmės vietoj ide. $\bar{o}$ ir $\bar{a}$ čia turi *a* (pusilgį arba trumpą), kitos (pvz., apie Kupiškį ir kt.) – *o* (pusilgį arba trumpą), dar kitos (pvz., apie Raguva ir kt.) – *u* (paprastai redukuotą trumpą). Ide. $\bar{o}$ ir $\bar{a}$ refleksų opozicijos taip pat

¹⁸ J. Endzelin, Le. *nākt* : li. *nókti* : got. *nēhv* und der Wechsel von $\bar{e}$ und $\bar{a}$, p. 27.

¹⁹ A. Meillet, Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes, p. 153–168.

²⁰ E. Fraenkel, Die baltischen Sprachen, p. 78.

²¹ J. Zubatý, Zum baltischen $\bar{u}$, BB, 18, 1892, p. 241–266.

²² K. Brugmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, I, 1, p. 151–152, 158.

²³ H. Hirt, Indogermanische Grammatik, II, Heidelberg, 1921, p. 33, 180.

²⁴ A. Meillet, op. cit., p. 100–104.

²⁵ N. van Wijk, Les voyelles *uo*, *ie* en letto-lituanien et en russe, StB, 4, 1935, p. 144.

²⁶ Chr. S. Stang, Das slavische und baltische Verbum, p. 196 (išnaša).

²⁷ J. Safarewicz, Przyczynki do zagadnienia wspólnoty bałto-słowiańskiej, p. 199–202.

²⁸ H. Krahe, Indogermanische Sprachwissenschaft, I, Berlin, 1958, p. 57.

²⁹ G. Y. Shevelov, A Prehistory of Slavic, p. 150.

³⁰ J. Zubatý, op. cit., p. 241. Plg. J. Otrębski, Przyczynki słowiańsko-litewskie, I, Wilno, 1930, p. 53–54. J. Zubato teoriją į savo ide. kalbų lyginamąsias gramatikas įtraukė K. Brugmanas ir H. Hirtas, žr. K. Brugmann, op. cit., p. 151–152, 158 ir H. Hirt, op. cit., p. 33, 180.

³¹ H. Hirt, op. cit., p. 33; A. Meillet, op. cit., p. 100–104; kritines pastabas dėl H. Hirto nuomonės žr. K. Būga, RR, II, p. 242.

³² И. Казлаускас, К развитию общебалтийской системы гласных, p. 24; В. Мажюлис, Заметки по прусскому вокализму, p. 195–196; V. Mažiulis, Remarques sur le vocalisme du vieux prussien, p. 53–59.

neturi vakarų aukštaičiai apie Smalininkus (čia yra ilgas *o* su labai nežymia diftongizacija, o kartais ir aiškus diftongas *ou*) ir vakarų žemaičiai apie Priekulę (čia yra ilgas *o*)³³. Taigi nekirčiuotoje pozicijoje šiose tarmėse vietoj ide. *ō* ir *ā* egzistavo labializuotas garsas *ā* (adekvatesnis grafinis žymėjimas būtų *ā̃*); vienose tarmėse jis virto *a*, kitose – *o*, *u* ar net diftongu *ou*.

Kirčiuotoje pozicijoje ide. *ō* ir *ā* refleksų skirtumas šiose tarmėse yra išlaikomas.

Baltų kalbų medžiaga, liečiančioji ide. *ō* likimą baltų kalbose, minėtajai minčiai (apie ide. *ō* raidos priklausymą nuo akcentuacinės sistemos), atrodo, taip pat neprieštarauja: lietuvių kalboje daugeliu atvejų *uo* yra baritoninės paradigmos žodžiuose (plg. *brūožas*, *jūosta*, *plūoštas*, *rūožas*³⁴, *sūodžiai*, *ūodas*, *ūoga*, *ūolektis*, *ūosis* ir kt.). Kilnojamojo kirčio paradigmos žodžiuose (pvz., *puotà*) galėjo būti apibendrintas baritoninių linksnių (plg. acc. sing. *puōtą*) vokalizmas.

Lietuvių kalbos *o*, atitinkantis kitų ide. kalbų *ō*, gana dažnai esti nekirčiuotas (plg. *nor-ėti*, *bog-inti*, *kriog-ūoti*, *kor-ỹs*, *kor-ýtas*, *slog-à*, *slog-inti*, *sod-inti*, *tvorà*, *vilk-o*, *voraĩ*, *žmoniũ*, *žolẽ* ir kt.). Čia reikia dar turėti galvoje tokius veikšnius, kaip analogija ir apibendrinimas: nekirčiuotąjį *ō* turinčių formų vokalizmas galėjo būti apibendrintas ir formoms su kirčiuotuuoju *ō*. Taip galėjo atsirasti *o* kirčiuotoje pozicijoje. Galėjo būti ir atvirkščiai: formų su kirčiuotuuoju *ō*, dėsningai virtusiu *uo*, vokalizmas galėjo būti perkeltas į tos pat šaknies formų nekirčiuotąją poziciją. Taip galėjo atsirasti *uo* nekirčiuotoje pozicijoje. Tuo būdu pasidaro suprantamas dubletinių šaknų buvimas, plg. liet. *šuo-lis* ir *šó-k-ti*, taip pat liet. *dúo-ti*, lat. *duô-t* ir pr. *dā-t*.

Latvių kalbos žodžių *juōsta*, *uōga*, *uōlekts*, *uōsis* ir kt. laužtinė priegaidė rodo, kad šie žodžiai latvių kalboje seniau priklausė kilnojamojo kirčio paradigmai. Čia taip pat galėjo būti apibendrintas baritoninių linksnių vokalizmas.

Baltų kalbų medžiagos analizė rodo, kad ide. *ō* ir *ā*, kaip jau minėta, baltų kalbose sutapo nekirčiuotoje pozicijoje. Sutapimo rezultatas baltų kalbose, kaip ir slavų, atrodo, buvo *ā*, plg. lat. *ā* ir pr. (katekizmo dialekto) *ā* arba *a*. Kad liet. *o* yra kilęs iš senesnio *ā* (greičiausiai su nedideliu labializacijos laipsniu), rodo lietuvių kalbos tarmės ir senieji raštai (plg. M. Mažvydo katekizmo *a[ā]*), apie tai plačiau žr. šio darbo p. 56.

Vadinasi, ide. ilgųjų balsių sutapimas buvo prasidėjęs ir baltų kalbose. Priežastis, kuri sulaukė tolesnį ide. ilgųjų balsių *ō* ir *ā* sutapimą baltų kalbose, matyt, buvo ta, kad baltų *ō* (ide. *ō*) suėjo į koreliaciją su baltų *ē*, atsiradusiu kirčiuotoje pozicijoje iš *ei* ir, atrodo, iš *ai*³⁵ (plg., pavyzdžiui, liet. *piemuō* ir suomių *paimen* iš baltų **paimen*, plg. gr. *ποιμήν*). Baltų *ō* ir *ē* koreliacinę raidą rodo jų diftongizacija (plg. aukštaičių *uo* ir *ie*, žemaičių *ou* ir *ei*) ir tolesnis siaurėjimas (plg. žemaičių *ū* ir *ĩ*) lietuvių kalbos tarmėse. Susidarius šiai koreliacijai, rytinių baltų kalbų ilgojo vo-

³³ Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, p. 69, 86–87 ir žemėlapiai Nr. 29, Nr. 59.

³⁴ DLKŽ (p. 687) žodžio *rūožas* nurodo trečiąją kirčiavimo paradigmą.

³⁵ H. Hirt, Vom schleifenden und gestossenen Ton in den indogermanischen Sprachen, IF, 1, 1892, p. 32–41; J. Endzelin, Litauisch-lettische Miscellen. 1. Zum lit.-lett. *ie*, „Lietuvių tauta“, II, Vilnius, 1911, p. 284–291; FBR, 12, 1932, p. 180–181; K. Būga, RR, II, p. 90, 277; Chr. S. Stang, Ein Beitrag zum Problem vom Diphthong *ie* im Litauischen, „Die Welt der Slaven“, I, 2. Heft, 1956, p. 137–139; J. Kuryłowicz, Łotewska-litewska monoftongizacja *ai*, *ei* ≥ *ie*, BPTJ, 15, 1965; P. Skardzius, Zum Wandel *ai*, *ei* > *ie* im Litauischen, ZfslPh, 26, 1958, p. 375–382; И. Эндзелин, О происхождении литовско-латышского *ie*, ИОРЯС, 12, I, 1907, p. 40–66.

kalizmo sistema pasidarė simetrinė, joje neliko tuščių vietų, ir ilgojo balsio *ō* slinkimas prie *ā* buvo sustabdytas.

Tačiau koreliacija *ō* : *ē*₂ susidarė tik rytinių baltų kalbinėje bendrystėje (po IV – III a. pr. m. e.). Jai atsirasti prūsų kalboje, atrodo, nebuvo sąlygų, nes čia diftongas *ei* (ir *ai*) nebuvo monoftongizuotas (plg. pr. *deiws*, *ēit* ir kt.)³⁶.

Dėl tos priežasties ide. ilgųjų balsių *ō* ir *ā* sutapimas prūsų kalboje galėjo vykti ir toliau, t.y. iš nekirčiuotosios pozicijos galėjo pereiti ir į kirčiuotąją. Tiesa, prūsų kalbos rašto paminklų fragmentiškumas neleidžia pasakyti, koks buvo tikrasis ide. *ō* ir *ā* likimas prūsų kalboje. Kad čia *ō* ir *ā* opozicija galėjusi būti ir eliminuota, rodytų tokios aplinkybės:

1) vienodas ide. *ō* ir *ā* refleksų grafinis žymėjimas Elbingo žodynėlyje (grafemos *o* ir *oa*);

2) ide. *ō* ir *ā* refleksų virtimas *ū* arba *u* po lūpinių ir, atrodo, taip pat po gomuriinių priebalsių katekizmų dialekte.

Visi čia nagrinėtieji ide. *ō* ir *ā* pakitimai vyko vėlesniuose baltų kalbų raidos etapuose.

Sprendžiant baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimą, svarbu yra tai, kad baltų kalbos (rytiniai baltai neabejotinai) tebeskyrė ide. *ō* ir *ā*. Taip pat negali būti abejonių, kad baltų kalbos šiuos balsius skyrė ir seniausiais jų istorijos periodais.

Kad baltų kalbos seniausiais savo raidos periodais skyrė du ilguosius balsius, matyti iš baltiškos kilmės Pabaltijo ugrų-finų kalbų skolinių, kur baltų *ō* daugeliu atvejų perteikiamas suomių *uu* (plg. suom. *luuta* ir liet. *šluota*; suom. *kuuro* ir lat. *kuorns* „kurčias“), o baltų *ā* – suomių *uo* (plg. suom. *vuota* ir liet. *óda*, suom. *tuohi* ir liet. *tošis*, suom. *luoma* ir liet. *lomà*). Be to, iš skolinių matyti, kad baltų *ā* turėjo tam tikrą labializacijos laipsnį (suom. *uo* < **oo*).

Kaip jau buvo minėta, slavų kalbose ide. ilgųjų balsių *ō* ir *ā* refleksų opozicija išnyko.

Pastarųjų metų fonologiniai tyrinėjimai (A. Martinė, V. Žuravliovas ir kt.) parodė, kad greta ide. trumpųjų balsių *o* ir *a* ide. ilgųjų balsių *ō* ir *ā* sutapimas buvo vienas pirmųjų slavų kalbų vokalizmo sistemos pakitimų. Fonologiniais tyrinėjimais taip pat nustatyta, kad kartu su slavų kalbų priebalsių palatalizacijos procesu vyko kitas procesas – priebalsių, buvusių prieš labializuotus balsius, labializacija. Fonologinė tų procesų esmė buvo ta, kad balsiai savo diferencinius požymius „diežiškumas – bemoliškumas“ atidavė prieš einantiems priebalsiams³⁷. Ide. ilgųjų balsių *ō* ir *ā* sutapimas slavų kalbose ir yra susijęs su vienu šių procesų – su balsių delabializacija ir priebalsių labializacija. Balsių delabializacijos proceso pradžia yra laikoma *o* ir *a* neutralizacija pozicijoje po lūpinių priebalsių, t.y. grupės *po* : *pa*, *bo* : *ba*, *mo* : *ma*, *yo* : *ya*, *pō* : *pā*, *bō* : *bā*... galėjo sutapti ir nebesiskirti. Bemoliškumas yra konstitutyvinis lūpinių priebalsių požymis, ir todėl balsiams, esantiems betarpiškai po lūpinių priebalsių, jis pasidarė irrelevantinis. Balsių *o* ir *a* sutapimo rezultatas

³⁶ E. Berneker, *Die preussische Sprache*, I, Lautlehre, p. 16–18; R. Trautmann, *Die alt-preussischen Sprachdenkmäler*, Göttingen, 1910, p. 137–141; J. Endzelīns, *Senprūšu valoda*, p. 29.

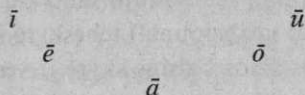
³⁷ В. К. Журавлев, *Формирование группового сингармонизма в праславянском языке*, ВЯ, 4, 1961, p. 35.

dėl disimiliatyvinės neutralizacijos turėjo būti *a*. Vėliau, kai balsių *o* ir *ō* diferencinis požymis „bemoliškumas“ atiteko prieš juos einantiems priebalsiams, balsiai *o* ir *a* sutapo ir kitose pozicijose (po dantinių priebalsių ir kt.)³⁸.

Tiksli *ō* ir *ā* sutapimo chronologija nežinoma. Aišku tik tai, kad slavų-germanų ir slavų-graikų kalbų kontaktų metu (maždaug nuo m. e. pirmųjų šimtmečių) slavų kalbos *ō* jau nebeturėjo: germanų ir graikų kalbų ilgas uždaras *ō* slavų kalbose perteikiamas balsiu *ū*, plg. s. sl. *bukъvi* „raidės“ iš got. *bōkōs* „knygos“, s. sl. *Solomunъ* iš gr. *Σολομών*.

Galima manyti, kad prieš ide. *ō* ir *ā* refleksų opozicijos neutralizaciją slavų kalbos turėjo šiuos balsius sveikus. Tai, gal būt, rodo ir kai kurie skirtingi jų refleksai galūnėse. Antai ide. kalbinės bendrystės *o* kamieno vienaskaitos naudininkas turėjo galūnę **-ōi*, *ā* kamieno — **-āi*. Jeigu šios galūnės dėl *ō* ir *ā* opozicijos neutralizacijos fonetiškai būtų sutapusios, abiem kamienams turėtume tą pačią galūnę. Tačiau taip nėra, nes senosios slavų kalbos *o* kamienas čia turi *-u* (plg. *rab-u*), *ā* kamienas — *ě* (plg. *žen-ě*).

Pirminė slavų, kaip ir baltų, kalbų ilgųjų balsių sistema greičiausiai buvo tokia:

Ir baltų, ir slavų kalbos šią trikampę sistemą paveldėjo iš ide. kalbinės bendrystės šiaurės arealo dialektų (plg., pvz., visiškai tokią pat germanų kalbų pirminę ilgųjų balsių sistemą) ir pirmaisiais savo nepriklausomos egzistencijos šimtmečiais tebeturėjo greičiausiai nepakeistą.

Kadangi baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių problema yra baltų ir slavų dialektų santykių, egzistavusių tarp jų pirmaisiais šimtmečiais po išsiskyrimo iš ide. kalbinės bendrystės, problema, tai savaime aišku, kad ide. *ō* ir *ā* opozicijos išlaikymo baltų kalbose ir jos eliminavimo slavų kalbose negalima laikyti nei baltų-slavų kalbinės vienybės teorijos argumentu, nei kontraargumentu. Balsių *ō* ir *ā* likimas charakterizuoja vėlyvesnius baltų ir slavų kalbų raidos etapus ir jos tendencijas.

Tolesnei ide. *ō* ir *ā* raidai baltų ir slavų kalbose buvo bendra tai, kad ilgieji balsiai turėjo polinkį sutapti. Šia ypatybe baltų ir slavų kalbos įeina į tą patį arealą, kuriam priklauso germanų ir indų-iranėnų kalbos.

Tačiau ide. *ō* ir *ā* likimu baltų ir slavų kalbos taip pat smarkiai ir skiriasi. Slavų kalbose ide. ilgieji balsiai sutapo visur, o baltų kalbose — tik nekirčiuotoje pozicijoje. Iš ide. kalbinės bendrystės paveldėtą ilgųjų balsių skirtumą baltų (rytinių baltų neabejotinai) kalbos išlaikė ligi pat šių dienų (liet. *uo* : *o*, lat. *uo* : *ā*).

Baltų ir slavų kalbos skiriasi ne tik ide. ilgųjų balsių raidos rezultatais, bet ir pačiomis ilgųjų balsių sistemų raidos tendencijomis. Baltų kalbų ilgųjų balsių sistema turėjo polinkį siaurėti ir labializuotis, ir dėl to baltų *ō* ir *ē* lietuvių kalboje virto *uo* ir *ie*, o baltų *ā* ir *ē* pasikeitė į *o* ir *ė*. Slavų kalbose, atvirkščiai, buvo žymi ilgųjų balsių sistemos platinimo ir delabializacijos tendencija. Dėl to slavų *ō* ir *ū* virto balsiais *a* ir *y*.

³⁸ В. К. Журавлев, *op. cit.*, p. 35–36.

Ide. diftongo *eu* raida

Koks buvo ide. diftongo *eu* refleksas baltų ir slavų kalbose, dar nėra galutinai išaiškinta.

Vienais atvejais ide. diftongą *eu* (*ēu*) atspindi baltų (rytinių) *jau* ir slavų *ju* (iš slavų **jau*), plg.:

liet. *liaukà* ir *liáuuka* (Karsakiškis, Panevėžys), pl. *liaũkos* „tokia kiaulių liga“, *liaũkti* „bėgti, gausiai tekėti“, lat. *ļauka* ir *laukas*¹ „kiaulių liga“: gr. λεύκη „išbėrimas“ (ši žodį, manoma, iš baltų yra pasiskolinę suomių, plg. suomių *leuka* „smakras“²; tai rodytų, kad skolinimosi metu baltai tebeturėjo *eu*);

liet. *liaupsė*, acc. sing. *liaũpsę* (iš **leub-s-*), s. sl. *ljubъ* „mielas“: got. *liufs*, s. vok. aukšt. *liob* „mielas“ (got. *iu*, s. vok. aukšt. *io* iš ide. *eu*);

liet. *liáudis* ir *liaudžià*, acc. sing. *liaũdžią* (Valkininkai, Rodūnia), lat. pl. *ļaudis* ir dial. *ļauži*, s. sl. *ljudьje* „žmonės“, s. rus. *ljudъ* „liaudis“: s. vok. aukšt. *liut* „žmonės“ (*iu* iš ide. *eu*);

liet. *siaũras*, lat. *šàurs*: gr. εὐριπρος „sasiauris“ (gr. εὐ- gali būti iš **seu-*);

liet. *šiáurė* (iš **kēu-r-*): s. rus. *sěverъ* (iš **k'ēu-er-*).

Yra nemaža atvejų, kur kitų ide. kalbų diftongui *eu* baltų kalbose atliepia *au*, o slavų – *u* (iš slavų **au*), plg.:

liet. *baũsti*: s. sl. *bljusti* „stebėti, suvokti“, gr. πέρθομαι „suvokiu, patiriu“, got. *ana-biudan* „įsakyti, įpareigoti“ (got. *iu* iš ide. *eu*);

liet. *naũjas*, pr. *nauns*, liet. **navas* (kalbininkų atstatyta forma iš kaimo vardo *Nav-ikai* ir pavardės *Nav-ikas*): got. *nijis*, gr. νέος „naujas, jaunas“ (iš **νεFος*), het. *neya-*; tačiau s. sl. *novъ*, lot. *novus*, galų (vietovardis) *Novio-dūnum* (plg. liet. *Naujāmiestis*) rodo buvus ide. **nou-*;

liet. *laũkas* ir *láuukas* „baltu snukiu ar balta kakta gyvulys“, lat. *làuks*: gr. λευκός „baltas“ (iš baltų ši žodį yra pasiskolinę suomių, plg. suomių *laukki* „balta dėmė gyvulys“, kuris šaknyje turi diftongą *au*);

liet. *raũdas*, lat. *raũds*, s. sl. *ruda* „metalas“, rus. *румянный* (rus. *rum-* iš **raud-m-*): s. angl. *réod* „rausvas“, gr. ῥεῦθω „raustu“.

Jau čia pateikta medžiaga rodo, kad nelengva tiesiai pasakyti, koks buvo ide. *eu* refleksas baltų ir slavų kalbose – liet. *jau* ir sl. *ju* ar liet. *au* ir sl. *u*.

Vieni tyrinėtojai (J. Šmitas³, G. Uljanovas⁴, E. Bernekeris⁵, V. Poržezin-

¹ K. Širvydo forma *laukos* (C. Szyrwid, *Dictionarium trium lingvarum*, Quinta editio, Vilnae, 1713, p. 136), patekusi į K. Miulenocho – J. Endzelyno ir E. Frenkelio žodynus (K. Müllenaucha Latviešu valodas vārdnīca. Redigējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns, II, Rīgā, 1925–1927, p. 426; E. Fraenkel, LEW, p. 361), greičiausiai taisytina į *liaukos*, nes: 1) iš kitur forma *laukos* (su kietu *l-*) nežinoma, 2) trečiajame K. Širvydo žodyno leidime (C. Szyrwid, *Dictionarium trium lingvarum*, Tertia editio, Vilnae, 1642, p. 157, 528) yra *Laukos* (= *liaukos*). Žr. K. Pakalka, *Konstantino Širvydo žodyno „Dictionarium trium lingvarum“ lietuviškų žodžių registras* (LTSM MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, 1964, mašinraštis).

² Kai kurie tyrinėtojai (E. Nieminenas, Y. Toivonenas) suom. *leuka* baltiškumą neigia, žr. A. Sabaliauskas, *Baltų ir Pabaltijo suomių kalbų santykiai*, LKK, 6, 1963, p. 121.

³ J. Schmidt, *Was beweist das e der europäischen Sprachen für die Annahme einer einheitlichen europäischen Grundsprache?*, KZ, 23, 1877, p. 352–353.

⁴ Г. Ульянов, *Основы настоящего времени в старославянском и литовском языках*, Варшава, 1888, p. 36, 64, 100.

⁵ E. Berneker, *Von der Vertretung des eu im baltisch-slavischem Sprachzweig*, IF, 10, 1899, p. 145–167; plg. AfslPh, 25, 1903, p. 487.

skis⁶, E. Cupica⁷, J. Endzelynas⁸, H. Pedersenas⁹ ir kt.) manė, kad ide. *eu* baltų kalbose dėsningai virtęs *jau*, o slavų – *ju*. H. Pedersenas pridūrė, kad vien žodžio *liaukà* (plg. gr. λᾱύκη) esą pakanka įrodyti, jog ide. *eu* lietuvių kalboje virto *jau*¹⁰.

Kadangi ide. *eu* virtimas liet. *jau* minėtų tyrinėtojų buvo laikomas dėsningu, tai visi tie atvejai, kur lietuvių (ir kitų baltų) *au* atitinka kitų ide. kalbų *eu*, turėjo, anot jų, būti išimtys. Todėl reikėjo rasti būdų jiems paaiškinti.

Patyrinėjęs šį klausimą, V. Poržezinskis priėjo išvadą¹¹, kad baltų kalbinėje bendrystėje minkštieji priebalsiai prieš *eu*, veikiami priebalsių, stovėjusių prieš *u* (čia jie buvo kieti), dalyje žodžių buvę pakeisti kietais. Tokiu būdu grupė „minkštasis priebalsis + diftongas *eu*“ lietuvių ir latvių kalbose virto grupe „minkštasis priebalsis + diftongas *au*“, o prūsų kalboje – grupe „minkštasis priebalsis + diftongas *eu*“. Grupė „kietasis priebalsis + diftongas *eu*“ virto grupe „kietasis priebalsis + diftongas *au*“. Šiai V. Poržezinskio nuomonei pritarė E. Bernekeris¹², nurodydamas, kad taip galima paaiškinti daugelį išimčių, kur *au* yra vietoj laukiamoj *jau*.

Visai kitaip *au* kilmę bandė aiškinti H. Pedersenas¹³. Žodyje *tautà*, jo nuomone, *t...* galėjęs pasikeisti į *t...* dėl antrojo *t* asimiliuojamojo poveikio. Žodis *lau̯kas* balsį *o* galėjęs gauti iš kito tos pat šaknies žodžio. O *naũjas* vietoj **niaujas* galėjęs atsirasti disimiliacijos arba kitokiu būdu.

Lygiai taip žodžio *tautà* diftongo *au* atsiradimą dar 1907 m. aiškino E. Cupica¹⁴.

Šie *au* vietoj laukiamoj *jau* atsiradimo aiškinimai nėra visai pavykę. Antai V. Poržezinskis neįrodė, kodėl vienur minkštieji priebalsiai buvo pakeisti kietais, o kitur – ne. Jo koncepcija nepaaiškina, kodėl, pavyzdžiui, pr. *peuse* nevirto **pause*, nors baltų kalbinėje bendrystėje greta egzistavo žodis, kuriame *p-* prieš *u* buvo kietas (plg. liet. *pušis*). Pagal V. Poržezinskio koncepciją tokio pakeitimo kaip tik ir reikėtų laukti. Kad žodyje *tautà* būtų asimiliacijos, kaip teigia E. Cupica ir H. Pedersenas, žinoma, manyti galima, bet pagrįsti faktais sunku.

O. Videmanas¹⁵, K. Johansonas¹⁶, J. Mikola¹⁷, A. Mejė¹⁸ ir kt. manė, kad *jau* baltų kalbose atsiradęs tik iš ide. *ēu*, o dvibalsis *au* atspindįs ide. *eu*. Slavų kalbose, jų nuomone, *ju* galėjęs atsirasti tiek iš ide. *ēu*, tiek ir iš ide. *eu*. Šių tyrinėtojų nuomonei prieštarauja daugelis lietuvių kalbos pavyzdžių, kur *jau* yra kilęs iš ide. trumpojo diftongo *eu*.

Kriterijų, leidžiantį susekti, kur ide. *eu* virto *jau* ir kur – *au*, bandė nustatyti J. Zubatas¹⁹. Jo nuomone, ide. *eu* baltų ir slavų kalbose virtęs *jau* resp. *ju* prieš priešakinės eilės balsius, o prieš užpakalinės eilės balsius jis pasikeitęs į *au* resp. *u*.

⁶ В. Поржезинский, К истории форм спряжения в балтийских языках, Москва, 1901, p. 79–80.

⁷ E. Zupitza, Lit. *naũjas*, KZ, 40, 1907, p. 250–251.

⁸ И. Эндзелин, Славяно-балтийские этюды, p. 79.

⁹ H. Pedersen, Lit. *IAU*, StB, 4, 1934–1935, p. 150–154.

¹⁰ H. Pedersen, op. cit., p. 152.

¹¹ В. Поржезинский, op. cit., p. 80.

¹² E. Berneker, AfsIph, 25, 1903, p. 489.

¹³ H. Pedersen, op. cit., p. 150–154.

¹⁴ E. Zupitza, op. cit., p. 254–255.

¹⁵ O. Wiedemann, Das litauische Präteritum, p. 17–18, 32, 184.

¹⁶ K. Johansson, Indische Etymologien, IF, 8, 1897, p. 172 (išnaša).

¹⁷ J. Mikola, Urslavische Grammatik, I, p. 57–61.

¹⁸ A. Meillet, Le traitement de **-eu-* en letto-lituanien, BSL, 25, 1924, p. 174–175.

¹⁹ J. Zubatý, AfsIph, 20, 1898, p. 396–397.

J. Zubato aiškinimui, šiek tiek jį modifikavęs, pritarė J. Endzelynas²⁰. Jo nuomone, baltų kalbų *au* atsiradęs iš ide. *eu* greičiausiai ne prieš visus užpakalinės eilės balsius, bet tik prieš kirčiuotus, plg. J. Endzelyno duodamus pavyzdžius liet. *tautà* ir got. *þiuda* (-d- iš -t- rodo, kad šie žodžiai iš seno buvo kirčiuojami galūnėje), liet. *laūkas* ir gr. *λευκός*.

J. Zubato ir J. Endzelyno koncepcija²¹ nepaaiškina tokių lietuvių kalbos faktų, kur *jau* yra prieš užpakalinės eilės balsius, plg., pavyzdžiui, *liaukà*, *siaūras*, *kiāuras*, *kiāutas* ir kt. Be to, diftongas *jau* neretai pasitaiko ir tuose žodžiuose, kurie turi pastovų šaknies kirtį, plg. *kiaūlė*, *kiaūšis*, *liāudis*, *šiāurė* ir kt.

E. Bernekeris²², E. Cupica²³, K. Būga²⁴, G. Ševeliovas²⁵ ir kt. buvo linkę manyti, kad baltų kalbų diftongas *au* esąs kilęs iš ide. diftongo, turėjusio kitą balsių kaitos laipsnį, negu diftongas *eu*. Balsių kaitos galimybės neatmetė ir J. Endzelynas²⁶. Tokiu būdu, pavyzdžiui, liet. *tautà* reikėtų kildinti ne iš ide. **teutā*, bet iš ide. **toutā* arba **təutā*.

Atskirai reikia paminėti J. Otrembskio nuomonę²⁷, pagal kurią normalusis ide. diftongo *eu* kontinuantas (rytinių) baltų kalbose esąs *au* su prieš einančiu kietu priebalsiu. Slavų kalbose dėl ankstyvos priebalsių palatalizacijos prieš priešakinės eilės balsius ide. *eu* virtęs **jau* (iš kurio vėliau atsirado *ju*). Kadangi ide. diftongas *eu* baltų kalbose kitęs prieš priebalsių palatalizaciją (t.y. priebalsiai prieš priešakinės eilės balsius ir prieš jotą turėję dar būti kieti), tai diftongas, kuriuo virtęs *eu*, turėjęs būti *au* su prieš jį esančiu kietu priebalsiu. J. Otrembskis čia vieną hipotetinių dalyką (*eu* virtimas *au*) grindžia kitu taip pat hipotetiniu dalyku (priebalsių kietumas ir jų palatalizacija). Jo koncepcijai prieštarauja daugelis lietuvių ir latvių kalbų žodžių, kurių diftongas *jau* aiškiai yra kilęs iš ide. *eu*.

Baltų ir slavų kalbose gana dažnai pasitaiko atvejų, kur ta pati šaknis turi du variantus — vieną su *jau*, antrą su *au* (slavų *ju* ir *u*). Liet. *kiāunė* ir lat. *caune* (c- iš **kj-*) šaknyje turi *jau*, o pr. *caune* ir rus. *кунá* — *au*. Vienos slavų kalbos turi *ju* (plg. s. rus. *pljuča* „plaučiai“ ir s. ček. *plúče*), o kitos — *u* (plg. s. sl. *plušta* ir lenk. *pluca*). Baltų kalbų pavyzdžiai rodo, jog čia yra *o* laipsnio šaknies vokalizmas, plg. liet. *plaūčiai*, lat. *plāušas* ir pr. *plauti*. Jeigu pripažintume, kad baltų ir slavų kalbose ide. *eu* tam tikrais atvejais dėsningai virto *au* resp. *u*, tai šie faktai verčia manyti, jog šis virtimas vyko labai vėlai, jau atskirose kalbose. Savaime suprantama, kad taip būti negalėjo. Suomų skolinys *laukki* rodo, kad baltų ir ugrų-finų kontaktų metu baltų kalbos *jau* turėjo *au* vietoj kitų ide. kalbų *eu*.

²⁰ И. Эндзелин, Славяно-балтийские этюды, р. 83; J. Endzelin, Lettische Grammatik, р. 40–41.

²¹ Šią koncepciją pripažino V. Vondrakas ir A. Vajanas, W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, I, р. 41; A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, I, р. 122–124.

²² „Die wenigen Fälle, wo *au*, *u* zu entsprechen scheinen, lassen sich durch die Annahme anderen Ablauts bei Seite schaffen“, — E. Berneker, IF, 10, 1899, р. 167.

²³ E. Zupitza, op. cit., р. 250–251.

²⁴ K. Būga, RR, II, р. 348.

²⁵ G. Y. Shevelov, A Prehistory of Slavic, р. 272–275.

²⁶ И. Эндзелин, Славяно-балтийские этюды, р. 82; J. Endzelin, Lettische Grammatik, р. 41.

²⁷ J. Otrembski, LP, 4, 1953, р. 308–312; Я. С. Отрембский, Славяно-балтийское языковое единство, ВЯ, 5, 1954, р. 31–32.

Jeigu manytume, kad ide. *eu* kitimas baltų ir slavų kalbose buvo dėsningas procesas ir vyko jis baltų ir slavų kalbinėse bendrystėse, tai jokių būdu negalėjo vienos kalbose atsirasti *jau* resp. *ju*, o kitose – *au*.

Toks įvairavimas rodo, kad arba *o* vokalizmas buvo paveldėtas iš ide. kalbinės bendrystės, arba jis atsirado atskirose kalbose struktūrinės analogijos keliu. Kadangi, pavyzdžiui, greta pr. *caune* nebuvo formos su kitu balsių kaitos laipsniu ir dėl to struktūrinė analogija nebuvo galima, tai prūsų kalbos žodis galėjo kilti tik iš šaknies **kou-*.

Baltų (ir slavų) kalbose ide. *eu* virtus *jau*, susidarė balsių kaita *jau* : *au* : *u* (ide. *eu* : *ou* : *u*). Daugeliu atvejų minkštasis priebalsis išstūmė kietąjį, buvusį prieš *u* laipsnį. Pavyzdžiui, liet. *griūti* vietoj laukiamojo **grūti* atsirado pagal *griūti* < **grēu-*. Minkštasis priebalsis buvo apibendrintas ir tose formose, kuriose dėl balsių kaitos buvo atsiradęs *o*, plg. *grióvė* vietoj laukiamojo **grové* < **grōu-*²⁸.

Galima įsivaizduoti ir atvirkščią procesą: kietasis priebalsis, buvęs prieš *u* laipsnį, galėjo išstumti minkštąjį priebalsį. Antai galima manyti, kad lat. *laukas* (su kietu *l-*) vietoj **liaukas* atsirado pagal tokį baltų žodį (plg. pr. *luckis* „skiedra“), kur kietasis *l-* buvo dėsningas. Tačiau taip manyti neleidžia tokie žodžiai, kaip pr. *peuse* ir liet. *pušis*, pr. *caune* ir liet. *kiáunė*. Nors baltų kalbinėje bendrystėje greta *peuse* egzistavo ir *pušis*, tačiau dėl to *peuse* nevirto **pause*. Dėl analogijos taip pat ir pr. *caune* negalėjo atsirasti iš **kiaune*, nes nėra žodžio, kur priebalsis būtų buvęs prieš *u* laipsnį.

Visa tai rodo, kad *jau* kaitaliojimąsi su *au* tokio tipo žodžiuose, kaip liet. *kiáunė* : pr. *caune*, reikia aiškinti fonomorfologinėmis priežastimis.

Šią išvadą remia, gal būt, ir baltiškos kilmės suomių kalbos skoliniai. Galima manyti, kad žodžius *leuka* ir *laukki* suomiai skolinosi vienu metu, nes abu jie yra susiję su gyvo daikto ypatybių pavadinimais. Šie skoliniai rodo, kad skolinimosi metu 1) baltų kalbose jau egzistavo *au* vietoj kitų ide. kalbų *eu* ir 2) diftongas *eu* dar nebuvo virtęs *jau*. Diftongas *eu* virto *jau* daug vėliau, negu *eu* perėjo į *au*. Taigi procesai *eu* > *au* ir *eu* > *jau* greičiausiai nebuvo susiję nei chronologiškai, nei struktūriškai.

Minėti faktai, atrodo, leidžia dalį baltų ir slavų kalbų žodžių, turinčių *au* resp. *u* vietoj kitų ide. kalbų *eu*, kildinti iš *o* laipsnio šaknies, plg.:

**kēu-g-* : liet. *kiáugė* ir **kōu-g-* : liet. *káugė*, lat. *kāudze*, s. isl. *haugr* „kalva“;

**kēu-n-* : liet. *kiáunė*, lat. *caúne* ir **kōu-n-* : pr. *caune*, rus. *кунá*;

**leu-k-* : gr. *λευκός*, got. *liuha* „šviesa“ ir **lou-k-* : liet. *laũkas*, lat. *lāuks*, lot. *lūc-idus* „šviesus“, gr. *λοῦσσον* (-σσ -iš **-kj-*) „balta eglės šerdis“;

**leu-k-* : liet. *liaukà*, *liaũkti*, lat. *lauka*, gr. *λεύκη* ir **lou-k-* : lat. *laukas*;

**leu-/*lēu-* : liet. *liáutis*, *liav-ónas*, lat. *laūt* „leisti“, ček. *leviti* „atleisti“, got. *lēwjan* „palikti likimo valiai“ ir **lou-/*lōu-* : liet. *lavónas*, pr. *au-laūt* „mirti“;

**pleu-* : s. rus. *pljuča* „plaučiai“, s. ček. *pljúče*, gr. *πλεῦμων* ir **plou-* : liet. *plaũčiai*, lat. *plāušas*, pr. *plauti*, s. sl. *plušta*, lenk. *pluca*;

**reu-d-* : s. angl. *rēod* „rausvas“, gr. *ῥεῦθω* „raustu“ ir **rou-d-* : liet. *raũdas*, *raud-ónas*, lat. *rauds*, s. sl. *ruda* „rūda“, rus. *румяный* (*rum-* iš **raud-m-*);

**sreu-* : liet. *sriaumuõ*, gr. *ῥεῦμα* „srovė“ (*ῥ-* iš **sr-*) ir **srou-* : liet. *srav-ėti*, *sraumuõ*, lat. *strāume*, s. rus. *strumenʹ* „upelis“ (*stru-* iš **srau-*);

²⁸ Gal dėl panašių ir kitokių nelabai aiškių priežasčių vienos lietuvių kalbos tarmės (kai kuriose formose) *r* turi minkštą, o kitos – kietą, žr. Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, p. 153–156.

**teut-* : got. *þiuda* „tauta“, ilirų (asmenvardis) *Teuta* ir **tou-t-* : liet. *tautà*, lat. *tàuta*, pr. *tauto*, oskų *touto* „valstybė“, kimrų *tūd* „šalis“ (*tū-* iš **tou-*), s. air. *tuath* „tauta“ (*tua-* iš **tou-*).

Reikia pridurti, kad tik dalis baltų ir slavų kalbų žodžių su šaknies *o* vokalizmu gali siekti ide. kalbinės bendrystės laikus. Tai pasakytina, pavyzdžiui, apie lietuvių kalbos žodį *tautà* ir jo giminaičius: vieni ide. dialektai galėjo turėti **teu-* laipsnį, o kiti – **tou-* laipsnį. Tačiau daugumos žodžių variantai su *e* ir *o* balsių kaitos laipsniais galėjo susidaryti jau baltų ir slavų kalbose, nes balsių kaita baltų kalbose (pavyzdžiui, lietuvių kalboje) tebėra gyva ir šiandien. Antai vieni baltų dialektai turėjo žodį *kiáunė* su *e* balsių kaitos laipsniu, o kiti – su *o* balsių kaitos laipsniu (plg. pr. *caune*).

Kai kuriuose lietuvių kalbos žodžiuose diftongas *au* iš tikrųjų gali būti vietoj ide. *eu*. Tokios esamojo laiko formos, kaip *keičia*, *sėja* (*pasaką*) ir kt., kurių šaknis turi *e* laipsnio vokalizmą, rodo, kad ir formose *baūdžia*, *plaūkia*, *smaūkia* turi būti *e* laipsnio vokalizmas, nes *o* laipsnio vokalizmą paprastai turi iteratyviniai-kauzatyviniai veiksmažodžiai, plg. *kaityti*, *sakyti* ir *baūdinti*, *plaukyti*, *smaukyti*. Kad senasis šaknies diftongas šiose esamojo laiko formose buvo *eu*, rodo ir atitinkami kitų ide. kalbų žodžiai, plg. liet. *baūdžia* ir s. sl. *bljusti*, liet. *plaūkia* ir s. vok. aukšt. *fliogen* „lėkti“ (*io* iš *eu*), liet. *smaūkia* ir s. skand. *smjūga* „spraustis, smukti“ (*ju* iš *eu*). Senųjų formų **beudja*, **pleukja* ir **smeukja* šaknies diftongas *eu* buvo pakeistas *au* ne todėl, kad ide. *eu* baltų kalbose būtų dėsningai virtęs *au*, bet, matyt, todėl, kad šių esamojo laiko formų vokalizmas prisitaikė prie kitų tos pat šaknies formų su *o* vokalizmu.

Vadinasi, galima manyti, kad, be kelių veiksmažodžių, kuriuose *ou* vietoj senesniojo *eu* greičiausiai atsirado analogijos būdu, ide. diftongas *eu* baltų (ir slavų) kalbose nevirto *au*. Visi tie baltų ir slavų kalbų žodžiai, kurių šaknyje yra *au* resp. *u* vietoj kitų ide. kalbų *eu*, greičiausiai yra kilę iš formų su *o* laipsnio vokalizmu.

Ide. diftongas *eu* baltų ir slavų kalbose dėsningai virto *jau* resp. *ju*. Šis fonetinis reiškinys yra laikomas baltų ir slavų kalbų inovacija, rodančia glaudžius tų kalbų santykius ir remiančia baltų-slavų kalbinės vienybės teoriją.

Ide. *eu* vartimą *jau* resp. *ju* laikyti baltų-slavų kalbinės vienybės argumentu galima tik tuo atveju, jeigu ide. *eu* būtų virtęs *jau* resp. *ju* baltų-slavų vienybės metu. Tačiau nėra, atrodo, jokio pamato šį fonetinį reiškinį laikyti tokiu senu.

Negalima tikrai pasakyti, kad ide. *eu* virtimas *jau* būtų bendrabaltiškas. Iš prūsų kalbos paminklų sunku spręsti, koks ide. diftongo *eu* refleksas buvo prūsų kalboje. Tipo *bleusky* Elbingo žodynėlio parašymai yra dviprasmiški. Vieni tyrinėtojai mano²⁹, kad parašymas *eu* žymi diftongą *au* po suminkštinto priebalsio. Taigi ir prūsų kalboje ide. *eu* virtęs *jau*. R. Trautmanas atkreipia dėmesį ir į panašų *jau* rašymą senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, pvz., *gereus* vietoj *geriaus* M. Daukšos raštuose³⁰. Kiti laikosi tos nuomonės³¹, kad prūsų *eu* iš tikrųjų ir žymi diftongą *eu*, bet ne *jau*. Pagal juos prūsų kalboje ide. *eu* išlaikytas nepakeistas.

²⁹ R. Trautmann, Die altpreussischen Sprachdenkmäler, p. 148–149; J. Endzelīns, Prūsų tekstu grafika, FBR, 15, 1935, p. 97–98; Senprūsų valoda, p. 30; V. Mažiulis, Prūsų kalbos paminklai, Vilnius, 1966, p. 54–55.

³⁰ R. Trautmann, op. cit., p. 148.

³¹ J. Otrębski, LP, 4, 1953, p. 308–312.

Visų tyrinėtojų, kaip argumentas, minimas pr. *iaukint* (= liet. *jaukinti*), kuris, esą, rodo, kad prūsų kalboje ide. *eu* taip pat virto *jau*. Tačiau tas argumentas yra nepatikimas, nes to žodžio galėjo būti ir šaknis **ouk-* (ne **euk-*). Šaknies *o* vokalizmas kaip tik ir tinka veiksmažodžio pr. *iaukint* ir liet. *jaukinti* kauzatyvinei reikšmei. Kad *j-* čia gali būti protetinis, rodo s. sl. *učiti* (*u-* iš **au-*) ir s. ind. *ókah* „namas“.

Žodžiai, kurie Elbingo žodynėlyje rašomi su digrafu *eu* (*ew*), yra tokie: *bleusky* 286, *geauris* 757 (plg. liet. *giaurys* LKŽ, III, 282), *gleuptene* 247, *keutaris* 762, *keuto* 156, 497 (plg. liet. *kiąutas*), *peuse* 597, *skewre* 685 (plg. liet. *kiaulė*). Krinta į akis tas faktas, kad čia prieš šį digrafą niekad nebūna grafemų *i*, *y* ar *g*, kurias būtų galima interpretuoti kaip priebalsių minkštumo ženklus. Tokio grafinio žymėjimo kaip tik ir lauktume, jei prūsų kalba šiuose žodžiuose būtų turėjusi junginį *iau*. Tiesa, minėtos grafemos Elbingo žodynėlyje kartais pasitaiko ir prieš priešakinės eilės balsius, plg. *plieynis* 38 greta *pleynis* 75. Dėl to atkreiptinas dėmesys į žodžio *keuto* rašymą: abu kartus jis yra užfiksuotas vienodai, t. y. su digrafu *eu*. Visa tai lyg ir rodytų, kad minėtuose Elbingo žodynėlio žodžiuose būta diftongo *eu*.

Remiantis tuo, kad prūsų kalboje junginys **sj* virto *š* (plg. *schuwikis* 496, *schumeno* 507, *schutuan* 471), paprastai linkstama manyti, kad prūsų kalboje *j* iškrito ir po kitų priebalsių (dantinių, gomurinių), tuos priebalsius suminkštines³². Tačiau kai kurie parašymai, ypač grafemos *g* vartojimas, lyg ir rodo, kad čia vis dėlto yra žymimas garsas *j*, antai plg. *angurgis* 565, *ansalgis* 506, *kargis* 410, *saligan* 468, *wargien* 525 (plg. *cugis* 518 = liet. *kūjis*, kur grafema *g* žymi garsą *j*). Labai jau abejotina, kad čia grafema *g* žymėtų priebalsių minkštumą³³. Kaip rodo lietuvių ir latvių kalbos, *j* nebūtinai turėjo kartu iškristi visose pozicijose: vienur (pvz., po *t*, *d*) jis iškrito anksčiau, kitur (pvz., po lūpinių priebalsių) – vėliau, vienur to kritimo rezultatas buvo vienoks, kitur – kitoks. Todėl junginio **sj* pakitimas dar visai nerodo, kad būtų pakitę ir kitų priebalsių junginiai su *j*. Tiesa, ir patys „jotinės“ priebalsių palatalizacijos koncepcijos atstovai visiškai nepaneigia, kad po lūpinių priebalsių *j* prūsų kalboje dar tebeegzistavo³⁴. Šiuo atveju Elbingo žodynėlio grafika yra tokia: *piuclan* 547 (žodžio pradžioje), *kalabian* 424, *tarbio* 325, *knapios* 268, *wupyan* 9, *wormyan* 465, *samyen* 235, *claywio* 375, *perwios* 281. Aiškinantis, ar prūsų kalboje dar buvo diftongas *eu*, ar vietoj jo prūsų dialektai jau turėjo *iau*, ne tiek svarbu, ką žymi parašymai *bia*, *bio*, *piu*, *pjo*, *pya*, *mya*, *mye* ir *wio*: lūpinio priebalsio junginį su *j* ar palatalizuotą lūpinį priebalsį prieš užpakalinės eilės balsius. Svarbu tai, kad šios pozicijos grafinis pavaizdavimas skiriasi nuo analoginės žodžio *peuse* pozicijos grafinio pavaizdavimo: jeigu diftongas *eu* prūsų kalboje būtų virtęs *iau*, tai ir čia (t. y. žodyje *peuse*) lauktume tokio pat lūpinio priebalsio (su *j* ar palatalizuoto) prieš užpakalinės eilės balsį grafinio pavaizdavimo (**piau*, **pyau* ar **pyeu*). Ar skirtingas grafinis pavaizdavimas neatspindi tik skirtingo fonetinio komplekso (aukščiau pateiktuose pavyzdžiuose *pja* ar *p'a...*, o žodyje *peuse-pe*)? Kalbant apie prūsų kalbos paminklų grafikos fonetinę interpretaciją, verta prisiminti dar ir tai, kaip J. Endzelynas aiškina II katekizmo parašymą *pyienkts*. Jis spėja, kad

³² J. Endzelīns, Prūšu tekstu grafika, p. 96–98; T. Milewski, Przyczynki do gramatyki pruskiej, „Slavia Occidentalis“, 15, 1936, p. 102–108; V. Mažiulis, op. cit., p. 54–55.

³³ Plg. abejotina J. Endzelyno žodžio *wargien* aiškinimą: „i te vėl iesprausts aiz *g* varbūt tãpēc, lai *g*-burtu te kas nelasitu ka vėlãro balsĩgo slãdzeni“, – J. Endzelīns, op. cit., p. 97.

³⁴ J. Endzelīns, op. cit., p. 98; V. Mažiulis, op. cit., p. 55.

čia, po lūpinio priebalsio, galėjęs atsirasti *j*³⁵. Taigi *j* galėjo būti žymimas net prieš priešakinės eilės balsius.

Visiškai analogiškai prieš užpakalinės eilės balsius Elbingo žodynėlyje žymimi ir kiti priebalsiai (su *j* ar palatalizuoti), plg. *maldian* 438, *median* 586, *medione* 699, *brunynos* 419, *dragios* 386 ir kt. Panašiai jie turėtų būti žymimi ir žodžiuose *keutaris*, *keuto*, *skewre*, *geauris*, jeigu čia tie priebalsiai būtų prieš užpakalinės eilės balsius. Be to, atkreiptinas dėmesys į tą faktą, kad Elbingo žodynėlyje grafemos *i*, *y* po priebalsių prieš priešakinės eilės balsius paprastai nerašomos (plg. *deywis* 1, *deynayno* 5, *metis* 166 ir t.t.), išskyrus, žinoma, vieną kitą atvejį (kaip antai *pleynis* 38 greta *pleynis* 75, *geytye* 339 ir kt.). Taigi ir minėtuose žodžiuose, turinčiuose digrafą *eu* (*ew*), greičiausiai būta priešakinės eilės balsio, vadinasi, ir diftongo *eu*.

Kartu paaiškėja, kad nėra ir tikrų duomenų, kurie rodytų ide. *eu* virtimą dvibalsiu *jau* buvus bendrabaltišku reiškiniu.

Ide. diftongo *eu* pakitimo metu baltų (rytinių) ir slavų kalbose buvo susidariusios visai skirtingos fonologinės situacijos: baltų kalbose tas pakitimas buvo susijęs su vienais fonologiniais procesais, o slavų kalbose — su visai kitais.

Fonetinis *eu* virtimas *jau* suponuoja balsio *e* pozicijoje prieš *u* praplatėjimą ir suužpakalėjimą (pirmiausia, atrodo, ten, kur tas balsis turėjo akūtinę priegaidę), t.y. *e*→*ä*. Kad toks fonetinis reiškinytis yra galimas, rodo lietuvių kalba, kurioje pastebimi atvejai, kai balsis *e* prieš *u* ar *v* platėja ir užpakalėja, plg. daugelio tarmių *kliāvas* ir *klēvas*. Prieš *v* (*u*) žemaičiai daug kur taria *a* su einančiu minkštu priebalsiu. Čia net vietoj *ē*, atsiradusio iš *ei*, yra tariamas *a*, plg. *kr'āūs* „kreivas“³⁶, *š'āvā* „šeiva“. Iš *e* prieš *u* atsiradęs *a* fonetiškai galėjo būti labai artimas balsiui *a*, buvusiam taip pat prieš *u* (iš senųjų diftongų *āu* ir *ōu*), o po *j* balsis *a* galėjo ir visai sutapti su *ä*. Kai balsis *o* virto *a*, balsiai *a* ir *ä* pasidarė fonemos /a/ variantais. Tokiu būdu variantas *ä* galėjo būti fonemizuotas, kitaip sakant, vietoj fonemos /e/ manifestanto segmente *CāuC* (*C* žymi priebalsius) atsirado fonemos /a/ manifestantas, t.y. *CāuC*→*C'auC*.

Priebalsiai, buvę prieš diezinius balsius, *jau* tada turėjo skirtis nuo priebalsių, buvusių prieš bemolinius balsius. Pirmieji buvo palataliniai, antrieji — veliariniai. Pozicija prieš *j* greičiausiai buvo neutrali. Įvykus aukščiau minėtiems pakitimams, palataliniai priebalsiai atsidūrė prieš bemolinį balsį *a*. Tokia padėtis negalėjo ilgai egzistuoti, nes ji prieštaravo visai sistemai, kurioje palataliniai priebalsiai buvo tik prieš diezinius balsius, o bemoliniai balsiai — tik po veliarinių priebalsių. Ši anomalija galėjo būti eliminuota dviem būdais: 1) *C'auC* turėjo virsti *CauC* (prieš bemolinį balsį tegalimas veliarinis priebalsis); 2) *C'auC* turėjo virsti *CjauC* (prieš bemolinį balsį palatalinis priebalsis tegalimas prieš *j*). Pirmosios galimybės realizavimas buvo susijęs su didesniais sunkumais, negu antrosios: priebalsiai šioje pozicijoje iš palatalinių priebalsių klasės turėjo pereiti į veliarinių priebalsių klasę. Nors tarp palatalinių ir veliarinių priebalsių klasių ir buvo papildomosios distribucijos santykis, pirmosios galimybės realizavimas vis dėlto turėjo būti kardinalinis poslinkis sistemoje. Dėl to, matyt, ir buvo realizuota antroji galimybė, nes, be to, jos realizavimas buvo kompromisinis: pozicija prieš *j* buvo neutrali, taigi

³⁵ J. Endzelins, op. cit., p. 96.

³⁶ Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, p. 51.

čia priebalsiai buvo nei palataliniai, nei veliariniai (resp. ir palataliniai, ir veliariai). Joto išspraudimas panaikino susidariusį prieštaravimą sistemoje.

Beje, kai kur, ypač tais atvejais, kai greta egzistavo šaknies variantas su diftongu *au* (ir *ou*), tipo *C'auC*- šaknis nesunkiai galėjo būti pakeista tipo *CauC*- šaknimi. Taip, matyt, ir atsitiko veiksmažodžiuose, plg. *daužia* vietoj dėsningojo **djaugia* pagal *daužyti*.

Slavų prokalbėje diftongo *eu* monoftongizacija su prieš esančiu palataliniu priebalsiu buvo susijusi su sudėtinių grupinių fonemų formavimusi. Formuojantis sudėtinėms grupinėms fonemoms, sonantai (tame tarpe ir *u*) jungėsi prie priešais buvusių tokių fonemų ir darėsi skiemeniniais, nes skiemens sudaromasis paprastai buvo paskutinis grupinės fonemos elementas. Vėliau diferencinius požymius „atvirumas : uždarumas“ transfonologizavus į diferencinius požymius „ilgumas : trumpumas“, balsiai, buvę jau neskiemeniniai, pasidarė atliekamais diežiškumo rodikliais, ir todėl jie lengvai išnyko.

Grupinei fonemai *C'eu* virtus *C'+u*, slavų prokalbės fonologinėje sistemoje susidarė unikaliniis atvejais — diezinis priebalsis buvo prieš bemolinį balsį. Prieštaravimas tarp diezinio priebalsio ir po jo einančio bemolinio balsio galėjo būti panaikintas, susiformavus neutralioms grupinėms fonemoms. Taip atsiradę neutralieji (nei dieziniai, nei bemoliniai) priebalsiai (pvz., *b*) turėjo sutapti su jau esančiais sistemoje neutraliaisiais priebalsiais (pvz., *b* iš *bjV*) ir duoti tuos pačius refleksus. Matyt, todėl priebalsių, buvusių pozicijoje tiek prieš *j*, tiek ir prieš diftongą *eu*, refleksai yra vienodi visose slavų kalbose³⁷.

Vadinasi, fonologinė ide. *eu* virtimo *jau* baltų kalbose ir *'u* slavų kalbose interpretacija galutinai patvirtina intuityvų spėjimą, kad šis pakitimas buvo visiškai savarankiškas baltų ir slavų kalbų reiškinys. Ide. diftongas *eu* kito baltų ir slavų kalbose ne tik skirtingomis sisteminėmis sąlygomis ir veikiamas skirtingų sisteminių veiksnių, bet taip pat buvo skirtinga ir to pakitimo fonetinė esmė: (rytinių) baltų kalbose *eu* virto *jau*, o slavų kalbose — tiesiog *'u*. Ide. diftongo *eu* likimas yra aki-vaizdus baltų ir slavų kalbų paralelinės raidos pavyzdys. Tas pavyzdys rodo, kad beįdrosios baltų ir slavų kalbų raidos tendencijos, palaikomos geografinio sąlyčio, tebeegzistavo ir vėlesniaisiais tų kalbų istorijos etapais.

Ide. skiemeninių sonantų likimas

Ide. skiemeniniai sonantai *l*, *r*, *m*, *n* (toliau žymimi *R*) baltų ir slavų kalbose virto *il*, *ir*, *im*, *in* arba rečiau *ul*, *ur*, *um*, *un* (toliau žymimi *iR* ir *uR*). Vienodas jų likimas ypač suartina baltų ir slavų kalbas.

Ide. trumpieji sonantai *R* virto *iR* arba *uR* (su cirkumfleksu), plg.:

a) liet. *vilkas*, lat. *vīlks*, pr. *wīlks*, s. sl. *vьlkъ*, rus. *волк*, serb.-chorv. *vŭk* (iš sl. **vьlkъ*) : s. ind. *vṛkaḥ*, got. *wulfs*, gr. *λύκος*, lot. *lupus*;

pr. *kirsnan* „juodas“ (plg. liet. *Kirsna*, Šešupės intakas), s. sl. *čрънъ*, rus. *чёрный* (iš sl. **čьrnъ*) : s. ind. *kṛṣṇáh* „juodas“;

liet. *šimtas*, lat. *simis*, s. sl. *sъto* (greičiausiai skolinys iš iranėnų kalbų) : s. ind. *śatām* (*śa*- iš ide. **k'm-*), gr. *ἑκατόν* (*-χα-* iš ide. **k'm-*), toch. *kānt(e)*, lot. *centum*, got. *hund*;

³⁷ В. К. Журавлев, Развитие группового сингармонизма в праславянском языке, Минск, 1963, p. 29–41.

liet. *mintis* (acc. sing. *miñti*), at-*mintis*, lat. *mit* „minti, atspėti“, pr. *po-minīsnan* „atmintis“, s. sl. *pa-meŕb* (e iš *bn*); s. ind. *matih* (-a- iš *ŕ*) „ketinimas, noras; malda“, lot. *mens mentis* „dvasia, protas“, got. *muns* „mintis“;

b) liet. *kulnas* (ir *kulnis*, acc. sing. *kulnī*), lat. *kulna* „kulnas“, pr. *kulnis* „kulkšnis“, s. sl. *klōka* „kelio įdubimas“, bulg. *kōlka* „šlaunis“, serb.-chorv. *kūk* (iš sl. **kōlk-*): lot. *calx* „kulnas“, toch. A *kolye* „šlaunis“;

pr. *curwis* „jautis“: liet. *kárvė*, s. sl. *krava*, rus. *корова*, gr. *κέρας* „ragas“; lie-
tuvių, slavų ir graikų žodžiai turi normaliojo laipsnio šaknį **kerH-/korH-*; lot. *cornu* „ragas“, got. *haur̥n* „ragas“ iš **kṛH-*;

liet. *ungurys* (gen. sing. *uñgurio*): pr. *angurgis*, rus. *ýзорб* (*yz-* iš **ang-*), šaknis **ng-/ong-*.

Ide. ilgieji sonantai *Ṛ* (iš ide. **RH*) virto *iR* arba *ūR* (su akūtu), plg.:

a) liet. *vilna*, lat. *vilna*, pr. *wilnis* ir *wilna* „sijonas; švarkas“, s. sl. *vľna*, serb.-
chorv. *vũna* (iš sl. **vľna*): s. ind. *ūrnā*, av. *varəna*, gr. *λῆνος*, lot. *lāna*, got. *wulla*
(iš germ. **wulna*);

liet. *žirnis*, lat. *ziñnis*, pr. *syrne* „grūdas“, s. sl. *zrōno*, rus. *зерно* (iš sl. **zbrno*):
lot. *grānum* (*rā* iš ide. **ṛH*), got. *kaurn* „javai“;

liet. *pinti*, lat. *pīt*, s. sl. *pēti* (e iš *bn*, bet gali būti ir iš *en*, plg. s. sl. *mrēti*, praes.
mṛaq), praes. *pṇq*: arm. *henum* „pinu, mezgu“, lot. *pendere* „sverti, vertinti“;
dar plg. liet. *pántis*;

b) liet. *gurklỹs* (gen. sing. *gũrklio*), pr. *gurcle* „gerklė“ (iš balt. **gur-tl-*), s. rus.
gōrlo (rus. *горуло*), lenk. *gardło* (iš sl. **gōr-dl-*): s. ind. *gũrtáh* „laukiamas, malo-
nus“, lot. *gurges* „verpetas“, *gurgulio* „kvėpuojamoji gerklė“; plg. dar liet. *gũrkš-
nis*, *gerklė*, *gargaliuoti*;

liet. *mũlkis*, lat. *mul̥kis*: s. ind. *mũrkháḥ* „kvailas“.

Ide. sonantai *R* baltų ir slavų kalbose virto *iR* ir *uR* ne tik antekonsonantinėje
pozicijoje, bet taip pat ir antevokalinėje, plg.:

liet. *pilis*, lat. *pils*, pr. (vietovardžiai) *Pill-aw*, *Pille-kaym*: s. ind. *pũḥ* (acc. sing.
pũr-am) „gynybinė siena“, gr. *πόλις* „miestas“;

liet. *girià*, lat. *dziŗa* (ir *dzire*) „miškas“: s. ind. *girih* „kalnas“; pr. *garian*, *gar-
rin* „medis“ ir s. sl. *gora* „kalnas“ turi kitą balsių kaitos laipsnį (**gor-*);

liet. *gun-ióti*, *gũn-yti* „gainioti, vaikyti“, pr. *gun-twei*, s. sl. *gōn-ati* „vyti“, liet.
giñti, lat. *dzit* (*i* iš *in*), s. sl. *žēti* (e iš *bn* arba *en*), praes. *žbnq* „pjaunu (javus)“
: liet. *gan-ýti*, lat. *gan-īt*, s. sl. *gon-iti*.

Iš pateiktos medžiagos matyti, kad ide. skiemeniniai sonantai *R* baltų ir slavų
kalbose vienais atvejais virto *iR*, kitais – *uR*. Kyla klausimas, nuo ko priklausė
pridėtinio balsio *i* ir *u* distribucija. Vienodo atsakymo į šį klausimą nėra.

J. Endzelynas¹, J. Mikola², K. Būga³, R. Trautmanas⁴ ir kt. linkę buvo *i* arba
u atsiradimą aiškinti balsių kaita. Pagal šią koncepciją *iR* atsiradęs iš *eR*,

¹ И. Эндзелин, Славяно-балтийские этюды, p. 3–24.

² J. J. Mikola, Urslavische Grammatik, I, p. 68–71; plg. Woher lit. *iau* und slav. *ju?*, IF, 16, 1904, p. 99.

³ K. Būga, RR, II, p. 128–129, 260–264.

⁴ R. Trautmann, Vienas baltų slavėnų gramatikos bruožas, „Švietimo darbas“, 1922, 3–6, Kaunas, p. 271–272; Ein Kapitel aus der Lautlehre der baltisch-slavisches Sprachen, „Slavia“, 2, 1923.

diftongo *eR* nykstamojo laipsnio, o *uR* – iš *oR*, diftongo *oR* nykstamojo laipsnio. Taigi baltų ir slavų kalbose redukuotieji *e* ir *o* virto normaliaisiais balsiais *i* ir *u*.

Baltų kalbose daugeliu atvejų *iR* kaitaliojasi su *eR*, o *uR* – su *aR*, plg. *girtas* : *gérti* (bet plg. *gurklỹs*), *gilti* : *gélti*, *kilti* : *kélti*; *kùlti* : *kálti*, *kuñpas* : *kañpas*, pr. *curwis* : liet. *kárvė*. Tačiau pasitaiko atvejų, kur *iR* gali būti greta *aR*, o *uR* – greta *eR*, plg. *miltai* : *málti*, liet. *minià* : got. *manags* „daug“, liet. *girià* : pr. *garian*, s. sl. *gora*, pr. *gulsennin* „skausmą“ : liet. *gélti*. Vienos šaknies formose gali pasitaikyti *iR* ir *uR* greta, plg. *tilpti* : *tel̃pa* : *talpinti* : *tùlpinti*.

Tie atvejai, kur *iR* yra greta *aR*, o *uR* – greta *eR*, minėtų autorių koncepcijai neprieštarauja, nes, pavyzdžiui, greta **m̃i-* ir **mon-* (plg. liet. *minià* ir got. *manags*) seniau galėjo egzistuoti ir **men-*, kurio nykstamasis laipsnis galėjo būti liet. *minià*.

Dėl to tiek nuneigti, tiek ir pagrįsti faktais balsių kaitos teoriją vargu ar galima.

Pravartu iškelti klausimą, kodėl baltų ir slavų kalbose prieš skiemeninius sonantus atsirado būtent balsiai *i* ir *u*, bet ne, sakysim, balsiai *e* arba *a*, kaip kitose ide. kalbose. Baltų kalbinėje bendrystėje egzistavo diftongai *eR* ir *oR*, paveldėti iš ide. laikų. Dėl to, matyt, prieš skiemeninius sonantus ir negalėjo atsirasti *e* ir *o* (liet. *a*). Keturkampėje baltų trumpųjų balsių sistemoje

<i>i</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>o</i> ,

palyginus ją su diftongų pirmųjų sandų sistema

e(R) *o(R)*,

laisvieji nariai buvo balsiai *i* ir *u*, nes diftongų pirmaisiais sandais buvo tik balsiai *e* ir *o*. Todėl diftongų, atsirandančių iš skiemeninių sonantų, pirmaisiais sandais tegalėjo būti laisvieji balsiai *i* ir *u*.

Iš to, kas pasakyta, matyti, kad *iR* ir *uR* distribucija galėjo priklausyti nuo normaliojo balsių kaitos laipsnio formų, kitaip sakant, nuo diftongų *eR* ir *oR* : *iR* (iš *R*) galėjo atsirasti tose formose, greta kurių egzistavo tos pat šaknies formos su diftongu *eR* (plg. *kil-ti* : *kél-ti*), o *uR* (iš *R*) – tose formose, greta kurių buvo formos su diftongu *oR* (plg. *kùl-ti* : *kál-ti*). Jeigu šaknis turėjo kaitą *eR/oR*, tai jos formose galėjo atsirasti tiek *iR*, tiek *uR* (plg. liet. *tém-ti* : lat. *tīm-sa* : liet. *tamsà* : lat. *tūmsa*).

K. Brugmanas, A. Vajanas, J. Kurilovičius, G. Ševeliovas ir kt. manė, kad pridėtinio balsio *i* arba *u* atsiradimas priklausė nuo fonetinės aplinkos. K. Brugmanas⁵ pažymėjo, kad balsis *u* atsiradęs po lūpinių ir gomurinių priebalsių. Šis teiginys baltų ir slavų kalbų medžiaga reikiamai argumentuotas nebuvo. Toks K. Brugmano aiškinimas buvo paremtas senosios indų ir graikų kalbų duomenimis, nes čia po lūpinių ir gomurinių priebalsių būna *ul* ir *ur*.

A. Vajanas⁶ mano, kad baltų ir slavų kalbose pridėtinis balsis *u* kilęs iš ide. labioveliarinių priebalsių *k^u*, *g^u*, *g^uh* vokalinio elemento. Antai baltų ir slavų kalbų **gen-* : **gun-* (plg. liet. *gēna* : *gūnioti*, *gūnyti* ir s. sl. *ženq* : *gōna-ti*) atsiradę iš ide. **g^uhen-* : **g^uhn-* (vadinasi, **g^uhn-* > **g^un-* > **gun-*). Taigi, anot A. Vajano, baltų ir

⁵ K. Brugmann, *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Berlin und Leipzig, 1922, p. 123.

⁶ A. Vaillant, *Grammaire comparée des langues slaves*, I, p. 171.

slavų kalbose pridėtinis balsis *u* atsiradęs po labioveliarinių priebalsių, o balsis *i* – po visų likusiųjų.

Panašiai mano ir J. Kurilovičius⁷. Pasak jo, skiemeniniai sonantai *R* baltų ir slavų kalbose virtę *uR* ne tik po labioveliarinių, bet ir po grynųjų gomurinių priebalsių (ide. *k*, *g*, *gh*), o po visų kitų priebalsių – *iR*. Šią savo koncepciją J. Kurilovičius grindžia ta prielaida, kad baltų ir slavų kalbų priebalsių palatalizacija esanti senesnis reiškinys, negu skiemeninių sonantų vokalizacija. J. Kurilovičius mano, kad *R* perėjimas į *iR* grupėse *kR* ir *gR* būtų *k* ir *g* pakeitęs į *k'* ir *g'*. Tačiau kadangi prieš *R* gomuriniai priebalsiai negalėjo palatalizuotis ir dėl to jie buvę kieti, vokalinis skiemeninio sonanto atspalvis tegalėjęs būti užpakalinės eilės (t. y. *u*).

J. Kurilovičiaus pateikti statistikos duomenys⁸ ne visiškai atitinka jo teiginius, nes *uR* po kitų priebalsių turi nė kiek ne mažesnis skaičius pavyzdžių, negu po gomurinių priebalsių. Antai *uR* po *k* ir *g* turi 35,6%, po *m* – 34,8%, po *n* – 33,3% pavyzdžių. Toks pat procentas pavyzdžių, kaip po *n*, yra ir po *j*. Didžiausioji dalis (44,4%) pavyzdžių diftongus *uR* turi po priebalsio *s*. Kituose pavyzdžiuose visur yra *iR*.

Pirminiai *iR* ir *uR* distribucijos santykiai kalbos raidoje galėjo būti supainioti. Antai balsių kaita *eR* : *R* po kietųjų gomurinių priebalsių dėsningai virto *eR* : *uR* (plg. liet. *gerklė* : *gurkl̃s* iš baltų **ger-til-* : **gur-til-*). Kadangi po visų kitų priebalsių egzistavo kaita *eR* : *iR* ir kadangi ji, būdama dažnesnė, galėjo būti apibendrinta, tai greta formų su *uR* po kietųjų gomurinių priebalsių lengvai galėjo atsirasti formos su *iR* (plg. liet. *girtas*).

Patyrinėjęs *iR* ir *uR* distribucijos klausimą, G. Ševeliovas priėjo tokias išvadas⁹:

- a) po palatalinių gomurinių priebalsių *R* virto *iR*;
- b) tarp veliarinių gomurinių (tame tarpe ir labioveliarinių) priebalsių *R* virto *uR*;
- c) po veliarinių gomurinių priebalsių prieš neveliarinius fonetinis *R* refleksas buvo *uR*;
- d) po lūpinių priebalsių prieš veliarinius gomurinius fonetinis *R* refleksas buvo *uR*;
- e) po lūpinių priebalsių prieš neveliarinius gomurinius ir po dantinių priebalsių (tame tarpe ir *s*) prieš bet kokį priebalsį *R* virto *iR*.

Svarus fonetinės aplinkos teorijos argumentas yra tas faktas, kad baltų ir slavų kalbose *uR* po priebalsių *š* ir *ž* (iš ide. *k'* ir *g'*) beveik nepasitaiko. Randamas vienas kitas pavyzdys (plg. liet. *šūltis*, *žulsnūs*) veikiausiai yra vėlyvos kilmės. Šis faktas leidžia manyti, kad skiemeninių sonantų *R* perėjimo į *iR* ir *uR* metu baltų ir slavų kalbos tebeturėjo *k'* ir *g'* arba juos jau buvo išvertusios į *š* ir *ž* (galimas daiktas, *š* ir *ž*). Ir *k'*, *g'*, ir *š*, *ž* turėjo būti labai minkšti.

Vadinasi, remiantis fonetinės aplinkos teorija, reikia pripažinti, kad baltų ir slavų kalbose ide. skiemeninių sonantų dėsningoji raida buvo *R* > *iR*. O raida *R* > *uR*, priklausiusi nuo fonetinės aplinkos (po *k* ir *g*), buvo anomalija.

⁷ J. Kuryłowicz, L'apophonie en indo-européen, Wrocław, 1956, p. 227–243; O jedności językowej bałto-słowiańskiej, BPTJ, 16, 1957, p. 81–94; O балто-славянском языковом единстве, ВСЯ, 3, 1958, p. 23–24.

⁸ J. Kuryłowicz, L'apophonie en indo-européen, p. 229 (išnaša).

⁹ G. Y. Shevelov, A Prehistory of Slavic, p. 90.

Balsis *u* po tam tikrų priebalsių prieš skiemeninius sonantus yra atsiradęs ir kitose ide. kalbose. V. Georgijevio nuomone¹⁰, ide. skiemeniniai sonantai po gomurinių priebalsių tocharų kalboje virte *uR* (po visų kitų — *äR*). Senojoje indų kalboje po lūpinių ir, atrodo, senųjų labioveliarinių priebalsių *r* prieš balsius virto *ur*¹¹. Toje pačioje fonetinėje aplinkoje *l* ir *r* virto *ul* ir *ur* ir graikų kalboje.

Tačiau tarp baltų bei slavų, tocharų, indų-iranėnų ir graikų kalbų čia nėra jokio genetinio ryšio, nes negali būti abejonės, kad po tam tikrų priebalsių balsis *u* prieš *l* ir *r* atsirado kiekvienoje kalboje savarankiškai.

Kitose ide. kalbose prieš sonantus taip pat yra atsiradęs balsis *i*. Antai albanų kalboje prieš balsius ide. *R* virto ne tik *iR*, bet ir *Ri*¹². Keltų kalbose prieš priebalsius balsis *i* atsirado po sonantų *l* ir *r*¹³. Negali būti ir kalbos apie genetinį ryšį tarp baltų, slavų, albanų ir keltų kalbų, nes aplinkybės, kuriomis greta sonanto atsirado balsis *i*, kiekvienoje kalboje buvo skirtingos: baltų ir slavų kalbose *iR* atsirado tiek prieš balsius, tiek ir prieš priebalsius, o albanų kalboje — tik prieš balsius; baltų ir slavų kalbose balsis *i* atsirado prieš sonantus, o keltų kalbose — po sonantų.

Panašiausia ide. skiemeninių sonantų refleksaciją turi pelazgų kalba: čia skiemeniniai sonantai, kaip baltų ir slavų kalbose, virto *iR* arba *uR*¹⁴. Tačiau genetinis ryšys tarp šio baltų bei slavų ir pelazgų kalbų reiškinio neįrodomas, nes nežinoma pelazgų kalbos *iR* ir *uR* distribucija. Ta aplinkybė, kad pelazgų kalboje tam tikrais atvejais atsirado ir *lu*, *ru* bei *om*, *on*, greičiausiai rodo, kad baltų bei slavų ir pelazgų kalbų ide. skiemeninių sonantų refleksacija vyko savarankiškai.

Visa, kas pasakyta, leidžia manyti, kad ide. skiemeninių sonantų *R* virtimas *iR* arba *uR* yra baltų ir slavų kalbų inovacija.

Nė viena kita ide. kalba neturi tokios skiemeninių sonantų refleksacijos, kaip baltų ir slavų kalbos. Šia refleksacija baltų ir slavų kalbos visiškai sutampa: slavų kalbos *iR* arba *uR* turi ten, kur ir baltų (išskyrus vieną kitą atvejį¹⁵); tiek baltų, tiek ir slavų kalbose ide. skiemeniniai sonantai *R* virto *iR* arba *uR* ne tik antekonsonantinėje, bet ir antevokalinėje padėtyje. Visa tai rodo, kad ide. skiemeninių sonantų *R* vartimo *iR* arba *uR* metu baltų ir slavų kalbos palaikė glaudžius santykius: vienos kalbinės grupės areale kilusi inovacinė banga galėjo užlieti ir kitos arealą.

Nebuvimas nė vienoje kitoje ide. kalboje tokios pat skiemeninių sonantų refleksacijos, kaip baltų ir slavų kalbose, taip pat verčia manyti, kad ide. skiemeniniai sonantai buvo vokalizuoti (t.y. virto *iR* arba *uR*) jau iš ide. kalbinės bendrystės šiaurės arealo dialektų išsiskyrusiose baltų ir slavų kalbose.

Ide. skiemeniniai sonantai *R* baltų ir slavų kalbose virto *iR* arba *uR* greičiausiai prieš intonacinės opozicijos „cirkumfleksas : akūtas“ susiformavimą, nes *iR*

¹⁰ В. Георгиев, Балто-славянский и тохарский языки, ВЯ, 6, 1958, p. 8—15.

¹¹ T. Burrow, The Sanskrit Language, II impression, London, 1959, p. 86.

¹² N. Jokl, Die Verwandtschaftsverhältnisse des Albanischen zu den übrigen idg. Sprachen, „Die Sprache“, 9, 1963, p. 120—122.

¹³ Г. Льюис и Х. Педерсен, Краткая сравнительная грамматика кельтских языков, Москва, 1954, p. 29.

¹⁴ В. И. Георгиев, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, p. 92.

¹⁵ Plg. liet. *suĩbti* ir rus. *сербать*, lenk. *sarbać* (bet s. sl. *srěbati*), liet. *buĩlas* ir rus. *берлаба*. Panašūs neatitikimai nelaikytini reikšmingu baltų ir slavų kalbų skirtumu, nes jie pasitaiko ir pačiose baltų kalbose (plg. lat. *tamniekų tũmsa* ir augšzemniekų *tĩmsa*).

ir *uR* buvo traktuojami kaip diftongai: *iR* resp. *uR* gavo cirkumfleksą, o *iR* resp. *ūR* (iš ide. **RH*) — akūta.

Kadangi baltiškos kilmės ugrų-finų kalbų skoliniai turi *iR* ir *uR* (plg. suomių *villa* ir liet. *vilna*, suomių *kurpponen* ir liet. *kūrpė*), tai baltų kalbose ide. skiemeninių sonantų refleksacija įvyko prieš baltų ir ugrų-finų kalbų kontaktus.

Ide. *s* likimas

Slavų ir indų-iranėnų kalbose po *k*, *r*, *i*, *u* ide. priebalsis *s* pakito: slavų kalbose jis virto *ch*, indų-iranėnų — *š* (s. ind. *ś*, av. *š*). Lietuvių kalboje ide. *s* yra virtęs *š* po *k* ir *r*. Ar lietuvių kalboje ide. *s* yra pakitęs ir po *i* bei *u*, dar nėra galutinai išaiškinta. Plg.:

liet. *aukštas*, lat. *aūgstis* : lot. *augustus* „iškilas“ (: liet. *augti*);

liet. *makštis*, lat. *maksts* : s. sl. *mošbna* „dėžutė“ (iš **maks-inā*) (: liet. *mākas* „odinis maišelis (tabakui, pinigams)“, lat. *maks* „maišelis“, pr. *danti-maks* „Zahnfleisch, dantenos“, s. vok. aukšt. *mago* „pilvas“);

liet. *vežšis*, lat. *vērsis* „jautis“, pr. *werstian* „Kalb, veršis“ : s. ind. *vṛśaḥ*, av. *varšni-* „avinas“, lot. *verrēs* „kuilys, meitelis“ (lot. *-rr-* iš **rs*);

liet. *viršūs*, lat. *virsus* : s. sl. *vŕchō*, s. rus. *vŕchō*; s. ind. *vārṣmā* „viršūnė“, lot. *verruca* „iškilimas; karpa“, air. *ferr* „geresnis“ (lot. *-rr-* ir air. *-rr* iš **rs*);

liet. *maišas*, lat. *māiss*, pr. *moasis* „Blasebalg, dumplės“ : s. sl. *měchō* „maišas“, s. ind. *meśāḥ* „avinas“, av. *maēša-* „avis“;

liet. *paisyti*, lat. *pāist* „linus minti“ : s. rus. *pŕchati* „grūsti“, s. ind. *piśtāḥ* „sumaltas“, av. *piśant-* „sugrūstas“;

liet. *jūšė* (ir *jušė*) „žuvų sriuba“, pr. *iuse* „Juche, tokia sriuba“ : s. sl. *jucha* „sriuba“, s. ind. *yūṣh* (*yūśām*), lot. *jūs*;

liet. *ausis*, lat. *āuss*, pr. *ausins* (acc. pl.) : s. sl. *ucho*, av. *uši*, got. *ausō*, gr. *οὔς*, lot. *auris* (lot. *-r-* iš *-s*).

Kaip rodo pastarieji pavyzdžiai, viena is atvejais lietuvių kalboje po *i* ir *u* yra *š* (plg. *maišas* ir *jūšė*), o kitais — *s* (plg. *paisyti* ir *ausis*). Dėl to savaime kyla klausimas: ar pakito ide. *s* lietuvių kalboje po *i* bei *u*, ar ne? Tyrinėtojų nuomonės šiuo klausimu skiriasi.

J. Endzelynas¹, K. Būga², J. Šeftelovičius³, E. Frenkelis⁴, J. Kurilovičius⁵, S. Bernšteinas⁶, G. Ševeliovas⁷ ir kt. mano, kad ide. *s* po *i* ir *u* lietuvių kalboje nepasikeitė. Priebalsį *š* daugelyje tipo *maišas* pavyzdžių jie kildina iš *sk'* arba *k'*. Tačiau, aiškindami to *š* kilmę, šios koncepcijos atstovai susiduria su dideliais sunku-

¹ И. Эндзелин, Славяно-балтийские этюды, p. 51–60; J. Endzelin, Lettische Grammatik, p. 110; Über den slavisch-baltischen Reflex von idg. *sk'*, ZfslPh, 16, 1939, p. 107–115.

² K. Būga, RR, III, p. 589–590, 823; plg. К. Буга, Судьба индоевропейского *s* в литовском языке (Vilniaus Valstybinio universiteto rankraštynas, E 180).

³ J. Scheftelowitz, Die verbalen und nominalen *sk'*-und *sk*-Stämme im Baltisch-Slavischen und Albanischen, KZ, 56, 1929, p. 156–170.

⁴ E. Fraenkel, Die baltischen Sprachen, p. 113; LEW, p. 397 (s. v. *maišas*).

⁵ J. Kuryłowicz, L'apophonie en indo-européen, p. 374.

⁶ С. Б. Бернштейн, Очерк сравнительной грамматики славянских языков, p. 161.

⁷ G. Y. Shevelov, A Prehistory of Slavic, p. 129.

mais. Štai kaip įvairiai ir nepatikimai yra aiškinama garso -š- kilmė, pavyzdžiui, žodyje *láiškas*.

H. Petersonas⁸ lietuvių kalbos žodį *láiškas* kildino iš **loik'sko-*. Norėdamas paaiškinti tipo *láiškas* žodžių junginio -šk- kilmę, K. Būga⁹ pareiškė nuomonę, kad ide. *sk'* lietuvių kalboje virtęs *šk*¹⁰. Todėl pagal jį liet. *láiškas* esąs kilęs iš **loisk'-*. J. Šeftenovičius¹¹ liet. *láiškas* ir s. sl. *listъ* siejo su s. ind. *liś-* „plėsti“ ir kildino iš **lik'-ko-* bei **lik'-to-*.

Nepripažįstant ide. *s* po *i* ir *u* vartimo š, vargu ar įmanoma paaiškinti priesagos -iškas priebalsį š. Nežinodamas, kaip tą š paaiškinti, J. Šeftenovičius¹² priesagą -iškas laikė pasiskolinta iš slavų kalbų. J. Endzelynas manė¹³, kad be **-isko-* seniau buvusi dar ir priesaga **-isk'o* (iš kur liet. **-iša-*). J. Endzelyno teiginys, kad priesaga -iškas atsirado, kontaminuojantis šioms priesagoms, nėra patikimas.

H. Pedersenas¹⁴, K. Brugmanas¹⁵, H. Arncas¹⁶, A. Vajanas¹⁷, J. Otremskis¹⁸ ir O. Semerenjis¹⁹ manė, kad baltų kalbinėje bendrystėje ide. *s* pakito ne tik po *k*, *r*, bet ir po *i*, *u*. Baltų kalbų medžiaga ši išvada nebuvo pagrįsta. Ji rėmėsi ta prielaida, kad baltų ir slavų kalbos kažkada sudarė kalbinę vienybę: kadangi ide. *s* po *i* ir *u* pakitęs slavų kalbose, tai jis turėjęs pakisti ir baltų kalbose, sudariusiose seniau su slavų kalbomis vienybę.

Norėdamas paaiškinti, kodėl vienais atvejais po *i* ir *u* lietuvių kalboje yra š, o kitais – *s*, H. Pedersenas nustatė tokį dėsnį²⁰: po akūtinio balsio (plg. *jūšė*) išliko š, o po cirkumfleksinio balsio š vėl virto *s* (plg. *saūsas*). Tačiau šiam dėsniui prieštarauja lietuvių kalbos faktai: daugeliu atvejų *s* yra po akūtinio balsio (plg. *dūsas* „auksas“, *lūšė*, *viesulas*, *klāusia* ir kt.), o š – po cirkumfleksinio balsio (plg. *maišas*, *kūši* ir kt.).

A. Meje²¹, R. Trautmanas²², V. Pizanis²³ ir V. Porcigas²⁴ teigė, kad lietuvių kalboje ide. *s* po *i* ir *u* vienur atliepia priebalsį š, o kitur – priebalsį *s*.

⁸ H. Petersson, Arische und armenische Studien, Lund–Leipzig, 1920, p. 91.

⁹ K. Būga, RR, II, p. 285–286.

¹⁰ Ide. *sk'* lietuvių kalboje greičiausiai virto š, plg. J. Scheftelowitz, op. cit., p. 165–170; J. Endzelin, Über den slavisch-baltischen Reflex von idg. *sk'*, p. 107–115; M. Leumann, Idg. *sk'* im Altindischen und im Litauischen, IF, 58, 1941, p. 1–26, 113–130.

¹¹ J. Scheftelowitz, op. cit., p. 196.

¹² J. Scheftelowitz, op. cit., p. 197.

¹³ J. Endzelin, Über den slavisch-baltischen Reflex von idg. *sk'*, p. 112–113.

¹⁴ H. Pedersen, Das indogermanische *s* im Slavischen, IF, 5, 1895, p. 33–87.

¹⁵ K. Brugmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, I, 2, p. 781.

¹⁶ H. Arntz, Sprachliche Beziehungen zwischen Arisch und Balto-Slawisch, Heidelberg, 1933 p. 9–10.

¹⁷ A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, I, p. 32.

¹⁸ Я. Отрембский, Славяно-балтийское языковое единство, ВЯ, 5, 1954, p. 32–34.

¹⁹ O. Szemerényi, The Problem of Balto-Slav Unity – A Critical Survey, p. 105–107.

²⁰ H. Pedersen, op. cit., p. 77–78.

²¹ A. Meillet, Les dialectes indo-européens, p. 85.

²² R. Trautmann, Die altpreuussischen Sprachdenkmäler, p. 169; Baltisch-Slavisches Wörterbuch, p. 165 ir 250 (s. v. *maiša-* ir *sausa-*).

²³ V. Pisani, Balto e slavo, StB, 2, 1932, p. 16.

²⁴ W. Porzig, Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets, p. 165.

Atsakyti į klausimą, ar lietuvių kalboje po *i* ir *u* ide. *s* virto *š*, ar ne, padeda lietuvių kalbos medžiagos analizė.

Štai pavyzdžiai, kur vietoj kitų ide. kalbų *s* lietuvių kalboje esama *š*: *maišas*, *riešas* (*riešutas*), *vištà*, *glūšas*, *jūšė* (*jušė*), *kriaušė*, *krusà*, *kūšys*, *riaušės*, *pūšė* (*pūškas*), *aiškus* (*ėiškus*), *ieškóti*, *kiškà*, *láiškas* (*laiškas*), *miškas*, *rėiškia*; *-uš-* (*ėpušė*, *kermušė*, *vėtušas*), **-ištja-* (*ėriščias*) ir *-išk-* (*móteriškas*). Veiksmažodžiai *rišti*, *aūšti* ir *traūšti* yra abejotini, nes jų *-š-* gali būti kilęs ir iš *-s-sk'* arba *-sk'-*.

O štai pavyzdžiai, kur ide. *s* po *i* ir *u* nevirto *š*: *ausis*, *mùsė*, *mūšas*, *pùsė*; *áusas* (*áuksas*), *blusà*, *lýsė*, *usnis*, *iesmė*, *viesulas*, *visas*, *pliauskà* (*plauskà*); *paisýti*, *tiěsti* (*teisti*), *veísti*, *daūsos*, *klausýti*, *kniaūstis*, *niaūsti*, *praūsti*, *saūsas*, *tausýtis*, *triūsti*, būtojo laiko dalyvių priesaga *-us-* (plg. *mirusi*)²⁵. Lyginimas su kitų ide. kalbų atitinkamais faktais rodo, kad elementas *-s-* šiuose žodžiuose yra senas, neabejotinai buvęs prieš ide. *s* vartimą *š*. Dėl to čia po *i* ir *u* yra lauktinas *š* vietoj *s*.

Sprendžiant klausimą, kodėl šiuose žodžiuose ide. *s* nevirto *š*, reikia turėti galvoje tą faktą, kad priebalsis liko sveikas tuo atveju, kai tarp jo ir balsių *i* bei *u* buvo morfemų sandūra²⁶. Kai kurių čia pateiktų žodžių elementas *s* taip pat yra priklausęs vienai morfemai, o balsiai *i* ir *u* – kitai, plg.:

plau-sk-à, *pliau-sk-à* (: *plaũ-t-as*, *pliaũ-t-as*, lat. *plāu-kt-s*, *plāu-t-s*),
vie-s-ulas, *vė-s-ulas* (: *vė-jas*, *vė-tra*),
pai-s-yti (: *paĩ-l-yti*, *paĩ-v-yti*, *pei-k-ė*, *pei-k-enà*),
kniaũ-s-tis, *kniaũ-s-ėsi* (: *kniaũ-t-ėsi*)²⁷.

Tas pat pasakytina ir apie liet. *niaũ-s-ti* „nuleisti, palenkti galvą“, *apsi-niaũ-s-ti* „būti paniurusiam“, *niau-s-óti* „būti liūdnam, paniurusiam“. Nei garsai, nei reikšmė neprieštarauja jų siejimui su liet. *niaũ-k-tis* (*niáu-k-tis*) „dengtis debesimis“, *niau-k-ūs* „apsiniaukęs, tamsus“ ir *niau-r-ūs* „paniuręs, piktas“.

Ide. *s* vartimo *š* metu dėl greta egzistavusių artimos reikšmės formų, turėjusių kitokius šaknies galo priebalsius, *s* galėjo būti suvokiamas kaip priesaga, t.y. priklausantis kitai morfemai, negu *i* ir *u*.

Aiškinimas, jog elementas *-s-* nepasikeitė į *-š-* dėl to, kad jis priklausė kitai morfemai, negu *i* ir *u*, tinka ne visiems žodžiams, išlaikiusiems sveiką *s*. Jis netinka tiems žodžiams, kurie greta, atrodo, nėra turėję asigmatinės formos ir kuriuose *s* greičiausiai nėra buvęs formantinis, plg. liet. *tausýtis* „rimti (apie vėją)“, lat. *tusēt* „sunkiai alsuoti, dusti“, pr. *tusnan* „ramus, tylus“, s. sl. *po-tuchnati* „gesti“, s. ind. *túšyati* „(jis) rimsta“. Dėl to šiuos žodžius reikia kitaip aiškinti.

Visai galimas daiktas, kad ide. *s* po *i* ir *u* lietuvių kalboje nevirto *š* prieš kai kuriuos priebalsius (pavyzdžiui, prieš *j*)²⁸.

Šiuo požiūriu peržvelgta medžiaga rodo, kad daugumas žodžių savo *-s-* turi prieš *j(i)*, plg. elementą **-sja-* išskiriamą žodžiuose **peisja* (iš *paisýti*), *tiěsia*, *teisia*, *veisia*, *kláusia* (*klausýti*, kur *s* prieš *i*), *kniaūsiasi*, *praūsia*, **teusjasi* (iš *tausýtis*, kur *s* prieš *i*), *triūsia*. Būtojo laiko dalyvių priesaga *-us-* taip pat visada yra buvusi

²⁵ Visi žodžiai ir atvejai, kur *š* ir *s* yra vietoj kitų ide. kalbų *s*, suregistruoti straipsnyje „К вопросу об и.-е. *s после i, u в литовском языке“, „Baltistica“, I(2), 1966, p. 113–126.

²⁶ Op. cit., p. 122.

²⁷ Dėl reikšmių ir etimologijų žr. E. Fraenkel, LEW; K. Būga, RR, I–III (Rodyklės).

²⁸ „Baltistica“, I(2), 1966, p. 125.

prieš *j*, plg. *mirusio* ir *mirusios* iš **mirusjō* ir **mirusjās*. Tokie *i*-kamieniai daiktavardžiai, kaip *ausis*, *musis* (plg. dar *jā* kamieno *musiā*, kur *s* buvo prieš *j*) ir *pūsis*, kilę iš senųjų priebalsinio kamieno žodžių, atrodo, yra kur kas senesni, negu jų *ē*-kamienės formos, plg. *mūsė*, *pūsė*.

Kitų žodžių *s* yra buvęs prieš *v(u)* (plg. *lýsvé*, *viesulas*) *m* ir *n* (plg. *iesmė* ir *usnis*).

Vadinasi, daugumas žodžių, kuriuose *s* po *i* ir *u* liko nepakitęs, turi tą *s* prieš sonantus *j(i)*, *v(u)*, *m* ir *n*. Matyt, tokios *s* pozicijos reikia ieškoti ir tuose žodžiuose, kuriuose dabar po *s* nėra sonanto. Sakysim, žodžiu *ąsus*, *blusà*, *daūsos*, *dūsas*, *mūsas* ar *mūsos*, *saūsas*, *visas* morfemos *aus-*, *blus-*, *daus-/dus-*, *mūs-/mus-*, *saus-*, *vis-* kur kas dažniau yra buvusios prieš sonantinius priebalsius ir balsius, negu prieš morfemą *-a-* (*-o-*), plg. *auksinis*, *auksinti*, *auksyti*, *auksius* (kirtis nežinomas), *auksnas*, *auksinas*, *auksuoti* (*-k-* čia yra antrinis, plg. pr. *ausis* ir lot. *aurum*); *blusia* (kirtis nežinomas), *blūsinas*, *blūsýnas*, *blūsinėti*, *blūsingas*, *blūsinis*, *blūsinti*, *blūsčius*; *dūsuoti*, *dūsinti* (lat. *dusināt*), *dūsyti*, *dusnà*, *dusulýs* (lat. *dusulis*), *duslūs*; *mūsyti*, *musyti*; *saūsis*, *sausmė*, *sausrà*, *sausumà*, *susnà*; *vismet*, *visuř*, lat. *visur* (dar plg. s. sl. *vъsb* ir s. ind. *viśu-*, rodančius, gal būt, kad seniau ir baltiškasis žodis taip pat galėjo turėti *i* ar *u*).

Visa čia išdėstyta medžiaga, atrodo, leidžia daryti išvadą, kad ide. *s* po *i* ir *u* baltų kalbose liko nepakitęs, galimas daiktas, tada, kai jis betarpiškai ėjo prieš sonantus.

Vadinasi, niekas neprieštarauja prielaidai, kad ide. *s* po *i* ir *u* virto *š* taip pat ir baltų kalbose, išskyrus, žinoma, tuos atvejus, kur tas *s* priklausė kitai morfemai, negu *i* ir *u*, ir kur jis buvo betarpiškai prieš sonantus.

Vadinasi, baltų kalbose, kaip slavų ir indų-iranėnų, ide. *s* pozicijoje po *k*, *r*, *i*, *u* taip pat pakito. Kad šis reiškinys buvo bendrabaltiškas, rodo baltiškos kilmės Pabaltijo ugrų-finų kalbų skoliniai, kur baltų kalbų priebalsiui *š* (ir *ž*) atliepia garsas *h*, galėjęs atsirasti tik iš *š* (plg. suomių *halla*, estų *hall* ir liet. *šalnà*, lat. *salna*; suomių *hihna*, estų *ihn* ir liet. *šikšnà*, lat. *siksna*). Prabaltiškasis *š*, atsiradęs iš ide. *s* po *k*, *r*, *i*, *u* ir iš ide. *k*, o taip pat jo koreliatas *ž*, atsiradęs iš ide. *g* bei *g'h*, latvių ir prūsų dialektuose dėl jų fonologinių sistemų ypatybių virto *s* ir *z*. Nepakitę jie išliko tik lietuvių kalboje.

Kai kurie tyrinėtojai (A. Meje²⁹, S. Bernšteinas³⁰ ir kt.) ide. *s* vartimo *š* pėdsakų linkę įžiūrėti prūsų kalboje, kur (trečiajame katekizme) iš tikrųjų greta *-rs-* pasitaiko *-rsch-* (plg. pr. *kirsch*, *kerscha* greta *kirsa*, *pirschau* greta *pirsdau*). Ši prūsų kalbos reiškinį greičiausiai reikia laikyti ne prabaltiškosios būsenos liekana, bet naujai atsiradusiu (galimas daiktas, dėl vokiečių kalbos įtakos³¹) prūsų kalbos faktu, sietinu su **sj* vartimu *š* ir garso *š* atsiradimu junginiuose *šp-*, *šk-*, *šl-*.

Ide. *s* po *k*, *r*, *i*, *u* vartimas *š* yra bendras baltų, slavų ir indų-iranėnų kalbų reiškinys. Dėl to jis negali būti baltų ir slavų kalbų inovacija. Baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių charakteristikai svarbu yra tai, kad aplinkybės, kuriomis ide. *s* virto *š*, kiekvienoje kalbų grupėje buvo skirtingos.

²⁹ A. Meillet, Les dialectes indo-européens, p. 85.

³⁰ С. Б. Бернштейн, Очерк сравнительной грамматики славянских языков, p. 161.

³¹ И. Эндзелин, Славяно-балтийские этюды, p. 60–68; J. Endzelins, Senprūšu valoda, p. 37.

Slavų kalbose ide. *s* virto *ch* tik prieš balsius, o kai po jo buvo sonantas arba priebalsis, jis liko sveikas³² (plg. s. sl. *prachō* iš **parsas* ir s. sl. *prēstb* iš **prstis*). Baltų ir indų-iranėnų kalbose, priešingai slavų kalboms, ide. *s* virto *š* ne tik prieš balsius, bet ir prieš priebalsius. Baltų, kaip ir slavų kalbose, ide. *s* po *i* ir *u* liko nepakitęs prieš sonantus.

Senojoje indų kalboje, priešingai baltų ir slavų kalboms, ide. *s* virto *š* ne tik po *k*, *r*, *i*, *u*, bet ir po *k'* *l* ir *i*, kilusio iš ide. *H*. Indų-iranėnų kalbose šis reiškinys buvo toks intensyvus, kad čia net *z* po minėtų garsų virto *ž* (plg. av. *mīždām* ir s. sl. *mōzda*). Senojoje indų kalboje ide. *s* virtimui *š* trukdė po jo buvęs *r* (plg. s. ind. *tisráh* mot. g. „trys“), o dažnai ir anusvara³³.

Visa tai leidžia manyti, kad ide. *s* po *k*, *r*, *i*, *u* kito greičiausiai atskirai baltų, slavų ir indų-iranėnų kalbose³⁴. Paralelinę ide. *s* raidą minėtose trijose kalbų grupėse, gal būt, rodo ir tas faktas, kad naujosiose indų kalbose (sindi, hindi ir kt.) s. ind. *ś* yra virtęs *kh* ir *h*³⁵. Neabejotina, kad šis indų kalbų reiškinys genetiškai nieko bendro neturi su panašiu slavų kalbų reiškiniu (sl. *ch* greičiausiai iš senesnio *š*). Ta aplinkybė, kad kafirų kalbose ide. *s* po *u* liko nepakitęs³⁶, leidžia manyti, kad ide. *s* kito gana vėlai, jau susiformavusiuose indų-iranėnų grupės dialektuose.

Išvadą, kad ide. *s* po *k*, *r*, *i*, *u* kito atskirai baltų ir atskirai slavų kalbose, remia pagaliau ir pačių baltų kalbų medžiaga. Kad ide. *s* po *k*, *r*, *i*, *u* vartimo *š* metu baltų ir slavų kalbos jau buvo du savarankiški kalbiniai vienetai, rodo ta aplinkybė, kad baltų kalbose priebalsis *s*, priklausęs kitai morfemai, negu *i* ir *u*, liko sveikas, o slavų kalbose jis ir čia virto *ch* (plg. daugiskaitos vietininkus liet. *avi-sù* ir s. sl. *gostb-chō*, liet. *tri-sù* ir s. sl. *trb-chō*). Jei baltų ir slavų kalbos tuo metu būtų sudariusios vienybę, tai tokio neatitikimo, reikia manyti, nebūtų buvę. Ide. *s* vartimo *š* metu arba tuojau po jo baltų ir slavų kalbose buvo ryškios priešingos tendencijos: baltų kalbų fleksijoje visur buvo apibendrintas *s*, o slavų kalbose, priešingai, fleksinis *ch* pakliuvo ir į pozicijas, kur jis fonetiškai nebuvo motyvuotas (plg. s. sl. *synō-chō* ir *žena-chō* vietoj laukiamos formos **žena-sō*). Baltų kalbose ide. *s* po *i* ir *u* nevarto *š* prieš sonantus, o slavų kalbose analogijos būdu *ch* buvo perkeltas į priesagas ir žodžių šaknis, kur fonetiškai jis negalėjo atsirasti (plg. s. sl. *spě-chō* greta *spě-ti* ir rusų *ma-x-ám* greta *má-ám*, t.y. *má-j-atb*).

Nors, kaip minėta, ide. *s* virto *š* gana vėlai, jau susiformavusiuose, pavyzdžiui, indų-iranėnų dialektuose, tačiau, iš kitos pusės, jis pakito kur kas anksčiau, negu įvyko daugelis fonetinių baltų ir slavų kalbų pakitimų. Antai baltų kalbose, atrodo, ide. *s* virto *š* anksčiau, negu *t* ir *d* iškrito prieš *s* (plg. liet. *gařsas* iš **gord-s-os*). Ši mintis keltina dėl to, kad ide. *s* virtimas *š* po *k*, *r* palietė ir priesagas (plg. *gařřas*, *gařřvā*).

³² J. Kurilovičius mano (L'apophonie en indo-européen, p. 374), kad slavų kalbose ir prieš priebalsius ide. *s* virtęs *š* (>sl. *ch*), kuris tik vėliau pasikeitęs į *s*.

³³ A. Thumb, R. Hauschild, Handbuch des Sanskrit, I, Heidelberg, 1958, p. 306; T. Burrow, The Sanskrit Language, p. 79–80.

³⁴ C. C. Uhlenbeck, Miscellen. 1. Zur Geschichte des *s* im Slavischen, KZ, 39, p. 599–600; A. Meillet, Les dialectes indo-européens, p. 84–85; И. Эндзелин, Славяно-балтийские этюды, p. 74.

³⁵ J. V. Lazicius, Zur Wandlung idg. *s*>sl. *ch*, IF, 51, 1933, p. 196–199.

³⁶ G. Morgenstierne, Indo-European *k'* in Kafir, NTS, 13, 1945, p. 225–238.

Slavų kalbų *s* virtimas *ch* buvo ankstesnis, negu diftongo *ai* monoftongizacija ir *er* bei *or* metatezė pietų slavų ar pleofonija rytų slavų kalbose, nes po diftongo *ai* ir *er* bei *or* ide. *s* yra pasikeitęs.

Tas faktas, kad baltiškos kilmės Pabaltijo ugrų-finų kalbų skoliniuose baltų *š* (ir *ž*) atliepia garsas *h*, galėjęs atsirasti iš *š*, rodo baltų ir Pabaltijo ugrų-finų kontaktus prasidėjus tada, kai ide. *s* po *k, r, i, u* ir ide. *k'* baltų kalbose jau buvo virtę *š*.

Ide. *s* po *k, r, i, u* virtimas *š* baltų kalbose buvo struktūriškai susijęs su ide. *k'* asibiliacija. Dar 1908 m. A. Mejė pastebėjo, kad palataliniai gomuriniai priebalsiai buvo asibiliuoti tuose ide. dialektuose, kuriuose ide. *s* po *k, r, i, u* virto *š*³⁷. Kad ide. *s* po *k, r, i, u* pakitimas ir ide. *k'* asibiliacija buvo sinchroniniai struktūriškai susiję procesai, aiškiai rodo vienodas tų procesų rezultatas: *s* po *k, r, i, u* ir ide. *k'* lietuvių kalboje virto *š*. Iš čia paaiškėja ir fonologinis ide. *s* po *k, r, i, u* virtimo *š* procesas.

Po sprogstamojo priebalsio *k*, liežuvio viršūnėlė tariamojo *r* ir po siaurųjų balsių *i* bei *u* priebalsio *s* artikuliacija greičiausiai buvo aukštesnė ir pats garsas tikriausiai buvo tariamas tyliau ir ne taip ryškiai. Akustiškai tas priebalsio *s* variantas galėjo būti tarpinis garsas tarp dabartinių lietuvių kalbos *s* ir *š*, t.y. jis galėjo būti *ś*. Priebalsio *s* „aukštojo varianto“ virtimas savarankiška fonema priklausė nuo to, jog kalbos raidoje junginiai **-rś-* bei **-rk'-*, **-iś-* bei **-ik'-* ir kt. sutapo. Jų sutapimo rezultatas buvo *-rś-* ir *-iś-*. Tačiau ir junginys **-ok'-* taip pat virto *-aś-*. Bet kadangi junginys **-os-* turėjo būtent fonemą */s/* (o ne jos „aukštąjį variantą“ *ś*), tai *š* ir *s* buvo fonologiškai skirtingi garsai. Tokiu būdu fonema */s/* suskilo į du skirtingus vienetus — į *s* ir *ś*³⁸.

Šiame skyriuje pateiktų duomenų pamatu galima padaryti tokias ide. kalbinės bendrystės dialektų santykius liečiančias išvadas:

1) ide. *s* po *k, r, i, u* virtimo *š* metu baltų, slavų ir indų-iranėnų dialektai jau buvo savarankiški kalbiniai vienetai (plg. aukščiau nurodytas skirtingas to virtimo detalės);

2) to virtimo metu baltų, slavų ir indų-iranėnų dialektai palaikė tam tikrus kontaktus: visose trijose kalbų grupėse ide. *s* kito toje pačioje pozicijoje, o šio pakitimo rezultatas irgi buvo tas pats.

Ide. palatalinių gomurinių priebalsių raida

Ide. kalbinės bendrystės (dialektiniai) *k'*, *g'*, *g'h* baltų ir slavų kalbose asibilios. Lietuvių kalboje jie virto *š*, *ž*, latvių, prūsų ir slavų — *s*, *z*, plg.:

liet. *šĩmtas*, lat. *simts*, s. sl. *ŝto*, s. ind. *śatám*, av. *satəm* : gr. *ἑκατόν*, lot. *centum*, s. vok. aukšt. *hund*, toch. *kante*;

liet. *širdis*, lat. *siŕds*, pr. *seyr* (iš **šēr(d)*), s. sl. *srъd-ьce*, s. rus. *srъd-ьce* : gr. *καρδία*, lot. *cor cordis*, het. *kard-*;

liet. *pařšas*, pr. *parstian* (paliudyta *prastian* Voc. 686), s. rus. *porosja*, serb.-chorv. *prāse* : s. vok. aukšt. *farah*, lot. *porcus* „kiaulė, meitėlis“, gr. *πόρκος*;

liet. *žiemà*, lat. *ziema*, pr. *semo* (s- skaitytinas z-), s. sl. *zima*, s. ind. *hēman* „žiemą“ (*h-* iš ide. *g'h-*) : gr. *χειμῶν*, lot. *hiems*, het. *gimmant-*;

³⁷ „La ligne du traitement *ś/s* coïncide donc en gros avec celle du traitement des gutturales“, A. Meillet, Les dialectes indo-européens, p. 86.

³⁸ A. Martinet, Concerning some Slavic and Aryan Reflexes of IE *s*, „Word“, 7, 1951, p. 91–95.

liet. *žvėris*, lat. *zvērs*, pr. *swīrins* (acc. pl.), s. sl. *zvěrb* : gr. *θήρ*, lot. *ferus* (*f*-iš *g'h*);

liet. *bėržas*, lat. *bērzs*, pr. *berse*, s. sl. *brěza*, serb.-chorv. *brěza*, s. ind. *bhūrjáh* : s. vok. aukšt. *birihha* (*hh* iš germ. *k* < ide. *g'*).

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad vienos ide. kalbos turi spirantus, o kitos tuose pačiuose žodžiuose — sprogstamuosius. Seniau šiai fonetinei ide. kalbų ypatybei buvo teikiama didelė reikšmė: pagal ją ide. kalbos buvo suskirstytos į du dialektus — kentuminį ir sateminį (nuo lotynų ir Avestos šimto pavadinimo *centum* ir *satəm*). Pirmasis tokį ide. kalbinio ploto dialektinį skirstymą 1888 m. pasiūlė P. fon Bradkė¹. Jam pritarusio K. Brugmano² dėka ide. kalbų skirstymas į kentuminį ir sateminį dialektus buvo visuotinai pripažintas. Pagal šį skirstymą sateminių kalbų grupei, be minėtų baltų ir slavų, buvo priskirtos dar indų-iranėnų, armėnų ir albanų, o kentuminių kalbų grupei — graikų, italikų, keltų, germanų ir ilirų. Lingvistinį klasifikavimą atitiko ide. kalbų geografinė padėtis: visos sateminės kalbos buvo ide. kalbinio ploto rytuose, o kentuminės — vakaruose.

Tačiau ilgainiui buvo imta abejoti, ar ide. kalbų dialektinio skirstymo pagrindu galima imti palatalinių priebalsių asibilijacijos izoglosą. Ištyrus neseniai atrastas tocharų ir hetitų kalbas, pasirodė, kad jos, nors ir geografiniu atžvilgiu būdamos tarp sateminių kalbų, vis dėlto yra kentuminės. Taigi *centum* ir *satəm* teorija neteko geografinio argumento. Be to, kentuminių kalbų elementų yra ir pačiose sateminėse kalbose, ypač esančiose arčiau į vakarus (pavyzdžiui, baltų ir slavų), o palatalinių gomurinių priebalsių asibilijacijos elementų esama kentuminėse kalbose (plg. kai kuriuos asibilijacijos reiškinius hetitų kalboje). Baltų ir slavų kalbose gomurinis priebalsis ir spirantas dažnai kaitaliojasi toje pačioje šaknyje, todėl susidaro kaita liet. *š* : *k*, *ž* : *g* ir slavų *s* : *k*, *z* : *g*, plg. liet. *šaukti*, lat. *saukt* : liet. *kaukti*; liet. *šeimà* : *kiėmas*, *káimas*; liet. *šleivas* : *kleivas*, lat. *klēivs*; liet. *šlūbas* : *klūbas*, lat. *kluburs*; liet. *šliaukti* : *kliaukti*; liet. *ašmuo*, s. ind. *áśmā* „akmuo, uola, dangus“ : liet. *akmuo*, lat. *akmens*, gr. *ἄκμων* „prieikalas“; liet. *aštrūs* : *akúotas*; liet. *krėšti*, *krešėti* : *krėkti*, *krekėti*, lat. *krecēt*; liet. *šūmpis* : *kuñpis*; liet. *šuo*, lat. *suns*, pr. *sunis* : lat. *kuņa* „kalė“; liet. *švaikšti* : *kvaikšti*; liet. *švitėti*, s. sl. *svetěti* : lat. *kvitēt*; liet. *keždžius*, pr. *kērdan* (acc. sing.), „Zeit, laikas“, s. sl. *črěda* „banda; galvijai“ : s. ind. *śārdhaḥ* „banda“; s. ind. *rúśant-* : liet. *laūkas*; liet. *smākras* (ir *smakrà*), alb. *mjekër* „smakras; barzda“ (iš **smekrā*) : s. ind. *śmáśru* „barzda“ (*ś*-iš *s*-); liet. *pėkus* „galvijai“, pr. *pecku*, lot. *pecu* : s. ind. *paśúh*, av. *pasu-*; liet. *žaidis* „aptverta vieta gyvuliams“ : *gařdas*, s. sl. *gradō* „miestas“; liet. *želtas* „gelsvas“ : *geltas*; liet. *žėntas*, s. sl. *zěto* : liet. *gentis* „giminaičiai“; liet. *žnýbti*, *žndibyti* : *gnýbti*, *gnábyti*; liet. *aržóti* „rėkauti, šūkauti; bartis, muštis“ : *argóti* „mušti“; pr. *gunsix* „Beule, gumbas“ : liet. *gūnglė* „gumbas“; liet. *įstrižas* : *įstrigas*; s. sl. *brěgō* „krantas“ : av. *barəzah-* „kalnas“ (plg. s. vok. aukšt. *berg*); s. sl. *kotora* „ginčas“ : s. ind. *śátruḥ* „priešininkas“; s. sl. *kloniti* : s. rus. *sloniti* sę, s. ind. *śráyate* „(jis) šliejasi“; s. rus. *světō* : *květō*.

¹ P. von Bradke, Beiträge zur Kenntnis der vorhistorischen Entwicklung unsres Sprachstamms, Giessen, 1888.

² K. Brugmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, I, 1, p. 542–544.

Pasitaiko atvejų, kur baltų kalbose yra spirantas, o slavų – gomurinis arba kur baltų kalbose – gomurinis, o slavų – spirantas, plg. liet. *klausyti*, lat. *klāustīt*, pr. *klausiton* „erhören, išklausyti“ : s. sl. *slušati* (tačiau spirantą turi ir baltų kalbos, plg. liet. *šlovė*, *šlāvinti*, lat. *slava*, *slavēt*); liet. *šėšuras*, s. ind. *śvāsuraḥ* : s. sl. *svekrō*; liet. *šókti* : s. sl. *skokō*; liet. *žąsis*, lat. *zūose*, pr. *sansy* : sl. **gąsb* (rus. *зуб*, lenk. *gęś*); liet. *žvaigždė*, lat. *zvaigzne*, pr. *swāigstan* (acc. sing.) „Schein, šviesa“ : s. sl. *zvězda* (zv- iš gv-), lenk. *gwiazda*; pr. *massi* „kann, galiu“ : s. sl. *mogā* ir kt.

Šiems baltų ir slavų kalbų skirtingiems ide. palatalinių priebalsių refleksams didelės reikšmės teikti nereikėtų, nes tų skirtingų refleksų pasitaiko ir pačiose baltų kalbose.

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad baltų ir slavų kalbose esama kentuminių elementų. Vadinasi, jos nėra grynos sateminės kalbos.

Baltų ir slavų kalbos nėra vienintelės sateminių kalbų tarpe, kur randama kentuminių elementų. Albanų, trakų ir frigų kalbose taip pat yra pastebima spirantų ir gomurinių priebalsių kaita. Hetitų ir kai kuriose kitose anatoliečių kalbose ide. *k'* prieš *u* yra virtęs *s* (plg. *ašuwa* „arklys“), nors visose kitose pozicijose veliariniai ir palataliniai priebalsiai sutapo³.

Visos tos kalbos, kuriose toje pačioje šaknyje kaitaliojasi spirantai ir gomuriniai priebalsiai, sudaro pereinamųjų dialektų grupę tarp rytuose ir vakaruose esančių ide. kalbų. Todėl V. Porcigas visai pagrįstai palatalinių priebalsių asibilizacijos zonoje išskyrė du arealus: pirmąjį, į kurį įeina indų-iranėnų ir armėnų kalbos ir kur palataliniai priebalsiai su kai kuriomis mažomis išimtimis yra ištisai virtę spirantais, ir antrąjį, kurį sudaro jau minėti pereinamieji dialektai⁴. Vadinamųjų sateminių kalbų ypatybė, kad spirantai kaitaliojasi su gomuriniais priebalsiais, dar 1904 m. pastebėjo E. Cupica, pažymėdamas, kad sateminio arealo vakaruose formų su gomuriniais priebalsiais esąs didesnis procentas, negu rytuose⁵. Kadangi slavų kalbos yra toliau į ide. kalbinio ploto rytus, todėl ir formų, turinčių gomurinius priebalsius vietoj spirantų, yra mažiau⁶.

Dėl ko baltų ir slavų, o taip pat ir kitose ide. kalbose atsirado *k*, *g* vietoj laukiamųjų *š*, *ž* resp. *s*, *z*, nėra vieningos nuomonės.

Daugumas tipo liet. *pėkus*, sl. **gąsb* pavyzdžių buvo laikomi germaniškos kilmės skoliniais⁷ arba dėl kentuminių kalbų įtakos pakeitusiais savo fonetinę formą⁸.

Kadangi formų su *k*, *g* vietoj laukiamųjų *š*, *ž* (sl. *s*, *z*) yra gana daug, laikyti jas skoliniais, atrodo, būtų netikslinga. Laikant skoliniu *pėkus*, dėl nuoseklumo reikėtų

³ Вяч. В. Иванов, Проблема языков centum и satem, ВЯ, 4, 1958, p. 19; Хеттский язык, Москва, 1963, p. 90. Tačiau kai kurie tyrinėtojai (pvz., H. Kronasaris, žr. jo Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen, Heidelberg, 1956, p. 229) spirantus turinčius žodžius het. *ašuwa* „arklys“, *šuwana* (acc. sing.) „šuo“ ir kt. linkę laikyti skoliniais iš indų-iranėnų kalbų.

⁴ W. Porzig, Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets, p. 74.

⁵ E. Zupitza, Zur Gutturalfrage, KZ, 37, 1904, p. 400.

⁶ Kitaip mano G. Ševeliovas, žr. G. Y. Shevelov, A Prehistory of Slavic, p. 141–145.

⁷ Dėl liet. *pėkus* žr. K. Būga, RR, II, p. 85–86; dėl sl. **gąsb* žr. K. Brugmann, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Berlin und Leipzig, 1922, p. 158.

⁸ Antai M. Fasmeris (REW, I, p. 324) mano, kad sl. **gąsb* (plg. liet. *žąsis*) garsas *z*- buvęs pakeltas *g*- dėl germanų kalbų įtakos, plg. s. vok. aukšt. *gans*, o E. Frenkelis (Die baltischen Sprachen, p. 15) teigia, kad liet. *pėkus*, pr. *pecku* priebalsis *k* atsiradęs, senajam baltiškajam galvijų pavadinimui su *š* (plg. liet. *pėšti*) susikryžminus su got. *faihu* „pinigai“ (iš **peku*).

laikyti skoliniu ir *kleivas*. Būtų nepanašu į tiesą, kad baltai, turėdami savą žodį *šleivas*, lygiai ta pačia reikšme pasiskolino dar ir *kleivas*.

Gomurinių priebalsių *k* ir *g* atsiradimą vietoj laukiamųjų *š* ir *ž* (lat., pr. ir sl. *s* ir *z*) kiti tyrinėtojai buvo linkę aiškinti greta esančių priebalsių disimiliuojamuoju poveikiu. A. Mejė teigė, kad *k'* ir *g'* slavų kalbose virtę *k* ir *g* dėl *s* poveikio⁹. A. Mejės nuomonei pritarė ir E. Frenkelis¹⁰. Panašiai manė ir A. Vajanas¹¹, sakydamas, kad *k'*, *g'*, *g'h* baltų ir slavų kalbose virtę *k*, *g* tada, kai jie stovėję po *s* arba *š*. Liet. *klausyti* savąjį *k*, A. Vajano nuomone, gavęs iš konstrukcijos *iš-klausyti*. A. Mejės bei A. Vajano interpretacija¹² palieka nepaaiškinusi gana dažnos *k*, *g* ir *š*, *ž* kaitos.

S. Agrelis ir K. Būgos nuomone¹³, ide. *k'* ir *g'*, buvę prieš *r*, baltų ir slavų kalbose nevirtę *š* ir *ž* resp. *s* ir *z*, plg. liet. *smākras* ir s. ind. *śmāśru*. O tipo *šleivas* : *kleivas* žodžius, kuriuose gomuriniai priebalsiai neina greta *r*, K. Būga nelaikė galimu kildinti iš vienos šaknies¹⁴. Tačiau galima rasti lietuvių kalbos formų, kuriose priebalsiai *k* ir *g*, nors ir nebūdami prieš *r*, yra vietoj laukiamųjų *š* ir *ž*, plg. liet. *akmuo* ir s. ind. *āśmā*.

V. Machekas linkęs manyti¹⁵, kad palataliniai gomuriniai priebalsiai galėjo depalatalizuotis prieš sklandžiuosius sonantus *r*, *l* ir prieš užpakalinės eilės balsius (vor dunklen Vokalen).

Baltų ir slavų kalbų kaitą *k*, *g* : *š*, *ž* resp. *s*, *z* dar kiti tyrinėtojai (A. Briukneris¹⁶, G. Ševeliovas¹⁷, V. Lemanas¹⁸ ir kt.) mėgino paaiškinti ide. veliariinių ir palatalinių priebalsių kaita (*k*, *g*, *gh* : *k'*, *g'*, *g'h*). Sprendamas šios priebalsių kaitos atsiradimo klausimą, V. Lemanas konstatavo tokius faktus: 1) ide. kalbose palatalinių ir veliariinių gomurinių priebalsių artikuliacija priklauso nuo jų einančių balsių artikuliacijos: prieš *e* gomurinis priebalsis turi liežuvio priekio, prieš *o* – liežuvio užpakalio artikuliaciją, prieš *a* ji yra neutrali, taigi nepalatalinė; 2) *satəm*-fenomenas pasireiškė tuose ide. dialektuose, kurie suprastino balsių sistemą; 3) prieš *a* ir *r* niekad nebūva *k'*, *g'*, *g'h*¹⁹. Remdamasis šiais faktais, V. Lemanas padaro išvadą, kad pirminė ide. kalbų gomurinių priebalsių opozicija buvusi *k* : *k'* (resp. *g* : *g'* ir *gh* : *g'h*), o palatalinis priebalsis *k*, sateminėse kalbose atsiradęs prieš *e*, buvo fonemos *k* pozicinis variantas. Toliau V. Lemanas mano, kad dėl esminių pakitimų balsių sistemoje (plg. s. ind. *a* iš ide. *e*, *o*, *a*; liet. *a* iš ide. *o* ir *a*; s. sl. *o* iš ide. *o* ir *a*) tarp veliariinių ir palatalinių gomurinių alofonų atsiradęs fonematinis kontrastas, t. y.

⁹ „Le slave emploie la vélaire lorsque le mot renferme une sifflante: *gostb* : *hostis*, *gqsb* : *žqsis*“, – A. Meillet, Indo-iranica. II. – Trois notes sur la phonétique des gutturales, MSL, 9, 1896, p. 347. Taip pat žr. A. Meillet, Varia, II. – A propos de v. sl. *gqsb*, MSL, 13, 1905 – 1906, p. 243 – 245.

¹⁰ E. Fraenkel, Die baltischen Sprachen, p. 15.

¹¹ A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, I, p. 37 – 38.

¹² Kritines pastabas dėl A. Mejės koncepcijos žr. M. Vasmer, Beiträge zur slavischen Grammatik, I. Meillet's urslavisches Sibilantendissimilationsgesetz, ZfslPh, 2, 1925, p. 54 – 58.

¹³ S. Agrell, Baltoslavische Lautstudien, Lund, 1919, p. 27; K. Būga, RR, II, p. 217, 223.

¹⁴ „Šitokios žodžių poros nėra vestinos iš vienos prolytės. Vadinas, ir *šleivas*, ir *kleivas* bus kilę iš atskirų šaknų *š(e)l-ei-* ir *k(e)l-ei-*“, – K. Būga, RR, II, p. 221.

¹⁵ V. Machek, Zur Vertretung der indogermanischen Palatale, IF, 53, 1935, p. 89.

¹⁶ A. Brückner, Die lituslavische Spracheinheit, KZ, 46, 1914, p. 233.

¹⁷ G. Y. Shevelov, A Prehistory of Slavic, p. 141 – 142.

¹⁸ W. P. Lehmann, Proto-Indo-European Phonology, Austin, 1964, p. 100 – 101.

¹⁹ W. Lehmann, op. cit., p. 101.

k ir *k'* pasidarę fonemomis. Tokiu būdu V. Lemanas bando atsakyti į kardinalinį klausimą: dėl kurių priežasčių alofonai *k* ir *k'* gavo fonematinį statusą²⁰. Tačiau negalima pasakyti, kad V. Lemano atsakymas į šį klausimą būtų visai be priekaištų: išdėstytasis aiškinimas daugiau tinka indų-iranėnų, bet ne baltų ir slavų kalboms, kuriose opozicija tarp priešakinės eilės ir užpakalinės eilės balsių (tarp *e* ir *a* resp. *o*) buvo griežtai išlaikyta.

Dėl to, kad *e* ir *o* kaitaliojasi vienos šaknies formose (plg. veiksmažodžio kamien-galių *e/o* kaitą), V. Lemano nuomone, vienoje ir toje pačioje morfemoje atsiradusi ir palatalinių bei veliarinių gomurinių priebalsių kaita. Kadangi ide. kalbinėje bendrystėje priebalsių kaita nebuvo galima, tai po to, kai *k'* ir *k* pasidarę fonemomis, turėjo būti apibendrintas arba palatalinis, arba veliarinis priebalsis. Tačiau galėjo būti ir taip, kad vienoms formoms buvo apibendrintas palatalinis, o kitoms – veliarinis priebalsis.

Šis V. Lemano palatalinių ir veliarinių priebalsių kaitos kilmės aiškinimas, atrodo, tinka tik šaknies galo priebalsių kaitai (tipas *kre-š-ėti* : *kre-k-ėti*). Žodžio pradžios priebalsių kaitą (tipas *šleivas* : *kleivas*) reikėtų aiškinti kitaip.

Pavyzdžius, kuriuose kaitaliojasi gomuriniai ir spirantiniai priebalsiai, galima suskirstyti į tris grupes:

1. Pirmosios grupės žodžių besikaitaliojančiuosius gomurinius ir spirantinius priebalsius galima laikyti formantais: s. ind. *rúśant-* : liet. *laūkas*, liet. *krešėti* : *krekėti*, *aržoti* : *argoti*, av. *barəzah-* : s. sl. *bregō*; *įstrižas* : *įstrigas*, pr. *massi* : s. sl. *mogq*, *šliaužti* : *sliaugti*.

2. Antrąją grupę sudaro žodžiai, kurių gomuriniai priebalsiai eina prieš sonantus, tačiau nuo jų yra atskirti kitų garsų: *kaukti* : *šaukti*, *kiemas* : *šeimà*, *kermušė* : *šermūkšnis*, liet. *keždžius* : s. ind. *śārdhaḥ*, liet. *katāryti*, s. sl. *kotora* : s. ind. *śātruḥ*, liet. *gařdas* : *žařdis*, liet. *žqsis* : sl. **gqsb*, liet. *gėltas* : *želtas*, *gentis* : *žėntas*.

3. Trečiajai grupei skirtini žodžiai, kurių gomuriniai priebalsiai eina betarpiškai prieš sonantus:

kl, *gl* : *klausyti* : *šlovė*, *kleivas* : *šleivas*, *kliaukti* : *šliaukti*, *kliūrti* : *šliūrti*, s. sl. *kloniti* : s. rus. *sloniti*, *klūbas* : *šlūbas*, liet. *gūnglė* : pr. *gunsix*;

kr : liet. *smākras* : s. ind. *śmāśru*, s. sl. *svekrō* : liet. *šėšuras*;

km : *akmuō* : *ašmuō*;

kn, *gn* : *gnỹbti* : *žnỹbti*; *agnūs* : *āžnas*;

kj (*ki*) – ;

kv (*ku*), *gv* : *kvañkšti* : *švañkšti*, s. rus. *květō* : *světō*, lat. *kvitēt* : liet. *švitėti*, lenk. *gwiazda* : liet. *žvaigždė*, *kuñpis* : *šum̃pis*, liet. *šuo* : lat. *kuņa*, liet. *pėkus* : s. ind. *páśuḥ*.

Remiantis pastarajai grupei priskirtais žodžiais, būtų galima manyti, kad baltų (ir, gal būt, slavų) kalbose palataliniai priebalsiai *k'*, *g'* depalatalizavosi prieš sonantus, t.y. *k'l(g'l)*, *k'r*, *k'm*, *k'n* ir *k'v(k'u)* virto *kl(gl)*, *kr*, *km*, *kn* ir *kv(ku)*²¹. Prieš *r* tikrai bus depalatalizavęsi, nes lietuvių kalba neturi junginių **šr-*, **žr-* (ne-

²⁰ J. Kuryłowicz, On the Methods of Internal Reconstruction, „Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists“, London, 1964, p. 9–36.

²¹ Plg. С. Каралюнас, Древнейшие отношения балтийских и славянских языков, p. 8.

skaitant, žinoma, skolinių). Logiška būtų manyti, kad palataliniai gomuriniai priebalsiai sukietėjo ir prieš kitus sonantus – prieš *l, m, n*, o taip pat ir prieš *j, v*. Tokiai išvadai struktūrinė analogija būtų *s* likimas po *k, r, i, u*: priebalsis *s* nevarto *š*, atrodo, taip pat pozicijoje prieš sonantus (žr. šio darbo p. 84). Tačiau prielaidai, kad palataliniai gomuriniai priebalsiai depalatalizavosi prieš sonantus, prieštarauja daugelis lietuvių kalbos žodžių, turinčių žodžio pradžioje *šl-, žl-, šm-, žm-, šn-, žn-, šv-, žv-*. Tačiau svarbu neišleisti iš akių ir tos aplinkybės, kad daugumą šių žodžių galima įtarti esant onomatopėjinės kilmės, plg., pavyzdžiui, tuos, kurie prasideda junginiais *šn-, žn-*: *šnaždėti/šnibždėti, šnairas, šnarėti/šnerėti, šnařkšti/šneřkšti, šnařpšti/šneřpšti, šnekėti, šnėrvės, šniaũkšti, šniaũkti, šniðkšti, šniðti, šnypšti, šniřkšti/šniuřkšti, šniukštinti, šniurti, šnðpšti; žnaibyti, žnairūs, žneksėti, žniðgti, žniaũkti, žnỹbti, žniũgti*. Vadinas, ir pati kaita (*šl- : kl-, šm- : km-* ir t.t.) taip pat galėjo atsirasti dėl daugelio jų turinčių žodžių onomatopėjinės kilmės. Be to, gali būti teisinga ir K. Būgos nuomonė, kad ne visus šiuos turinčius gomurinį ir spirantinį priebalsį variantus galima kildinti iš vienos šaknies: variantas su gomuriniu priebalsiu gali būti kilęs iš vienos šaknies, o variantas su šnypščiamuoju priebalsiu – iš kitos.

Iš prielaidos, kad palataliniai priebalsiai depalatalizavosi prieš sonantus (jeigu ji ateityje pasirodytų esanti teisinga), būtų galima padaryti kai kurias išvadas. Baltų kalbinėje bendrystėje dar prieš palatalinių priebalsių asibiliaciją greta normaliojo balsių kaitos laipsnio formų (pvz., **k'eu-/k'ou-* ir **g'er-/g'or-*), kur betarpiškai prieš *e* ir *o* buvusių palatalinių priebalsių raida turėjo būti dėsninga (t.y. jie turėjo virsti *š* ir *ž*, plg. *šaũ-kti* ir *žař-dis*), egzistavo nulinio balsių kaitos laipsnio formos (pvz., **k'u-* ir **g'r-*). Pastarosiose formose palataliniai priebalsiai, buvę betarpiškai prieš *u* ir *r*, galėjo būti depalatalizuoti, t.y. **ku-* ir **gr- → ku-* ir **gr-* (plg. *kũ-kti, kũ-kti*; su **gr-* pavyzdžių nėra). Taip vienos šaknies formose galėjo atsirasti palatalinių (>stabiliantinių) ir veliarinių priebalsių kaita. Vėliau apibendrinus *k* ir *g* galėjo atsidurti prieš *e* ir *o*, *š* ir *ž* – prieš *i* ir *u*. Taip galėjo atsirasti dubletai vienoda ar panašia reikšme (plg. *šaũkti : kaũkti, šũkti : kũkti*), o kartais ir su tam tikra semantine diferenciacija (plg. *žařdis : gařdas*). Vadinas, žodžių *akmuð* ir *agnūs* gomuriniai priebalsiai galėjo atsirasti dėl palatalinių priebalsių depalatalizacijos prieš *m, n*, o žodžiai *ařmuð* ir *añnas* šnypščiamuosius priebalsius bus gavę iš pozicijos prieš balsį, kur dėsningai galėjo asibiliuotis palataliniai priebalsiai.

Kadangi priebalsių *š* ir *k* (resp. *ž* ir *g*) kaitos kilmė yra labai neaiški, negalima padaryti jokių išvadų, apibūdinančių baltų ir slavų kalbų seniausiuosius santykius. Pati palatalinių gomurinių priebalsių asibiliacija įvyko baltų, slavų ir indų-iranėnų kalbose. Ta aplinkybė ir neutralizuoja šio reiškinio reikšmingumą baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimui. Tačiau palatalinių priebalsių asibiliacija, kuri struktūriškai buvo susijusi su priebalsio *s* pakitimu po *k, r, i, u* (žr. šio darbo p. 86), verčia manyti, kad tų pakitimų metu baltų, slavų ir indų-iranėnų dialektai palaikė kalbinius ir teritorinius kontaktus. Antra vertus, skirtingos tų pakitimų detalės rodo, kad tuo metu minėtos dialektų grupės jau buvo autonominiai kalbiniai vienetai. Palatalinių priebalsių asibiliacija baltų kalbose įvyko prieš baltų ir ugrų-finų kalbų kontaktus (jų baltiškos kilmės skolinių *h* atsirado iš *š* ir *ž*).

BALŲ IR SLAVŲ KALBŲ SENIAUSIŲJŲ SANTYKIŲ CHRONOLOGIJOS KLAUSIMAI

Vienos baltų ir slavų kalbų bendrybės yra archaizmai, kitos – baltų ir slavų kalbų inovacijos, dar kitos – taip pat ir kitoms ide. kalboms pažįstami naujadarai. Tokie bendri baltų ir slavų kalbų morfologijos reiškiniai, kaip vardažodžio fleksija, priesagos **-esti-/*-osti-*, **-lo-*, **-er-/*-or-*, atematinių ir tematinių veiksmažodžių fleksija (**-mi*, **-si*, **-ti*, **-ō*, **-ēi,-*) ir kt., yra paveldėti iš ide. kalbinės bendrystės ir todėl laikytini archaizmais. Archaizmu iš dalies galėtų būti ir įvardžiuotiniai būdvardžiai. Ide. priebalsio *s* po *k*, *r*, *i*, *u* pakitimas (baltų *š*, slavų *ch*) ir ide. palatalinių priebalsių *k'*, *g'*, *g'h* virtimas baltų *š*, *ž*, slavų *s*, *z* yra naujadarai, pažįstami ir kitoms ide. kalbų grupėms (indų-iranėnų). Be to, esama duomenų, kurie leidžia teigti, kad šie reiškiniai įvyko kiekvienoje kalbų grupėje atskirai. Prie reiškinių, aptinkamų ir kitose ide. kalbose, priklauso taip pat ilgos šaknies vardažodžių baritonezė (Hirto dėsnis) ir *o*-kamienių vardažodžių vienaskaitos kilmininko galūnė **-ō*.

Pagaliau ir pačios baltų bei slavų kalbų inovacijos nėra lygiavertės. Ide. diftongo *eu* pakitimas ir de Sosiūro-Fortunatovo dėsnis yra neabejotinos baltų ir slavų kalbų inovacijos. Tačiau jos atsirado paraleliai baltų ir slavų kalbose, be to, gana vėlai ir skirtingomis aplinkybėmis.

Baltų ir slavų kalbų inovacijos, kurių atsiradimo sąlygos ir galutinis rezultatas buvo visiškai identiški, yra tokios:

- 1) ide. skiemeninių sonantų *R* virtimas *iR* ir *uR*;
- 2) intonacijų opozicijos „akūtas: cirkumfleksas“ susidarymas;
- 3) kai kurių darybinių formantų (pavyzdžiui, **-ējo-*, **-tājo-*) atsiradimas.

Šios baltų ir slavų kalbų inovacijos verčia pripažinti tam tikrą baltų ir slavų kalbų aktyvių kontaktų, bendravimo epochą, kitaip sakant, bendrystės epochą. Kyla klausimas, kada ši baltų ir slavų kalbų bendrystė (resp. kontaktų epocha) galėjo egzistuoti.

Archeologų tarpė vyrauja nuomonė, kad kovos kirvių ir virvelinės keramikos kultūrų atstovai galėjo būti baltų, slavų ir germanų gentys¹. Ją remia, atrodo, ir lingvistiniai duomenys. Tokios baltų, slavų ir germanų kalbų inovacijos, kaip kai kurių daugiskaitos linksnių bendra galūnė *-m-* (plg. liet. *rañkoms*, s. sl. *raċamъ*, got. *gibom*), skaitvardžio „tūkstantis“ pavadinimas (plg. liet. *tūkstantis*, pr. *tūsimtons* (acc. pl.), s. sl. *tysęšti*, *tysąšti*, got. *hūsundi*), bendras aukso pavadinimas (plg. lat. *zēlts*, s. sl. *zloto*, got. *gulþ*), bendras veiksmažodis valdymui žymėti (plg. liet. *valdyti*, s. sl. *vladą*, got. *waldan*) ir nemaža kitų bendrų leksikos paralelių², leidžia manyti, kad baltų, slavų ir germanų kalbų praeities santykiai buvo itin glaudūs, kad šios kalbos yra pergyvenusios bendrystės (resp. kontaktų) epochą. Baltų, slavų ir germanų kalbų kontaktai turėjo egzistuoti tuo metu, kai formavosi šių kalbų linksniavimo sistema, atsirado tūkstančio sąvoka, pirmieji valdžios ženklai, buvo

¹ M. Gimbutas, *The Balts*, London, 1963, p. 43; А. Я. Брюсов, Об экспансии „культур с боевыми топорами“ в конце III тысячелетия до н. э., СА, 3, 1961, p. 14–33, Восточная Европа в III тысячелетии до н. э. (Этногенетический очерк), СА, 2, 1965, p. 47–56; П. Н. Третьяков, Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге, М.–Л., 1966, p. 69–73.

² W. Porzig, *Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets*, p. 140–143.

ta su metalais (plg. dar iš bendro šaltinio, tačiau kiekvienos kalbinės grupės atskirai pasiskolintą sidabro pavadinimą: liet. *sidābras*, rus. *серебро*, got. *si-lubr*). Visa tai rodo baltų, slavų ir germanų kalbų kontaktų archaiškumą ir neprieštarauja jų datavimui III tūkstantmečiu p. m. e.

To meto ide. šiaurės arealo dialektai, iš kurių vėliau atsirado baltų, slavų, germanų ir kt. kalbos, galėjo turėti iš penkių trumpųjų (*i, u, e, o, a*) ir ilgųjų (*ī, ū, ē, ō, ā*) balsių susidedančią vokalizmo sistemą, sveikus skiemeninius sonantus *R*, trijų eilių konsonantizmo sistemą (*bh - b - p, dh - d - t* ir t. t.), gomurinių priebalsių *k^h - k, g^h - g* opozicijas ir tam tikrose pozicijose dar neiškritusius laringalinius priebalsius. Reikia konstatuoti, kad tebėra neaišku, ar egzistavo trumpųjų balsių *o* ir *a* opozicija, nes baltų, slavų ir germanų kalbos šių dviejų balsių niekada neskyrė. Baltų, slavų ir germanų dialektinė bendrystė bus turėjusi ir laisvą fonologinį kirtį.

Nors ide. šiaurės arealo dialektams buvo būdingas vieningas fonologinis modelis, tarp baltų, slavų ir germanų dialektų jau egzistavo seni ir formavosi nauji (ypač morfologijoje) struktūriniai skirtumai. Ši teiginį, gal būt, remia dar ta aplinkybė, kad baltų ir slavų kalbų artumas germanų kalboms yra skirtingo laipsnio: baltų ir germanų kalbas jungia daugiau izoglosų, negu slavų ir germanų kalbas.

Tokios baltų ir germanų kalbų inovacijos, kaip skaitvardžių „pirmas“ (plg. liet. *pirmas*, got. *fruma*, s. anglų *forma* su priesaga **-mo-*; slavų kalbos čia turi priesagą **uo-*, plg. s. sl. *prvъ*, s. ind. *pūrvaḥ*), „vienuolika“, „dvylika“ (plg. liet. *vienuolika*, *dvýlika*, got. *ain-lif, twa-lif*, s. vok. aukš. *ein-lif, zwei-lif*, kur antrasis komponentas sietinas su ide. šaknimi **leiḡ^h* - „(pa)likti“) daryba, vienodas įvardžių dviskaitos pirmasis ir antrasis asmuo (plg. liet. žem. *vėdu*, got. *wit* < **ue-duō*; liet. *jūdu*, got. *jut* < **ju-duō*), bendros konstrukcijos gamtos reiškiniams žymėti (plg. liet. *sniėgas driūba*, lat. *sniēgs drēbja*, s. isl. *drifr snaer*) ir gausios žodyno bendrybės (plg., pavyzdžiui, ėjimą reiškiantį veiksmažodį liet. *žėngia* ir s. anglų *gengan*)³, rodo, kad baltų ir germanų dialektai betarpiškai ribojosi ir kad jų kontaktai buvo aktyvūs ir ilgalaikiai. Šios ryškios baltų ir germanų kalbų inovacijos leidžia manyti buvus net baltų ir germanų kalbinę bendrystę ide. šiaurės arealo dialektų rėmuose.

Baltų ir germanų kalbose susiformavo skaitvardžiai „pirmas“, „vienuolika“ ir „dvylika“, bendra baltų ir germanų kalbų leksika žymi primityvias buities sąlygas, šiose kalbose nesama socialinės terminijos⁴, – visa tai rodo, kad baltų ir germanų kalbų bendrybės yra labai archaiškos ir kad jų kontaktai, galimas daiktas, yra senesni už baltų, slavų ir germanų kalbų kontaktus. Šią prielaidą sustiprina tas faktas, kad baltų ir germanų kalbų inovacijos atsirado prieš gomurinių priebalsių palatalizaciją ir asibilizaciją (plg. kad ir jau minėtus liet. *žėngia* ir s. anglų *gengan*).

Slavų ir germanų kalbų santykiai nepasižymi tokiu inovacijų gausumu: šioms kalboms yra bendri daugiausia leksikos naujadarai⁵.

³ Iš pastarųjų darbų žr. W. Porzig, *Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets*, p. 145–147; Н. С. Чедоданов, К вопросу о германо-балтийских языковых связях, „Вопросы германского языкознания“, 1961, p. 68–87; Сравнительная грамматика германских языков, I, p. 70–79.

⁴ Сравнительная грамматика германских языков, I, p. 78–79.

⁵ W. Porzig, *Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets*, p. 143–145; Сравнительная грамматика германских языков, I, p. 79–81; О. Н. Трубачев, Ремесленная терминология в славянских языках, М., 1966.

Baltų-germanų, slavų-germanų ir baltų-slavų-germanų izoglosų analizė leidžia, atrodo, daryti tokią išvadą: baltų ir slavų kalbos kilo greičiausiai iš skirtingų ide. kalbinės bendrystės šiaurės arealo dialektų. Iš pradžių „baltų“ dialektai glaudesnius kontaktus galėjo palaikyti su „germanų“ dialektais. Tuo atveju, jeigu baltų ir slavų kalbos būtų kilusios iš vieno ide. kalbinės bendrystės šiaurės arealo dialekto, tai baltų-germanų izoglosos tikriausiai nebūtų atsiradusios: jos apimtų ir slavų kalbų plotą.

„Baltų“ ir „slavų“ dialektų artėjimas galėjo prasidėti baltų-slavų-germanų bendrystės (resp. kontaktų) metu. Be izoglosų, apėmusių visų trijų dialektų grupių plotą, dėl betarpiško ribojimosi bei kontaktų galėjo atsirasti ir separatinių baltų-slavų izoglosų. Visai galimas daiktas, kad baltų-slavų-germanų bendrystės (resp. kontaktų) metu baltų ir slavų dialektuose buvo pradėtas dažniau vartoti greta būdvardžių anaforinis-demonstratyvinis įvardis, prasidėjo kai kurių indoeuropietiškos morfologinės sistemos elementų transformacija („baltizavimas“ ir „slavizavimas“), atsirado pirmosios baltų-slavų leksinės bendrybės. Tuo metu galėjo susiformuoti kai kurie skirtingi baltų ir slavų kalbų reiškiniai, pavyzdžiui, baltų kalbų sigmatinis būsimasis laikas, o slavų – sigmatinis aoristas.

Ryšium su kovos kirvių ir virvelinės keramikos kultūrų atstovų migracija III tūkstantmečio pr. m. e. pabaigoje ir II tūkstantmečio pr. m. e. pradžioje baltų, slavų ir germanų kalbinė bendrystė, egzistavusi ide. kalbinės bendrystės šiaurės areale, suiro.

Prasideda nauja baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių epocha.

II tūkstantmečio pr. m. e. pirmojoje pusėje baltų ir slavų dialektai, atrodo, bus pergyvenę ypač glaudžių kontaktų epochą. Nors pagal archeologinius duomenis baltai ir slavai tuo metu ir užėmė didelius šiaurės rytų Europos plotus, reikia pripažinti, kad tuo metu baltų ir slavų dialektai smarkiai suartėjo. Kad II tūkstantmečio p. m. e. pirmojoje pusėje baltų ir slavų dialektų kontaktai galėjo būti ypač glaudūs, rodo ne tik minėtosios baltų ir slavų kalbų inovacijos, kurios greičiausiai tuo metu ir bus atsiradusios, bet ir baltų bei slavų kalbų santykiai su indų-iranėnų kalbomis. Tokios baltų, slavų ir indų-iranėnų kalbų izoglosos, kaip asmeninių įvardžių vienaskaitos kilmininkas (plg. liet. tarm. *mane*, s. sl. *mene*, av. *mana*), įvardžio **īos* vartojimas su vardažodžiais, ide. priebalsio *s* po *k*, *r*, *i*, *u* pakitimas, palatalinių priebalsių asibilizacija ir gausios žodyno bendrybės⁶, leidžia manyti, kad praeityje baltų, slavų ir indų-iranėnų dialektų teritorijos ribojosi ir šie dialektai palaikė tam tikrus kontaktus. Šie kontaktai yra datuojami II tūkstantmečio pr. m. e. pirmąja puse⁷. Neabejotina, kad baltų, slavų ir indų-iranėnų kalbų kontaktai yra keliais šimtmečiais vėlesni, negu baltų, slavų ir germanų.

Sprendžiant baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių klausimą, svarbus yra tas faktas, kad baltų ir indų-iranėnų kalbų artimumas yra beveik toks pat, kaip ir slavų ir indų-iranėnų kalbų artimumas, kitaip sakant, baltų ir slavų kalbos yra vienodai nutolusios nuo indų-iranėnų kalbų⁸. Šis faktas lyg rodytų, kad II tūkstantmečio pr. m. e. pirmojoje pusėje (t.y. maždaug tarp 2000–1500 m. pr. m. e.) bal-

⁶ H. Arntz, Sprachliche Beziehungen zwischen Arisch und Balto-Slawisch; W. Porzig, Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets, p. 164–169.

⁷ W. Porzig, op. cit., p. 169.

⁸ W. Porzig, op. cit., p. 169.

tų dialektai suartėjo su slavų dialektais. To meto baltų ir slavų dialektų sistemose galėjo įvykti tokie pakitimai:

išskrinta laringalai;

eliminuojama skardžiųjų ir skardžiųjų aspiruotųjų priebalsių opozicija ($b : bh > b$ ir t.t.);

skiemeniniai sonantai R virsta iR ir uR ;

susiformuoja intonacijų opozicija („akūtas : cirkumfleksas“);

atsiranda kai kurie nauji sufiksai (pavyzdžiui, $*-ējo-$ ir $*-tājo-$);

asibiliuojami palataliniai priebalsiai k' , g' (liet. $š$, $ž$; sl. s , z);

pakinta ide. s po k , r , i , u (liet. $š$, sl. ch).

Kai kurie šių reiškinių (gomurinių priebalsių asibiliacija, ide. s pakitimas ir laringalų išskritimas) buvo bendri baltų, slavų ir indų-iranėnų kalboms, taigi turėjo atsirasti tuo metu, kai minėtos trys dialektų grupės palaikė kontaktus, t.y. II tūkstantmečio pr. m. e. pirmojoje pusėje. Ide. s po k , r , i , u ir palatalinių priebalsių pakitimas, įvykęs greičiausiai atskirai baltų, slavų ir indų-iranėnų dialektuose, patvirtina čia implicitiškai einančią mintį, kad tuo metu jau egzistavo tam tikrą autonomiją turintys ide. dialektai.

Be bendrųjų baltų, slavų ir indų-iranėnų izoglosų, savaime suprantama, tuo metu (II tūkstantmečio pr. m. e. pirmojoje pusėje) turėjo atsirasti separatinės baltų ir slavų kalbų izoglosos, kurios ir buvo minėtos baltų ir slavų kalbų bendrybės — skiemeninių sonantų pakitimas, naujų darybinių morfemų ir leksemų atsiradimas ir, atrodo, dėl laringalų išnykimo atsiradusi intonacijų opozicija.

Šių baltų ir slavų kalbų inovacijų atsiradimo laikas nežinomas. Neturime jokių duomenų, kurie padėtų tiksliai nustatyti, kada atsirado, pavyzdžiui, tokie baltų ir slavų kalbų sufiksai, kaip $*-ējo-$, $*-tājo-$. Dėl to kyla klausimas, kodėl šių baltų ir slavų kalbų inovacijų atsiradimo laikas vis dėlto yra datuojamas II tūkstantmečio pr. m. e. pirmąja puse.

Teigiant, pavyzdžiui, skardžiųjų ir skardžiųjų aspiruotųjų priebalsių opoziciją buvus eliminuotą ir intonacijas atsiradus dėl laringalų kritimo, minėtų priebalsių opozicijos eliminavimo, intonacijų atsiradimo ir laringalų nykimo vienalaikiškumas pasidaro ypač akivaizdus.

Iš skiemeninių sonantų R atsiradę iR ir uR intonacijų formavimosi metu jau buvo traktuojami kaip diftongai, todėl, reikia manyti, skiemeniniai sonantai pakito prieš intonacijų atsiradimą. Vadinasi, visi šie reiškiniai bus atsiradę maždaug vienu metu arba betarpiškai po vienas kito.

Kadangi ir skiemeninių sonantų pakitimas, ir intonacijų kilmė, ir darybinių morfemų $*-ējo-$, $*-tājo-$ susiformavimas buvo baltų ir slavų kalbų naujadarai, tai galima spėti, kad jie bus atsiradę maždaug vienu metu. Kadangi minėtų baltų ir slavų kalbų inovacijų atsiradimo priežastys bei sąlygos ir galutiniai rezultatai buvo baltų ir slavų kalbose identiški, tai, reikia manyti, tos inovacijos atsirado tada, kai baltų ir slavų kalbų kontaktai ir bendravimas buvo aktyviausi. Tas faktas, kad ide. s po k , r , i , u kitimo ir palatalinių priebalsių asibiliacijos metu baltų, slavų ir indų-iranėnų dialektai palaikė tam tikrus kontaktus, o taip pat beveik vienodas baltų ir slavų kalbų artimumo indų-iranėnų kalboms laipsnis rodo aktyviausius ir glaudžiausius baltų ir slavų dialektų santykius buvus II tūkstantmečio pr. m. e. pirmojoje pusėje. Vadinasi, baltų ir slavų kalbų inovacijų atsiradimas gali

būti datuojamas II tūkstantmečio pr. m. e. pirmąja puse (t.y. maždaug 2000–1500 m. pr. m. e.).

Laikyti tas inovacijas atsiradusiomis vėliau neleidžia, atrodo, baltų ir ugrų-finu kalbų kontaktai, kuriuose slavų dialektai nedalyvavo. Vadinas, baltų ir ugrų-finu kalbų kontaktų metu baltų ir slavų kalbų ryšiai, galimas daiktas, dėl didelių teritorijų turėjo būti gerokai susilpnėję. Baltų ir ugrų-finu kalbų kontaktai turėjo prasidėti po to, kai skiemeniniai sonantai *R* jau buvo virtę *iR* ir *uR* ir palataliniai priebalsiai *k'*, *g'* jau buvo pakitę į *š*, *ž*, plg. suomių *villa* ir liet. *vilna*; suom. *kurpponen* ir liet. *kūrpė*; suom. *halla*, estų *hall* ir liet. *šalnà*; suom. *hihna*, estų *ihn* ir liet. *šikšnà* (suomių ir estų *h* iš baltų *š* ir *ž*). Jei minėtus baltų kalbų pakitimus datuojame II tūkstantmečio pr. m. e. pirmąja puse (t.y. maždaug 2000–1500 m. pr. m. e.), tai baltų ir ugrų-finu kalbų kontaktai turėjo prasidėti maždaug II tūkstantmečio pr. m. e. trečiajame ketvirtyje arba vėliau (bet jokių būdu ne anksčiau). Kadangi baltų ir ugrų-finu kalbų kontaktų metu baltų ir slavų kalbų ryšiai, atrodo, buvo gana silpni, tai tas silpnėjimas turėjo prasidėti taip pat II tūkstantmečio pr. m. e. trečiajame ketvirtyje arba vėliau. Tačiau tai jokių būdu nereiškia, kad baltų ir slavų dialektų ryšiai, kaimynystė ir bendravimas nuo to laiko būtų visiškai nutrūkę. Nuo to laiko galėjo prasidėti baltų ir slavų kalbų paralelinė raida. Baltų ir slavų kalbų paralelinių, visai analogiškų atskirų reiškinių savarankiškas atsiradimas (ide. diftongo *eu* pakitimas, de Sosiūro-Fortunatovo dėsnis ir, gal būt, veiksmažodžių vienkaskaitos II asmens galūnė **-sēi*) galėjo priklausyti nuo šių kalbų kilmės iš ide. kalbinės bendrystės, paveldėtų bendrųjų raidos tendencijų, to paties struktūrinio jų tipo ir geografinio sąlyčio.

Baltų ir slavų kalbų inovacijų atsiradimo ir tų kalbų aktyvių kontaktų datavimui II tūkstantmečio pr. m. e. pirmąja puse gali pasirodyti prieštaraujanti viena aplinkybė. Archeologai mano, kad III tūkstantmečio pr. m. e. pabaigoje ir II tūkstantmečio pr. m. e. pradžioje ryšium su kovos kirvių ir virvelinės keramikos kultūrų ekspansija senieji baltai, arba prabaltai, bus užėmę teritoriją nuo Baltijos jūros ligi Volgos bei Okos aukštupių⁹, o slavai – maždaug tarp Vislos aukštupio ir Dnepro vidurupio. Kyla visai pagrįstas klausimas: ar galėjo tokiam dideliame plote būti aktyvūs ir glaudūs baltų bei slavų kalbų kontaktai ir atsirasti identiškos visus baltų ir slavų dialektus apėmusios inovacijos? Gausios inovacinės izoglosos dėl aktyvių ir glaudžių kontaktų atsiranda paprastai ribotoje teritorijoje. Reikia pasakyti, kad, pirmiausia, toks datavimas, kaip „II tūkstantmečio pr. m. e. pradžioje ar pirmaisiais amžiais“, gali apimti (ir tikriausiai apima) II tūkstantmečio pr. m. e. antrojo ketvirčio pradžią arba net vidurį. Suprantamas daiktas, kad tokios didelės teritorijos senovės gentys negalėjo užimti iš karto ir vienu metu – tas procesas turėjo būti sudėtingas ir ilgalaikis. Baltų praeities tyrinėtoja M. Gimbutienė mano¹⁰, kad minėtąją didelę teritoriją baltai apgyveno iš Sembos pusiasalio ir Baltijos jūros pakraščių palaipsniui plisdami į rytus. Galutinis minėtosios teritorijos apgyvenimas ir baltų suėjimas į kontaktus su ugrais-finiais galėjo būti procesai, vykę kur kas vėliau, negu II tūkstantmečio pr. m. e. pradžia.

⁹ X. A. Моора, О древней территории расселения балтийских племен, СА, 2, 1958, p. 9–33; А. Я. Брюсов, op. cit.; П. Н. Третьяков, op. cit.; Gimbutas, op. cit.

¹⁰ M. Gimbutienė, Rytprūsių ir Vakarų Lietuvos priešistorinės kultūros apžvalga (Atspaudas iš „Mažosios Lietuvos“), New Jork, 1958.

Vadinasi, galima manyti, kad II tūkstantmečio pr. m. e. pirmojoje pusėje (maždaug 2000–1500 m. pr. m. e.) baltų ir slavų dialektai, anksčiau žymiai daugiau skyręsi, bus suartėję ir pergyvenę aktyvių ir glaudžių kontaktų, kaimynystės ir bendravimo epochą, kitaip sakant, bendrystės (resp. kontaktų) epochą, kurios metu baltų ir slavų dialektus apjuosė inovacinių izoglosų pluoštas. Dėl to baltų ir slavų kalbų bendrystės (resp. kontaktų) epochą dar galima vadinti izoglosinės bendrystės epocha.

Baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių raidos dinamikoje galima pastebėti ir nepriklausomos, ir divergencinės, ir paralelinės tos raidos momentų. Izoglosinės bendrystės epocha apima tik vieną baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių raidos periodą.

Čia išdėstytas baltų ir slavų kalbų seniausiųjų santykių supratimas priartėja prie J. Endzelyno koncepcijos (славяно-балтийская эпоха) ir prie tų požiūrių, kurių laikosi Chr. Stangas (Isoglossengebiet), E. Frenkelis (Nachbarschaft), S. Bernšteinas (сообщность), B. Gornungas („балто-славянская эпоха“), G. Ševeliovas (a period of common development), J. Safarevičius, V. Porcigas, A. Salys, A. Erhartas ir kt. tyrinėtojai.

Vadinasi, baltų ir slavų kalbų seniausiuosius santykius, taigi ir tų kalbų bendrų inovacijų kilmę galima interpretuoti baltų-slavų izoglosinės bendrystės (Isoglossengemeinschaft) egzistavimu, t.y. egzistavimu baltų ir slavų dialektų erdvės ir laiko kontinuumo, kuris atsirado greičiausiai dėl antrinio pradžioje skirtingų dialektų suartėjimo.

Išvados

1. III tūkstantmetyje pr. m. e. ide. kalbinės bendrystės šiaurės arealo dialektų rėmuose „baltų“ dialektai bus skyręsi nuo „slavų“ dialektų. Tuo metu „baltų“ dialektai bus palaikę glaudesnius kontaktus su „germanų“ dialektais.

2. II tūkstantmečio pr. m. e. pirmojoje pusėje (maždaug 2000–1500 m. pr. m. e.) baltų dialektai bus suartėję su slavų dialektais ir pergyvenę su jais aktyvių kontaktų resp. izoglosinės bendrystės epochą. To meto baltų ir slavų dialektus bus apjuosęs tokių izoglosų pluoštas:

išnyko laringalai;

buvo eliminuota skardžiųjų ir skardžiųjų aspiruotųjų priebalsių opozicija ($b : bh > b$ ir t.t.);

skiemeniniai sonantai R virto iR bei uR ;

susiformavo intonacijų opozicija („akūtas : cirkumfleksas“);

atsirado kai kurie nauji sufiksai (pavyzdžiui, $*-ējo-$ ir $*-tājo-$);

buvo asibiliuoti palataliniai priebalsiai k' , g' (liet. $š$, $ž$; sl. s , z);

pakito ide. s po k , r , i , u (liet. $š$, sl. ch).

Skiemeninių sonantų pakitimas, intonacijų opozicijos susiformavimas ir specifinių baltų ir slavų kalbų morfemų bei leksemų atsiradimas buvo bendros baltų ir slavų kalbų inovacijos.

3. Maždaug II tūkstantmečio pr. m. e. viduryje ar vėliau baltų ir slavų dialektų konvergencinė raida bus liovusis ir prasidėjusi jų paralelinė raida. Nuo to laiko galėjo prasidėti epocha baltų ir ugrų-finų kalbų kontaktų, kuriuose slavų kalbos nedalyvavo. Tokie bendri baltų ir slavų kalbų reiškiniai, kaip ide. diftongo eu virtimas

baltų *jau*, sl. *ju*, de Sosiūro-Fortunatovo dēsnis ir, gal būt (vēlesniojo raidos etapā), iġvardziutinių būdvardžių bei veiksmazodžių vienaskaitos antrojo asmens galūnės *-sēi susiformavimas, greičiausiai buvo baltų ir slavų kalbų paralelinės raidos padariniai.

4. Baltų ir slavų kalbų seniausiuosius santykius, taigi ir tų kalbų bendrų inovacijų kilmę galima interpretuoti baltų-slavų izoglosinės bendrystės (Isoglossen-gemeinschaft) egzistavimu, t.y. egzistavimu baltų ir slavų dialektų erdvės ir laiko kontinuumo, kuris atsirado greičiausiai dėl antrinio pradžioje skirtingų dialektų suartėjimo.

Ilgoje baltų ir slavų kalbų istorijoje galima pastebėti tų kalbų santykius buvus ir nepriklausomus, ir konvergencinius, ir paralelinius. Baltų-slavų izoglosinės bendrystės epocha buvo tik vienas šių kalbų seniausiųjų santykių raidos periodų.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ДРЕВНЕЙШИХ ОТНОШЕНИЙ БАЛТИЙСКИХ И СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ

С. КАРАЛЮНАС

Резюме

В настоящей работе рассматриваются отдельные вопросы проблемы древнейших балто-славянских языковых отношений. В первой главе даётся история исследований этой проблемы. Освещение её начинается с беглого обзора точек зрения на взаимоотношения балтийских, славянских и других и.-е. языков в трудах создателей сравнительно-исторического языкознания и кончается изложением результатов исследований этой проблемы в последнее время.

Вторая глава посвящена рассмотрению некоторых общих фонетических явлений балтийских и славянских языков. Для прабалтийской языковой общности реконструируется краткий гласный *o*. На его существование в этой общности указывают развитие систем кратких и долгих гласных в соответствии с принципом поляризации в жемайтском говоре, сохранение более архаического характера краткого гласного в позиции перед *m*, *n* в том же жемайтском говоре, возможно, случаи типа др.-прусс. *wobse* (с *o* вместо ожидаемого *a* краткого) в Эльбингском словаре и балтийские заимствования в угро-финских языках (ср. фин. *morsian* и лит. *marti*). В восточно-аукштайтских говорах в силу удлинения кратких гласных в ударной позиции создавалась корреляция между краткими и долгими гласными, поэтому обе системы должны были лабиализоваться и сузиться. Таким образом, существование краткого *o* в этих говорах является, скорее всего, новообразованием. Фонологическими исследованиями последних лет (особенно В. Журавлева) установлено, что в праславянском языке в силу процесса лабиализации согласных resp. делябиализации гласных противопоставление *o* : *a* resp. *ō* : *ā* нейтрализовалось сначала после губных согласных (так как дифференциальный признак бемольности явился конститутивным элементом этих согласных), а позднее и после остальных согласных. Результатом совпадения в силу диссимилятивной нейтрализации был *a* resp. *ā*. Поэтому аканье белорусского языка и южных русских диалектов, а также некоторых диалектов болгарского языка может считаться реликтом праславянского состояния. И.-е. *ō* в (восточно-) балтийских языках в неударной позиции совпал с и.-е. *ā* (отсюда лит. *o*, латышск. *ā*), а в ударной позиции он превратился в *uo*, т.е. противопоставление *ō* : *ā* в этой позиции сохранилось, видимо, потому, что балт. *ō* вошел в корреляцию с *ē* (из *ei* и *ai*).

Закономерным развитием и.-е. дифтонга *eu* в балтийских и славянских языках было его превращение в лит.-латышск *jau*, слав. *’u*. Имеются некоторые основания полагать, что данный дифтонг сохранился в древне-прусском языке. Дифтонг *au* (слав. *u*) в тех словах, в которых он находится вместо *eu* других и.-е. языков, правдоподобнее всего считать происшедшим из и.-е. дифтонга *ou* (или **Hu*).

Превращение и.-е. слоговых сонантов $\bar{R}$ в iR и uR является общей балто-славянской инновацией. Дистрибуцию i и u объясняют две теории — теория аблаута и теория фонетического окружения, которые являются равноценными, так как на основании соответствующего материала балтийских и славянских языков их нельзя ни доказать, ни опровергнуть.

И.-е. s превратился после i , u в $\check{s}$ также и в балтийских языках (в латышском и древне-прусском в соответствии с специфическим развитием фонологических систем этих языков общеполт. $\check{s}$ перешел обратно в s). Данное превращение и.-е. s не имело место в двух случаях: 1) если i , u принадлежали одной (корневой) морфеме, а согласный s — другой (суффиксальной), т. е. если между i , u и s проходил стык морфем; 2) если после согласного s стоял сонант (r , l , m , n , j , v). Изменение и.-е. s после k , r , i , u было структурно связано с ассимиляцией и.-е. палатального k' в балтийских языках (ср. одинаковый рефлекс $\check{s}$ данных изменений). В этих же языках находим немало случаев, в которых вместо ожидаемого $\check{s}$ (resp. $\check{z}$) (латышск. и др.-прусск. s resp. z) представлен согласный k (resp. g). Так как в большинстве случаев этот k (resp. g) стоит в позиции перед сонантами r , l , m , n , j , v , то можно было бы предполагать, что депалатализация палатального k' (resp. g') произошла именно в этой позиции. Данное предположение действительно в случае с r , так как в литовском языке отсутствуют сочетания $*\check{s}r$ -, $*\check{z}r$ -. Однако предположению, что k' (resp. g') депалатализировался и перед другими сонантами, противоречат многочисленные примеры, имеющие $\check{s}l$ -, $\check{z}l$ -, $\check{s}m$ -, $\check{z}m$ - и т. д. Но при этом следует иметь в виду, что большинство этих примеров можно подозревать в их ономастическом происхождении. Следовательно, того же происхождения в большинстве случаев может быть и довольно частое в литовском языке чередование $\check{s}/k$, $\check{z}/g$. Кроме того, некоторые дублеты, имеющие $\check{s}/k$ и $\check{z}/g$, могли происходить от различных корней (вариант с $\check{s}$ или $\check{z}$ от одного корня, а вариант с k или g от другого корня).

Некоторые детали изменения и.-е. s после k , r , i , u и ассимиляции и.-е. k' (ср., напр., изменение этого s после k , l , $i < H$ и депалатализацию и.-е. k' перед $s >$ др.-инд. $\check{s}$ в индо-иранских диалектах и др.) указывают, с одной стороны, на то, что данные изменения произошли самостоятельно в балтийской, славянской и индо-иранской языковых группах. Иначе говоря, во время данных изменений балтийские, славянские и индо-иранские диалекты уже обладали определенной автономностью. С другой стороны, во время данных изменений, по-видимому, существовали определенные территориальные и языковые контакты между этими диалектами.

В третьей главе делается попытка решать некоторые вопросы древнейших отношений балтийских, славянских и других и.-е. (и неи.-е.) языков в хронологическом плане. Выводу, сделанному на основании археологических данных, о том, что носителями культур с боевыми топорами и шнуровой керамикой, вероятно, являлись балтийские, славянские и германские племена, лингвистические факты, по-видимому, не противоречат: известные балто-славяно-германские изоглоссы предполагают существование балто-славяно-германских языковых контактов и, по-видимому, позволяют их датировать III тысячелетием до н.э. Существуют, однако, и сепаратные балто-германские изоглоссы, архаический характер которых, а также отсутствие общей балто-германской социальной терминологии невольно наводят на мысль, что балто-германские языковые контакты являются чрезвычайно древними и что они существовали, по-видимому, раньше балто-славяно-германских контактов. Следовательно, балтийские и славянские языки произошли, скорее всего, из различных диалектов северного ареала и.-е. языковой общности. Сначала балтийские диалекты более тесные контакты могли поддерживать с германскими диалектами. Сближение балтийских и славянских диалектов началось, по-видимому, в эпоху балто-славяно-германских контактов. Особенно тесные контакты этих диалектов существовали, по-видимому, в первой половине II тысячелетия до н.э., т. е. во время балто-славяно-индо-иранских языковых контактов. В то время в системах балтийских и славянских диалектов могли произойти следующие изменения: падение в некоторых позициях ларингальных и как последствия этого падение оппозиции звонких и звонких придыхательных согласных и образование интонационной оппозиции, рефлексация и.-е. слоговых сонантов, формирование новых морфем, изменение и.-е. s после k , r , i , u и ассимиляция и.-е. палатальных согласных. Все эти явления (кроме последних двух) были общими балто-славянскими

инновациями. Тесные балто-славянские языковые контакты существовали, по-видимому, до балто-угро-финских языковых контактов, начавшихся приблизительно во второй половине II тысячелетия до н. э. или позднее, так как в последних не принимали участия славянские диалекты.

Таким образом, древнейшие балто-славянские языковые отношения интерпретируются существованием балто-славянской изоглоссной общностью (Isoglossengemeinschaft), т. е. пространственно-временного континуума балтийских и славянских диалектов, который, однако, образовался, по-видимому, вследствие вторичного сближения первоначально различных диалектов.

ZU DEN ÄLTESTEN BEZIEHUNGEN ZWISCHEN DEN BALTISCHEN UND SLAVISCHEN SPRACHEN

S. KARALIŪNAS

Zusammenfassung

Im 3. Jahrtausend vor u. Z. unterschieden sich wahrscheinlich „baltische“ und „slavische“ Dialekte im Rahmen des nordischen Areals der ide. Sprachgemeinschaft. Die „baltischen“ Dialekte scheinen damals ziemlich nahe Beziehungen zu den „germanischen“ Dialekten zu unterhalten. Wohl darauf weisen bekannte baltisch-germanische Gemeinsamkeiten hin.

In der ersten Hälfte des 2. Jahrtausends vor u. Z. (etwa in den Jahren 2000–1500 vor u. Z.) konnten sich baltische und slavische Dialekte gegenseitig nähern und in der Epoche von aktiven Kontakten leben. In den damaligen baltischen und slavischen Dialekten entstand wahrscheinlich die folgende Isoglossenbündelung: Ausfall der Laryngale, Beseitigung der Opposition von *Mediae* und *Mediae aspiratae* (*b* : *bh* > *b* usw.), Wandel der silbischen Sonanten *ṛ* zu *iR* und *uR*, Entstehung der phonologischen Intonationen (Akut : Zirkumflex), Bildung einiger gemeinsamer Suffixe (z. B., *-*ējo*-, *-*tājo*-), Assibilierung der ide. *k'*, *g'* (lit. *š*, *ž*, slav. *s*, *z*) und Veränderung des ide. *s* nach *k*, *r*, *i*, *u* (lit. *š*, slav. *ch*).

Wandel der silbischen Sonanten, Entstehung der phonologischen Intonationen und Bildung der spezifisch baltisch-slavischen Morpheme waren gemeinsame Neuerungen der baltischen und slavischen Sprachen.

Man kann annehmen, dass etwa in der Mitte des 2. Jahrtausends vor u. Z. oder später die konvergentische Entwicklung der baltischen und slavischen Dialekte abgeschlossen wurde und ihre parallele Entwicklung begann. Seither begann möglicherweise die Periode der baltisch-ugrofinnischen Kontakte, an denen die slavischen Sprachen nicht teilnahmen. Solche gemeinsame Erscheinungen der baltischen und slavischen Sprachen, wie die Veränderung des ide. *eu* zu lit.-lett. *jau*, slav. *ju*, das Gesetz von de Saussure-Fortunatov, die Bildung der bestimmten Adjektiva und der Verbalendung *-*sēi* der 2. Person sing. Praesentis und andere, entstanden wohl auf Grund der parallelen Entwicklung der beider Sprachzweige.

Man konnte sich die ältesten Beziehungen zwischen den baltischen und slavischen Sprachen und somit die Entstehung von den gemeinsamen baltisch-slavischen Neuerungen so vorstellen, dass es zwischen den baltischen und slavischen Dialekten Gemeinschaft existierte, d. h. das räumlich-zeitliche Kontinuum dieser Dialekte, das aber allem Anschein nach wegen der sekundären Annäherung von ursprünglich verschiedenen baltischen und slavischen Dialekten entstand. Die Epoche der baltisch-slavischen Sprachgemeinschaft war also nur eine Periode in den Entwicklung der ältesten Beziehungen zwischen den baltischen und slavischen Sprachen.